
1991/I

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

- Szoboszlai György: Politikai erőviszonyok
az 1990 őszi önkormányzati választások után
- Böhm Antal: Változó politikai magatartásformák
- Wiener György: Áralakulás és jövedelemmegoszlás
a reform utáni magyar gazdaságban (1970-1986)
- Ernst Gabriella: A lakhatás terheinek várható alakulása
- Tütő László: Gazdaságosság és humánium
(Egy emberközpontú gazdálkodás lehetőségéről)
- E. Ulrich Cichy: Magyarország: reformok ellenére
a gazdasági szakadék szélén

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

II. évfolyam, 1. szám. 1991. február

Főszerkesztő: Thoma László

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Megjelenik kéthavonta

GT

**Felelős kiadó: Dr. Gidal Erzsébet igazgató
Kiadja a Szakszervezetek Gazdaság-
és Társadalomkutató Intézete
Budapest, II. Tárogató út 2-4.
1525 Bp. Pf. 40.**

ISSN 0865-7823

TARTALOM

Politika

Szoboszlai György: Politikai erőviszonyok az 1990 őszi önkormányzati választások után	5
Böhm Antal: Változó politikai magatartásformák – különös tekintettel a helyhatósági választásokra	23

Gazdaság

Wiener György: Áralakulás és jövedelemmegoszlás a reform utáni magyar gazdaságban (1970-1986) I. rész	33
Ernst Gabriella: A lakhatás terheinek várható alakulása és a háztartások terhelhetősége	48
Kotz László: A privatizáció és a tulajdonátalakulás kérdései az egészségügyben, a dolgozói részvénytulajdonlás lehetőségei	69
Tütő László: Gazdaságosság és humánium (Egy emberközpontú gazdálkodás lehetőségéről)	81

Pro és kontra...az energiapolitikáról

Várnai István: Elképzelések a várható hazai villamosenergia-igények biztonságos kielégítésére	91
Práger Tamás: Az energetika, az energiagazdálkodás és az ipari termelés kapcsolatának taktikai és stratégiai kérdései	94
Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatói Bizottságának nyilvános üléséről	103

Nézőpont

E. Ulrich Cichy: Magyarország: reformok ellenére a gazdasági szakadék szélén	104
Andor László: A foglalkoztatás dilemmái („A munkaerőpiac és munkanélküliség” - Nemzetközi tanácskozás, 1991. január 17-20.)	120
Az 1990. évfolyam tartalomjegyzéke	128

S z e r z ő i n k :

Andor László aspiráns, Szakszervezetek Gazdaság-
és Társadalomkutató Intézete

Böhm Antal szociológus, kandidátus, Politikai Tudományok Intézete

E. Ulrich Cichy német kutató (Duisburg)

Ernst Gabriella közgazdász, kandidátus, Szakszervezetek Gazdaság-
és Társadalomkutató Intézete

Kotz László jogtanácsos

Práger Tamás mérnök, Energetikai Tanácsadó Mérnökiroda igazgatója

Szoboszlai György jogász-politológus, kandidátus, Politikai Tudományok
Intézete

Tütő László filozófus, egyetemi docens, ELTE

Várnai István közgazdász, kandidátus, Energiagazdálkodási Intézet

Wiener György jogász, kandidátus, Közigazgatási Szervezési Intézet

Szoboszlai György

Politikai erőviszonyok az 1990 őszi önkormányzati választások után

A részvétel

Már az 1990. évi tavaszi parlamenti választásokon is relatíve alacsony volt a részvétel: az első fordulóban 63, a másodikban pedig már csak 46 százalék. Nyugat-Európában a részvételi arányok ennél magasabbak, de a kelet-európai rendszerváltásos parlamenti választások is jóval nagyobb részvétel mellett bonyolódtak. Az Egyesült Államokban a kétévenkénti választások sokfunkciósak, a polgárok egyszerre igen sok szintű tisztségre szavaznak.¹ Ennek ellenére a választásokon való részvétel hosszú idő óta relatíve alacsony, 30 százalék körül mozog, ebben azonban szerepük van az eljárási szabályoknak is.²

A mi viszonyaink között a politikai tudatosság alacsony szintje részben magyarázza az alacsony részvételt, de ez nyilván csak az egyik faktor. Az utóbbi hónapokban az alacsony részvételnek sokféle magyarázatát hallgathattuk, de jól dokumentált, átfogó empirikus elemzés, amely pontos társadalmi strukturális képpel szolgálna, még nem vált ismertté.³

A tartózkodás egyik lehetséges faktora az, hogy sokan a demokráciát úgy fogják fel: szabad távolmaradniuk a politikától, a szavazástól, amelynek jelentőségét vagy nem ismerik fel, vagy nem ismerik el. Az államszocialista rendszerben igen elterjedt volt az az informálatlanságon vagy politikai gyávaságon alapuló tévhit, hogy szavazni kötelesség. Faluhelyen ezt sokan úgy oldották meg, hogy a családfő rituálisan leszavazott az egész család helyett. Nyilván nem volt politikai tartalma az ilyen szavazásnak, a kötelességet viszont formálisan ("add meg a császárok ...") teljesítették.

A őszi kormányzati választások viszont már azt igazolták, hogy nem múló jelenség a szavazástól való tartózkodás.⁴

Az első fordulóban a három szavazási szinten a részvétel eltérően alakult. Ezeket az arányokat az alábbi táblázat mutatja.

A részvétel aránya (%)

	I. forduló	II. forduló
kislistás települések	50,95	33,87
kétszavazatos települések (10 ezer főn túl)	33,09	28,67
főváros	37,39	34,90

A kistélepüléseken (10 ezres népességszám alatt) az ún. kislistás választási rendszerben a részvétel az első fordulóban lényegében eredményes volt, a polgárok 50,95 százaléka szavazott, s így a 2930 település 93 százalékában érvényes volt az első forduló. E településeken a lakosság közvetlenül választott polgármestert, közel hasonló arányban sikeresen (94 százalék).

A második szinten, a 10 ezres népességszám feletti 162 településen és a budapesti kerületekben, tehát az urbanizáltabb sávban a választás látványos közömbösségbe fulladt, a polgároknak csak a politikailag tudatos egyharmada (33,87 százalék) vélte úgy, hogy van jelentősége és jelentése a választásoknak. Mivel a törvény az első fordulóban 40 százalékot kíván meg az érvényességhez, ez az arány választási csődöt jelentett. A második fordulóban már nincs küszöbérték, s a részvétel még lejjebb zuhant, 28,67 százalékra. Egyesek az alacsony részvételnek figyelmeztető politikai üzenetet tulajdonítottak.

A fővárosi testület tekintében az előzőektől eltérő szabályok érvényesültek, ám a 66 fővárosi közgyűlési mandátumot az első fordulóban itt sem sikerült nevesíteni, s ezt az erősen pártosodott választás sem mozdította elő. A 37,39 százalékos részvétel a küszöbértéktől, a 40 százaléktól nem sokkal, de elmaradt, s így a második forduló osztotta el a mandátumokat (34,9 százalékos részvétellel).

Általános tendencia tehát az elvárhatónál alacsonyabb részvétel. Az "el-arthatóság" kategóriája azonban nem egyértelmű, használatát egyesek indokolatlannak is vélhetik. A részvétel általában pozitív politikai érték, a kibontakozó demokráciában jelzi a polgárok politikai jelenlétét, érdekeik kifejezésének igényét és képességét. A politikailag éretlen, passzív értékeiben bizonytalan, orientálódásra képtelen közönségre jellemző a részvételtől való tartózkodás. A nagy aktivitás nem jelenti feltétlenül az ellenkezőjét, de jelzi a politikai érintettséget. Magyarországon a helyi hatalom rendszerváltása – az ezzel kapcsolatos ideológiai petárdák ellenére – nem érdekelte a népesség többségét. Ebben nem volt különösebb szerepe a tavaszinál jóval lanyhább kampánynak. Annak sokkal inkább, hogy a polgárok tudtában voltak, vagy ösztönösen megéreztek, hogy ennek a választásnak nincs igazi politikai tétje. Ez a dimenzió szerepet játszott már a tavaszi parlamenti választásokon is: a rendszerváltás a választások előtt végbement, az államszocializmus erői az MSZMP-n belül is vereséget szenvedtek.

A választás tétje nem az volt, hogy megbukik-e a rendszer (mint Romániában, Bulgáriában, Szerbiában vagy Horvátországban), hanem az, hogy a volt ellenzék melyik csoportja jut kormányzó pozícióba. Az emberek számottevő csoportjait ez a kérdés egyszerűen nem érdekelte, többnyire azért, mert ismereteik, műveltségük nem elegendő ahhoz, hogy a kormányzati kérdésekben el tudjanak igazodni. A politikai kultúra kifejeződéséhez hosszú évekre lesz szükség, több választási ciklusra, hogy a polgárok megtanulják a különbségeket a politikai irányzatok tényleges politikai gyakorlata között. A választási kampány fölfokozott ideologizáltsága, az átlátszó

ígérgetések áradata a mérsékelt polgárok tömegeit nemhogy vonzotta, inkább taszította.

Nyilvánvalóan csökkentette a részvételt az osztálydimenziók hiánya is. Ezt nem pótolta az ideológiailag is sulykolt ellenségkép, az államszocializmus árnyalatlan elítélése. A pusztán negatív érzületekre, a kommunista-ellenességre nem lehet tartósan vonzó politikai stratégiákat építeni.

Azt is számításba kell venni, hogy a politikai struktúra még képlékeny, a többpártrendszer fiatal, még egyáltalán nem konszolidálódott. A mézes-
hetek elmúltak, a pártok belülről is erodálódnak, amint ezt a szociáldemokrácia jobboldalának látványos agonizálása mutatja. Az "ancien régime" sokakat elfordított általában a politizálástól. A több párt jelenléte nem keveseknél csak növelte az orientációs zavarokat.

A helyzet fokozatosan megváltozik annak következtében, hogy a társadalmi struktúra a tulajdon mentén átalakul. Az új tulajdonos osztályok kialakítják markáns politikai érdekképviselőiket, s ezzel párhuzamosan erősebb kontúrokkal megjelenik a bérmunkások, tulajdon nélküliek pártképviselője is. A pólusok közötti közvetítést egyes ideológiájú köztes pártok fogják ellátni. Ez a legalább két parlamenti ciklust igénybe vevő polarizáció pozitív hatással lesz a politikai kultúrára és magatartásra, s növelni fogja az állampolgári részvételt is.

Részletes empirikus felvétel hiányában nehéz megállapítani a szavazástól való tartózkodás valós motívumait. A nem szavazók társadalmi rétegződésére is csak közvetett jelek utalnak, elsősorban a települések, településrészek adatai árulják el a tendenciákat. Ezekből kirajzolódik egy durva politikai részvételi térkép, s ha erre rávetítjük a társadalmi rétegződési adatokat, bizonyos szabályszerűségekre derül fény.

Megfigyelhető, hogy a munkáslakta területeken, ipari városokban, a fővárosi munkáslakta kerületekben lényegesen alacsonyabb volt a részvétel. Ezzel szemben a felső középosztály, a polgárság, a vállalkozói és alkalmazotti értelmiség által lakott fővárosi kerületekben és városokban az átlagnál magasabb a részvétel.⁵ A falusi népesség választási hajlama markánsan nagyobb az összes többi rétegénél. Ebben valószínűleg szerepe van a települési közösség adott formájának, zártabb jellegének, de a választási rendszer specifikumának is, nevezetesen annak, hogy a kislistás választás demokratikusabb, rugalmasabb, továbbá a kislistás választás a polgármester közvetlen választásával egészül ki. A kis településen, ahol az emberek személyes viszonyokba szöve élik meg a helyi konfliktusokat és a választási alternatívákat, nem pártokra és nem pártszempontok szerint szavaznak, hanem a személyes ismertség, a jelöltek szubjektív emberi tényezői alapján. Ez is magyarázza azt, hogy – mint erről később részletesen lesz szó – a pártok szinte semmi szerepet nem játszottak a kisebb településeken, és a pártszínekben indulók messze elmaradtak a függetlenek sokszínű tábora mögött. A falusi népesség választási magatartásának nyilván vannak mélyebb, politikai kulturális összetevői is, nevezetesen a nagyobb formális alkalmazko-

dás, a tekintélyelv vastkosabb gyökerei, a konformabb viselkedés hosszú történelmi tradíciói, de a választási rendszer közvetlensége, a személyes választás lehetősége nagyon jól illeszkedik a lokalitás erős jegyeihez.

A középosztály politikai tagolódásáról szinte alig tudunk valami érdemlegeset. Feltételezhetjük, hogy politikai értékei a többi rétegnél is instabillabbak, propagandával, politikai közhangulattal könnyen befolyásolható; valószínűleg közülük kerülnek ki azok a – feltehetően nem nagylétszámú – csoportok, amelyek pártszavazataikat rövid féleven belül megváltoztatták a kormánypártok rovására és az ellenzéki pártok s ezen belül a Fidesz javára. Néhány településen és megyében a választási adatok alapján ezek a szavazatváltások valószínűbbek (például a fővárosban, Csongrád és Veszprém megye városaiban).

Az alsó középosztály jókora része a nem-szavazatok táborát szaporítja, közülük kerülnek ki azok, akik elfordulnak a politikától vagy azt általában gyanakvással szemlélik. E rétegek a városok új lakótelepeinek gyökértelen, frissen individualizálódott csoportjaiból kerülnek ki, jövedelmi szintjük és politikai tájékozódási képességük közepes vagy az alatti. Ők jellemzően azok, akik elfogadták a Kádár-rendszer paternalisztikus depolitizáltságát, s közben megkeresték egyéni boldogulásuk kis mellékösvényeit. Sokuk belépett a "kommunista" pártba, pusztán praktikus célokból, vagy a szelíd rábeszélésnek, olykor nyomásnak engedve, de sohasem vették komolyan a nyugati szocializmus alapértékeit, a racionális – nem kikényszerített – társadalmi egyenlőséget, a társadalmi szolidaritást, az elkötelezett politikai részvételt, hogy csak a legfontosabbat említsük. Nem politikai szembenállásukból következett ez, hanem léthelyzetükből, abból, hogy középosztályi létük megőrzése, újratermelése teljesen lefoglalta őket. Ez a városi alsó középosztály óvatos, kerüli a politikai szélsőségeket, s egy része vonzódik a nemzeti-keresztény értékvilághoz, ám ez a kötődése éppoly esetleges, mint az államszocializmussal való kibékülése volt. Egyetlen igazi erénye a pragmatizmus, a hétköznapi haszonelvűség, ami megmenti a végzetesebb tévedésektől. Ezt a társadalmi csoportot – bármekkora is – jelenlegi politikai kulturális szintjén nem érdemes megnyerni, a politikába bevonni. Egyesek cinikusan úgy is fogalmazznak, hogy annál jobb, minél kisebb arányban szavaznak. Ezt a pártpolitikusok nyilván nem fogadják el. Magam fontosabbnak tartom, hogy kialakuljon e számottevő réteg hétköznapi demokratikus politikai kultúrája, racionális piaci magatartása.⁷

Nem tudjuk, hogy a vázolt mentalitást hordozó rétegek milyen létszámúak, az azonban bizonyos, hogy a gyári munkások egy rétegével, a lét perifériájára sodródott szegényekkel és politikai névtelenekkel együtt ők adják a nem-választók derékhatát. Ha a kampány sikeres, egy részük részt vesz a választásokon. Valószínűsíthető, hogy a tavaszi parlamenti választások idején közülük sokan szavaztak, és elsősorban a kormánykoalíció pártjait támogatták.

A nem-választók számára a politikával való érintkezés fő terepének ott

kellene lennie, ahol érdekeltségük a legközvetlenebb. Ennek előszobája a civil társadalom nem politikai szférája, a szerveződések magánpolgári szintje. Csak ennek működése alapján lehet sikeres és funkcionális állampolgári részvételről beszélni. Ahol nincs normális szakszervezeti mozgalom, sőt, a munkavállalói szervezetek működését előítéletek és passzivitás kísérik, ott a pártpolitikához való kötődés nem ígér termékeny politikai közéletet.

Az önkormányzati választási rendszer

Az önkormányzati választási rendszer szerkezete értelemszerűen eltér a parlamenti választásokétól, ezért az eredmények egy az egyben nem vehetők össze. Ez azért fontos, mert sokan messzemenő következtetéseket vonnak le a két választás eredményeinek összevetéséből és a párterőviszonyok lényeges megváltozását sugallják. Van mód az összehasonlításra, de ezt körültekintően kell megtennünk. Mindenképpen számításba kell vennünk a parlamenti és az önkormányzati választási rendszer különbségeit, és a politikai erőviszonyok elmozdulására vonatkozó megállapításainkat erre tekintettel kell megtennünk. A választási rendszer markánsan befolyásolta mind a részvételt, mind pedig a mandátumok elosztását.

Mint ismeretes, a választás során a települések két fő csoportba tagolódnak. A tízezres lakosság alatt a jelöltek egyetlen listát alkotnak, és a választópolgár személyekre s nem elsősorban pártokra szavaz, annak ellenére, hogy a nevek mellett zárójelben megtalálható a támogató párt neve, illetőleg a "független" megjelölés. Ebben a településkategóriában a polgármester választása is közvetlen, kirekeszti a pártok esetleges alkudozását.

A tízezer feletti népességszámú községekben, városokban, valamint a fővárosi kerületekben kétszavazatos rendszer van érvényben: a polgár választókerülete jelöltjére és a listát állító pártok vagy társadalmi szervezetek valamelyikére szavaz. Az első szavazat esetében a személyes tulajdonságok megelőzhetik a pártpreferenciákat, míg a második szavazat a pártok, illetőleg társadalmi-politikai szervezetek népszerűsége-támogatottsága tekintetében ad eligazítást. Hogy az adott párt sikerét vagy sikertelenségét mennyire magyarázzák helyi vagy országos összefüggések, nem könnyű kideríteni. Általában feltételezhető, hogy az országos politikai mező a domináns, s ettől csak akkor tapasztalunk eltéréseket, ha valami helyi különlegesség fűszerezi a lokális közéletet. Ebben a településkategóriában a polgár nem szavazhat közvetlenül a polgármester személyére, jószerével azt sem tudhatja biztosan, hogy egy-egy párt kit kíván e tisztségre jelölni. Így a település első emberének személyét a párterőviszonyok, illetőleg a pártok közötti egyezkedések, megállapodások döntenek el.

Ezt mélyen antidemokratikus megoldásnak vélem. A többpártrendszer szerkezetéből adódóan túlságosan nagy, társadalmilag nehezen ellenőrizhető szerepet juttat a politikai pártoknak és az egyéb, politikai részérdekeket hordozó szervezeteknek. Ez a túlsúlyos szerep mindenképpen ellensúlyozandó jogi és szervezeti eszközökkel, tehát intézményesítetten. E vélemény

nem jelent pártellenességet, még kevésbé pluralizmus-ellenességet. Arról van inkább szó, hogy a párt csupán eszköze a demokratikus hatalomgyakorlásnak, de nem meríti ki azt. Nem a párt, hanem a demokrácia a cél. A párttípusú közvetítés kizárólagossága vagy túlsúlya nem szolgálja a versengő érdekek nyilvánossága alapján működő demokratikus hatalomgyakorlást. Ezért, mint a hatalom eszközeit és hordozóit, minden eszközzel kordában kell őket tartani, hogy ne nőhessenek a szabad polgárok feje fölé. Ehhez sok eszköz kínálkozik az alkotmányos keretben, a mi viszonyaink között igen alacsony szinten hasznosulnak.

Az egyik ilyen pártkorlátozás éppen a vezető tisztségek közvetlen választása lenne. Ez biztosítaná, hogy a polgármester – s esetleg más helyi tisztségviselők – ne a pártokhoz, hanem a helyi társadalomhoz legyenek lojálisak, s elsősorban az utóbbinak tartozzanak felelősséggel. A közvetlen megválasztás természetesen nem jelent pártsemlegességet, csupán tisztább, átláthatóbb viszonyokat. (Olcsó fogás azt mondani, hogy ha New York polgármesterét meg lehet választani közvetlenül, akkor talán Budapest esetében is belátható egy ilyen megoldás elvi lehetősége. Ennél fontosabbnak tartom azt, hogy közvetlen választás esetén gondosabb a megmérettetés és háttérbe szorítható a túlzott pártlojalitás, ami káros a település egész, részpártérdekektől elkülönülő, érdekszerkezetének összehangolására.)

A választások után a polgármesterek megválasztásának számos negatív tapasztalata egyértelműen igazolja az itt hangoztatott fenntartásokat. Az önkormányzati választási rendszerrel szembeni másik alapos kifogás: a két fő településkategória közötti határ vonal.

Eleve vitatható, hogy szükség van-e az önkormányzatokban a kifejezett pártversengésre. A véleményem az, hogy ezt az elkerülhetetlen mértékre kell szorítani. Ez azt jelenti, hogy csak egyének versengenének, akár kislistás keretben, tehát úgy, hogy a település egésze vagy része alkot egyetlen választókerületet; akár egyéni választókerületi rendszerben. Az egyének mögött természetesen állhatnának pártok, de kizárt lenne pártlisták versengése.

Akárhogyan is alakul a pártok közvetlen befolyása a helyi önkormányzatokra, a tízezres népességhatár mindenképpen vitatható. 50 ezres népességszámig lehetne alkalmazni a kislistás rendszert úgy, hogy a 20 ezres népességszám felett több kislistás körzetet lehetne kialakítani. A fővárosi kerületekben szintén lehetne alkalmazni az egylistás megoldást. A polgármestereket minden településen közvetlenül kellene választani. A jelenlegi megoldás ennek fényében nem tekinthető megnyugtatóan demokratikusnak.

A választási verseny és eredmények

1) A polgármesterek

Mint láttuk, csak a tízezer fő alatti népességszámú településeken volt lehetséges a polgármesterek közvetlen választása. Az e feletti településsávban a szavazó helyi polgárok többnyire azt sem tudták, hogy kik a pártok

polgármester-jelöltjei arra az esetre, ha olyan többséget szereznek, amely lehetővé teszi az esélyes jelölést.

2930 kislistás településen 925.939 állampolgár szavazatával választották meg a polgármestert.

A jelöltek túlnyomó többsége független: az első fordulóban a 8392 induló közül 6406, ami 76,33 százalékot takar. Egy-egy településre 2,8 jelölt jutott. A pártok önállóan állított jelöltjeinek száma 1533, ebből a hat parlamenti párté 1409. A különböző társadalmi csoportok, érdekképviselői szervezetek, faluvédő egyesületek, nemzeti, etnikai kisebbségi szervezetek 126 polgármester-jelöltet állítottak, míg az igen sokféle párt- és egyéb koalíciók 311-et. A polgármester-jelöltek megoszlása a jelölő szervezetek szerint a következő volt:

A jelöltek száma

jelölő szervezet	I. forduló	II. forduló	összes jelölt	megválasztott polármester
függetlenek	6406	291	6697	2412
FKgP	563	19	582	108
MDF	337	14	351	68
SZDSZ	266	17	283	56
KNDP	144	6	150	52
MSZP	77	3	80	23
Fidesz	22	–	22	6
többi párt	124	4	128	40
társadalmi szervezetek	142	1	143	44
koalíciók	311	7	318	102
Összesen	8392	362	8754	2911

A független jelöltek többsége politikailag a múlt rendszer szervezeti viszonyaihoz kötődik – ezt minden címkézés nélkül, értéksemlegesen elfogadhatjuk, mintegy tényként állapíthatjuk meg. Ez nemcsak a politizálók depolitizálódását jelzi, hanem azt is, hogy a kistelepülések lakói nem csatlakoznak politikai pártokhoz, illetőleg, hogy a pártok nem tudták befolyásolni, körükbe vonni ezt a településállományt.

Elterjedt megalapozatlan nézet, hogy politizálni csak pártkeretek között lehet, s ezzel összefügg az a szintén téves nézet, ami szerint a pártok vagy a pártpolitika bírálta egyúttal a politikai demokrácia vagy a politikai pluralizmus bírálata. Ezzel szemben igaz, hogy a pártbefolyás hiánya nem jelent politikamentességet. A falusi térségekben a közvetlen ellenőrzés és döntésbefolyásolás lehetőségei inkább adóttak, mint a városokban. Az ideológiai szétszabdaltságok nehezebben nyertek teret ott, ahol a személyes ismeretségek dominálnak. A 2412 megválasztott független polgármester elsősorban a helyi lakóközösség érdekeit fogja képviselni, s ezen az sem

változtat, hogy néhány tucat önkormányzati testületben a pártérdekek torz, egyoldalú érvényesülése következtében több tucat polgármester lemondani kényszerült.

Politikailag a kistelepülések a pártok hatáskörén kívül kerültek, s ezt a települési érdekszervezetek szándékolt befolyásolása sem tudja lényegesen módosítani. Ezt mindenképpen a kormányzati politikai súlyt kiegyenlítő körülményként értékelhetjük és üdvözlendőnek tartjuk. Az 1990 tavaszi parlamenti választásokon a függetlenek meglehetősen rosszul szerepeltek, a többpártrendszer friss politikai élménye elaltatta a polgároknak a pártokkal szembeni gyanakvását.

Össze a helyzet lényegesen módosult, amiben szerepe volt a pártok parlamenti viselkedésének és az általános gazdasági-politikai helyzet alakulásának éppúgy, mint a választási rendszer sajátosságainak, nevezetesen annak a ténynek, hogy földrajzilag elválnak egymástól azok a települések, ahol érvényesül és ahol hatástalan a pártpolitikai befolyás.

Az eredményekből az is kitűnik, hogy az első választási szinten, a kistelepüléseken – a csekély pártosodottsági szférában – a függetlenek árnyékában a kormánykoalíció pártjai némi előnyt élveznek. Ennek azonban nincs említésre érdemes politikai jelentősége. Az már fontosabb jelenség, hogy a helyi politizálás kontúrjai igen távol esnek az országos politikai törésvonalaktól. Helyi szinten jóval kisebb mértékben jelennek meg az érzelmi-indulati politikai különbségeknek azok a jegyei, amelyen olykor teljesen megbénítják a parlamenti pártok racionális együttműködését. Hogy ez mennyire így van, villantsunk fel néhány helyi koalíciós példát kistelepülési szinten (zárójelben a mandátumok száma): FKgP-SZDSZ (6), MDF-SZDSZ (6), Agrárszövetség-FKgP-MDF-MSZP-MSZDP (1), FKgP-SZDSZ-Fidesz (1), MDF-MSZP (1), FKgP-SZDSZ-MSZP (1), FKgP-MSZMP(1). Az önkormányzatokban olyan pártok is szövetségre lépnek, amelyek országos szinten szóba sem állnak egymással. A siker titka ilyenkor sok esetben az volt, hogy a szövetség a függetlenként induló volt helyi vezetők kibuktatására irányult. Ebben a harcból az esetek többségében a független polgármester-jelöltek kerültek ki győztesen, akikre az első szinten a szavazók 80,46 százalék szavazott. (Csak összehasonlítául: az FKgP-re 2,89, az MDF-re 2,81, az SZDSZ-re 2,13, a KDNP-re 1,72, az MSZP-re 0,88, a Fideszre 0,08 százalék.)

2) A kislistás települések képviselőtestületei

A 10 ezer vagy ennél kevesebb lakosú településeken a helyi képviselőket listán választjuk, mivel a település egy választókerületet alkot. Képviselők azok a jelöltek lesznek, akik a megválasztható képviselők száma (3-13 fő) szerint a legtöbb szavazatot kapták, feltéve, hogy a választópolgároknak több mint kétötöde szavazott. A kislistára történő jelölésnek lazák a feltételei: képviselőjelölt az lehet, akit a választókerület választópolgárainak 1 százaléka jelöltnek ajánlott. Ajánlószelvényt párt vagy társadalmi szervezet

is nyithat, közös jelölt esetén közös ajánlóív szükségeltetik. Ezek az eljárási szabályok a jelölés eredetét mintegy mellékessé teszik, annak ellenére, hogy a szavazólapon a jelölt neve mellett fel kell tüntetni a támogató pártot, társadalmi szervezetet, illetőleg a független jelölés tényét. Az ilyen lista jellegénél fogva alkalmatlan a tisztán pártversengésre. A jelöltek ábécé-sorrendben kerülnek fel a szavazólapra, az ajánlások számának nincs semmi jelentősége.

A szavazáskor a polgár személyekre és nem pártokra voksol, a háttérben meghúzódó párt csak azoknál lehet lényeges, akik domináns politikai elkötelezettségűek és/vagy nem ismerik a jelölt személyes kvalitásait.

A kislistás településeken összesen 20.478 képviselőt választottak, a jelöltek száma 48.939. A jelölésnél a polgármesterhez hasonló tendencia jelentkezett, a jelöltek 63,54 százaléka független volt, a megválasztott képviselők között még ennél is nagyobb a súlyuk, 71,19 százalék.

A pártok tehát ebben a szférában is vereséget szenvedtek, háttérbe szorultak. Sok pártpolitikusnak kényelmetlen meglepetést okozott ez az eredmény, ám az ún. szabad választás eredményét senki sem kérdőjelezheti meg.

A választott képviselők megoszlása a jelölés alapján.

ajánló szervezet	képviselők száma	képviselők aránya %	szavazatok aránya %
független	14.578	71,19	64,90
FKgP	1.279	6,23	6,00
MDF	890	4,35	5,67
SZDSZ	810	3,95	5,02
KDNP	568	2,77	3,00
ASZ	272	1,33	1,21
MSZP	229	1,12	1,46
Fidesz	132	0,64	0,88
VP	86	0,42	0,57
MSZMP	43	0,21	0,19
MSZDP	18	0,09	0,10
más pártok	57	0,28	0,29
koalíciók	850	4,15	6,88
társadalmi szervezetek	664	3,24	3,82
Összesen:	20476	100,00	100,00

A pártok színeit felvállaló jelöltek – a párt-koalícióikat nem számítva – összesen 24,1 százalékos támogatottságot és 21,11 százalékos mandátumarányt képviselnek, s ezen a kisebbségen belül a sorrend majdnem pontosan megegyezik a polgármesterek pártok szerinti sorrendjével. A kormányko-

alíció itt is vezet, ám ez pirrhuszi győzelmet takar, mert a pártlobogók alattiak kisebbségbe kerültek a függetlenekkel szemben.

A választópolgárok 64 százaléka szavazott független képviselőjelöltre – az egyes településeken nagyon eltérő arányokkal. A társadalmi szervek jelöltjeinek és megválasztott képviselőinek részaránya viszont elég kicsiny, ami azt jelenti, hogy elsősorban a kisebb településeken jelentek meg, néhol azonban teljesen uralják az adott község testületét.

3) A kétszavazatos települések szintje (városok és fővárosi kerületek)

A 10 ezernél több lakosú településeken önkormányzati testületi választásra a pártküzdelmek nyomták rá bélyegüket. A 162 zömmel városi településen mindössze 641 169 polgár szavazott, a választójogosultak mintegy harmada. Az alacsony részvétel miatt a pártok tényleges erőviszonyai rejtve maradtak, hiszen semmit sem tudunk arról, hogy a nem szavazó másik kétharmad miért nem szavazott, s ha szavazott volna, milyen politikai értékek mentén rendeződött volna el. Ezért a 30 százalék politikai pártok szerinti megoszlásából ne vonjunk le túl merész következtetéseket.

A pártok közötti erőviszonyokat azonban mégis gondosan fel kell mérnünk, mivel a szavazó egyharmad tekinthető a társadalom politikailag legaktívabb, legtudatosabb részének, s ezért e tábor politikai értékváltozásai jól tükrözik a legitimációs mező mozgásait. Ennek minél pontosabb feltérképezése érdekében a koalíciókra eső szavazatokat a pártok között felosztottam, annak ellenére, hogy természetesen az eljárás módszertanilag nem teljesen korrekt.

Az egyéni választókerületi jelöltek között a függetlenek messze elmaradtak attól az eredménytől, amelyet a kislistás településekben értek: a szavazatok 10, a mandátumok 15 százalékát szerezték meg. Kézenfekvő, hogy a városokban a pártok meghatározó szerepet játszanak, szervezeteik kiépültek, közvetítő szerepüket akadálytalanul betölthetik. A városi közvéleményt a függetlenek nem tudják szervezeti háttér nélkül befolyásolni. Minél nagyobb egy település, annál nehezebb dolga van a párttámogatás nélkül indulóknak. Ez alól csak a nyilvánosság előtt rendszeresen szereplő, ismert helyi személyiségek, volt vezetők, karizmatikus egyéniségek, sokak által ismert értelmiségiek (tanárok, ügyvédek, orvosok stb.) képeznek kivételt.

A kétszavazatos rendszerű 162 településen az egyéni választókerületekben a következő eredmények születtek a két fordulóban. (Az érvénytelen szavazások eredményei nem hozzáférhetőek. A töredékszámokat az magyarázza, hogy a koalíciókra adott szavazatokat az érvényes szavazatok száma és aránya tekintetében (az első két oszlopnál) a koalíciót alkotó szervezetek között elosztottuk. A kontrasztot jól jelzi a megszerzett mandátumoktól való eltérés, ahol ezt a szétosztó műveletet nem végeztük el, vagyis külön sorban szerepeltettük az összes koalíciós mandátum számát és arányát.)

Jelölő szervezet	szavazatok száma	szavazatok aránya %	mandátumok száma	mandátumok aránya %
SZDSZ	210285,75	32,81	361	17,15
Fidesz	156913,35	24,47	176	8,36
MDF	94027,79	14,67	252	11,97
függetlenek	64068,00	9,99	314	14,92
KDNP	47967,33	7,48	119	5,65
FKgP	33533,46	5,23	126	5,99
társadalmi szervezetek	17373,35	2,71	75	3,56
MSZP	7535,08	1,20	54	2,56
VP	3267,66	0,51	10	0,48
MSZMP	166,00	0,26	7	0,33
ASZ	1543,08	0,24	7	0,33
MSZDP	655,50	0,10	4	0,19
más pártok	2132,50	0,33	5	0,24
koalíciók	-	-	595	28,27
Összesen	641168,86	100,00	2105	100,00

Ha a koalíciók megválasztott képviselőire leadott szavazatokat elosztjuk, világossá válik, hogy két parlamenti ellenzéki párt, az SZDSZ és a Fidesz lényegesen javította a pozícióit az általános választásokhoz képest. A két párt és együtt alkotott koalícióik a mandátumok 42,42 százalékát szerezték meg; ha az összes koalíciós eredményt lebontjuk e két liberális-radikális pártra, 55,28 százalékos eredményt kapunk. Az MDF egyéni jelöltjei messze elmaradtak attól a támogatottságtól, amelyet a parlamenti képviselő-jelöltek élveztek korábban. Ez az igazi különbség a tavaszi választásokhoz képest. Mi magyarázza ezt az eltolódást?

Szerepet játszhat, hogy éppen az MDF szavazói köre maradt távol, és a két ellenzéki párt támogatói voltak aktívabbak. Ezt támaszthatják alá a már elemzett részvételi adatok. Ám az a körülmény is szerepet kaphat, hogy instabil politikai szerkezetben, amikor a pártok még kialakulatlanok, ideológiájuk kiforratlan, a polgárok lazán (közülük sokan érzelmi alapon) kötődnek a pártokhoz, s ebből következően gyakran, akár egy-egy múltó politikai jelenség hatására változtatják politikai preferenciájukat. A Fidesz esetében az kézenfekvő, hogy parlamenti szereplésükkel sokakat magukhoz vonzottak más pártok holdudvarából, mind jobbról, de még inkább balról.

Aránylag jól szerepeltek a függetlenek a szavazatok 10 százalékával, ami a városok pártosodottságára tekintettel figyelmet érdemlő eredmény. Megelőzték az összes baloldali pártot, az MSZP-vel együtt, valamint a társadalmi szervek jelöltjeit is. Az utóbbiak ebben a településcsoportban jóval gyengébben szerepeltek, mint a kislistásoknál – ezt is a pártosodás jelensége magyarázza.

Az eredmények alakulásában a választási rendszer kétségkívül ludas, amennyiben a kétszavazatos rendszer eleve a pártokat helyezi a középpontba s nem a jelöltek személyét. A szavazó polgár a listára történő szavazásnál mérlegeli pártpreferenciáit, s az egyéni kerületi jelölt is e mérlegelés árnyékába kerül. Akár úgy, hogy a pártkötelezettség kihat az egyéni jelőltre leadott szavazatra, akár úgy, hogy a szavazó megosztja támogatását egy listás párt és egy másik politikai erő körbe tartozó egyéni jelölt között.

Egy biztos: a pártszempontú mérlegelés kikerülhetetlen. E tekintetben erősen megoszlanak a vélemények. Magam úgy gondolom, hogy az önkormányzati* testületekben megjelenhet a pártközvetítés, de a választásnál mellőzni kellene a párt-elmet. A kislistás rendszert alkalmazni lehetett volna a városokban is, választási körzetek kialakításával.

A hat parlamenti párt közül a legrosszabbul a szocialisták szerepeltek, egyéni mandátumaik aránya a 3 százalékot sem éri el, ha nem számítjuk a koalíciókat. Meg kell azonban jegyezni, hogy igazán pontos képiünk csak akkor lenne az éppen volt politikai erőviszonyokról, ha a nemcsak a megválasztott 2105 egyéni képviselőre, hanem a 13106 indult jelőltre leadott szavazatokat is ismernénk.

Az egyéni jelöltek mögött ezen a szinten is sokféle pártösszefogás jelent meg, a parlamenti kormánypárt – ellenzék felállást helyi szinten “el lehet felejtetni”. Az egyéni kerületi helyi képviselők 28,27 százaléka koalíciós támogatással nyerte el mandátumát. Ez mindenképpen előnyt jelenthetett a magányos farkasokkal, vagy az egy párt által támogatottakkal szemben. A koalíció tompította a pártok közötti versenyt.

Ugyanezt eredményezte az az ellenzék által az önkormányzati törvény elfogadásakor kialakított megoldás, hogy az első fordulóban 25 százalékos, a másodikban korlátozás nélküli relatív többség érvényesült. (Emlékeztetőül: a parlamenti képviselők esetében az első fordulóban abszolút többség szükséges, a másodikba pedig csak a legjobb három jut be.)

A listás eredmények jobban kifejezik a kétszavazatos települések politikai helyzetképét. Ezeket célszerű összehasonlítani a parlamenti választások eredményeivel, több okból is. Egyrészt ebben a szférában az alacsony részvétel miatt dominálnak a politikailag legaktívabbak, akik befolyásolni képesek a többiek értékválasztásait. Másfelől a listás választások egyértelműen politikai hovatartozást mérnek.

A 162 településen 1954 mandátumot osztottak el 81-féle párt, társadalmi szervezet és különböző koalíciók listái között.

Az elnyert listás mandátumok számát és megoszlását a következő táblázat mutatja.

(A koalíciókat itt is bontottam, ami a listás választás esetén sokkal inkább védhető, mint az egyéni jelöltek esetében. A parlamenti választások listás eredményének feltüntetése megkönnyíti az összehasonlítást. Ebben a körben nem köttettek koalíciós megállapodások.)

A listás mandátumok száma és megoszlása

Listát állító szervezetek	mandátumok száma	mandátumok aránya %	parlamentari listás eredmény
SZDSZ	457,83	23,43	21,39
MDF	406,99	20,83	24,73
Fidesz	351,83	19,01	8,95
MSZP	203,32	10,41	10,89
KDNP	200,83	10,28	6,46
FKgP	184,32	9,43	11,73
MSZMP	25,00	1,28	3,68
VP	16,66	0,85	1,89
ASZ	12,66	0,65	3,13
MSZDP	3,33	0,17	3,55
más pártok	7,50	0,38	–
társadalmi szervezetek	83,64	4,28	–
Összesen	1953,91	100,00	97,40

Miután a kétszavazatos rendszerben a listákat nem szelektálja semmiféle százalékos küszöbérték, a kis pártok – támogatottságuk arányában – megjelennek egy-egy helyi testületben. Így jelen van a Magyarországi Szövetkezeti és Agrárpárt, a Magyarországi Zöld Párt, a Nemzeti Kisgazdapárt és a Nyugdíjasok Pártja. E kis politikai csoportosulások szerepe lényegében megegyezik a társadalmi szervezetek, érdekképviseltek, nemzeti szervezettek, helyi mozgalmak szerepével. A társadalmi szervek helyi képviselőit a nagy pártok jelenléte erősen korlátozza, amit jelez a csekély 4,28 százalék.

A parlamenti pártok közötti erőviszonyok azonban átbillentek az ellenzék javára, ami az arányos listás mandátumelosztás következménye. (Természetesen itt is a leadott szavazatok megoszlásából kellene kiindulnunk, módszertanilag ugyanis csak ez lehet maradéktalanul kifogástalan, ám ezek az adatok nem állnak rendelkezésünkre. Az arányos mandátumelosztás azonban ezt az aggályt jórészt semlegesíti.) A három parlamenti ellenzéki párt 51,85 százalékos többséget szerzett, ami túlnyomórészt a Fidesz sikerének tudható be, miután kétszeresére növekedett relatív támogatottsága. Nem tudjuk, mennyire tartós ez az eltolódás, ám ha stabilnak mutatkozik, vagy még tovább erősödik, a "nagypolitikában" is lényeges súlyponteltolódásokat eredményezhetnek.

Az MSZP súlya lényegében változatlan, ha a politikai átlagot tekintjük. Természetesen e mögött – s ez a többi pártra is igaz – igen markáns települési és regionális különbségek mutathatók ki. Nyilvánvaló, hogy az MSZP befolyása az urbanizált térségekben jóval erősebb, mint a falusi lakosság körében. (Ezt jelzi az a tény is, hogy a MSZP állította a kétszavazatos

rendszerben a legtöbb önálló jelöltet, ami persze nem feltétlenül tükröződik a végeredményben.) Ez a körülmény a Fidesz esetében is szembeötlő, míg a többi pártnál már nem ennyire egyértelmű, illetőleg a kisgazdák esetében fordított.

A "nagy pártok" közötti arányváltozások szimbólikus értékűek, nem túl jelentősek. Az tükröződik ezekben, hogy a kormányzat támogatottsága csökkent, az általában az ellenzéki növekedett a kormánykoalícióhoz képest. Ezt politikailag természetes folyamatnak kellene tekintenünk akkor is, ha a kormányzatra nem nehezedne történelmi teher és feladattömeg. Azt is meg lehet kockáztatni, hogy a válság dimenzióinak, a rövid távú drasztikus visszaesés és a tartós stagnálás reális prognózisának ismeretében ez az eltolódás a kalkulálható mérték alatt maradt. A listás eredmények azt mutatják, hogy a tavaszi 42,92 százalékos szavazatarány a három koalíciós párt oldalán mindössze 40,54 százalékra csökkent, miközben a KDNP támogatottsága – valószínűleg partnerei rovására is – növekedett. Emlékezzünk arra, hogy a kormánytöbbség fő forrása az MDF egyéni választókerületekben elért sikere volt, amit csupán kiegészített a választási rendszernek a 4 százalékos küszöb alatti aránytalansága. Az önkormányzati választásokon az MDF a tavaszi sikert nem tudta megismételni. A nem koalíciós pártversengésben a szabaddemokraták 17 százalékkal szemben csak 12 százalékot "hoztak". Az erőviszonyok valójában ebben a szférában tolódtak el, s az nemigen játszott szerepet, hogy a listás választások részvételi arányai közötti különbség több mint kétszeres.

A városi önkormányzati választások üzenete egyértelmű. A polgárok nagy többsége nem a szavazatával, hanem a távolmaradásával tiltakozott a fennálló helyzet ellen. Az ilyen tiltakozás a dolog természetéből adódóan diffúz, többdimenziós, sokmotivációs. Az igazán aktív mag politikai preferenciájában megtalálhatók a stabilitás és az elmozdulás jegyei egyaránt, de egészében a kormányzó hatalommal szembeni elégedetlenség nyilvánul meg. Az eredmények alakulásában, úgy vélem, döntő szerepe volt a választási rendszerben alkalmazott megoldásnak, a kétszavazatos rendszernek. Ezt egyértelműen hibás, káros megoldásnak tartom, két fő okból. Mellőzi a polgármester közvetlen választását, amit antidemokratikusnak lehet tartani akkor is, ha sokan nyugat-európai példákra hivatkoznak. A közvetett választás ott is – ahol alkalmazzák – pártkamarilla-jellegű és antidemokratikus.

A közvetlen választás hiánya kihat a részvételre, mégpedig nagyon negatívan. Az emberek nem értik, hogy miért zárt ajtók mögött, politikai árucseré keretében egyeznek meg a pártok a polgármester személyéről, és természetes demokrácia-igényük alapján elvárják, hogy a pártok – állampolgári érdekeket közvetítő szerepükre hivatkozva – ne sajátítsák ki azt a jogukat, hogy megválasszák polgármesterüket. A parlamenti pártok e törvényi megoldással rossz irányban indultak el. A kormánykoalíció ráadásul a maga érdekei ellen cselekedett, amikor abból indult ki, hogy ezáltal – az

egyéni kerületi eredményekre támaszkodva – a polgármesteri hivatalokban többségi befolyást szerezhethet. Az alacsony részvétel ugyanis valószínűleg ezt a politikai tábort gyengítette.

A polgármester közvetlen választása mellett szól az is, hogy ebben a körben pozitív módon lehetne kifejezni a helyi közösség pártpolitikai tagoltságát, a helyi pártosodást. S főképp lényeges, hogy azt a választási küzdelem végén le is lehetne zárni.

A másik fő kifogás ugyanis az, hogy a kétszavazatos rendszer indokolatlanul és mértéken túl beviszi a helyi viszonyokba – mintegy “beleintézményesíti” – a pártpolitikai jelleget, a párttagoltságot. Amennyire indokolt ez országos szinten, annyira káros az önkormányzatokban. Ezt nem erősíteni, éppen ellenkezőleg, a választási szabályozással gyengíteni kellene. A megoldás lényegi irányát már említettem, de több megoldás is elképzelhető.

4) A fővárosi közgyűlési listák

A választási normák a főváros kiemelt politikai jelentőségét azzal ismerik el, hogy elválasztják egymástól a kerületi képviselőtestületeket és a fővárosi közgyűlés választási szabályait. Az előbbire a már bírált kétszavazatos rendszert konstituálja, az utóbbira pedig tisztán listás választást, a 66 mandátum betöltésére. Ez a megoldás indokoltnak minősíthető, leszámítva a parlamenti választásokból ide is átvett 4 százalékos küszöböt. Ez a küszöb nemcsak a politikai morál alapján kifogásolható már a parlamentáris szinten is; a politikai egyenlőség alapértékét sérti, és csak a kormányozhatóság igénye jelent valami halvány mentséget. A fővárosi önkormányzat szintjén végképp elfogadhatatlan, mivel itt fel sem merül a kormányozhatóság problémája. A főpolgármester közvetlen választása a politikai stabilitást kellően szolgálhatná. A sors fintora: a kormánykoalíció által erőltetett küszöbérték – többek között – éppen az egyik koalíciós pártot szorította ki, nevezetesen a kiszegédakat.

A 4 százalékos küszöb a közgyűlés összetételét tisztán pártpolitikaivá teszi, mivel szinte automatikusan kizárja a kis állampolgári szerveződéseket. Ez persze a jelenlegi helyzet; a környezetszennyezés a fővárosban láthatóan olyan katasztrófa-helyzetet fog előidézni, hogy a különböző környezetvédő mozgalmak helyet szorítanak maguknak a nagy pártok mellett. A pártoknak a válság miatti várható általános delegitimálódása pedig az egyéb “single issue” állampolgári mozgalmaknak nyit teret.

A főváros szintjén a 4 százalékos küszöb miatt a 10 érvényesen listát állító szervezet közül csak 5 párt maradt talpon. A listás választás az alacsony részvétel miatt csak a második fordulóban hozott eredményt, ám ez is jól mutatja a politikára legnagyobb befolyást gyakorló politikailag aktív réteg értékelődését. Az összehasonlítást itt is lehetővé teszi a tavaszi választási eredmények párhuzamba állítása.

A listás szavazatok és mandátumok aránya

listát állító szervezetek	listás szavazatok		mandátumok		parlamentari listás szavazatok	
	száma	aránya %	száma	aránya %	száma	aránya %
SZDSZ	184595	34,68	25	37,88	283654	27,07
MDF	245581	27,35	20	30,30	296514	29,32
FIDESZ	96650	18,16	13	19,70	120439	11,50
MSZP	38588	7,25	5	7,58	134876	12,88
KDNP	26361	4,95	3	4,54	60078	5,74
MSZMP	19216	3,61	-	-	43335	4,14
KFgP	12234	2,30	-	-	53150	5,08
VPSZSZ*	3826	0,72	-	-	-	-
MSZDP	3002	0,56	-	-	36980	3,53
KIOSZ**	2202	0,41	-	-	-	-
HVK	-	-	-	-	16971	1,62
Összesen	532255	99,99	66	100,00	1045997	99,88

* Budapesti Városvédő és Polgári Szervezetek Szövetsége

**Kisiparosok Országos Szövetsége

A szavazók számának egybevetéséből egyértelművé válik, hogy egyetlen párt sem növelte szavazótáborát. Az eltolódásokat a "dezertálások" mennyisége, az adott párt híveinek távolmaradása eredményezte. Ez világosan kitűnik a Fidesz esetében: úgy növelték lényegesen részarányukat, hogy eközben a rájuk szavazók abszolút száma 120 ezerről 96 ezerre csökkent. Azt a pusztá adatokból nem tudjuk megállapítani, hogy milyen szavazói mozgások voltak az egyes pártok között. Nem kizárt az sem, hogy ez igen kismértékű volt.

Ha feltételezzük, hogy a polgár, ha szavaz, mindig ugyanarra a pártra szavaz, akkor felállíthatunk egy számsort, ami megmutatja, hogy az adott pártra tavasszal szavazók milyen arányban éltek részvételi lehetőségeikkel az önkormányzati választásokon. Érdekes képet kapunk, ami arra utal, hogy minden párt elemi érdeke, hogy híveit rábírja a részvételre. A távolmaradás felér egy ellenszavazattal.

A fővárosi listákra szavazók százalékos aránya a parlamenti választások fővárosi területi listáira szavazókhöz viszonyítva (%)

Fidesz	80,2
SZDSZ	65,0
MDF	49,1
MSZMP	44,3
KDNP	43,8
MSZP	28,6
FKgP	23,0
MSZDP	8,1

A modell arra jó, hogy belássuk: a tavaszi szavazótábor őszre nagyon különböző mértékben zsugorodott az egyes pártoknál. Az adatok természetesen elfedik azt a jelenséget, hogy a legaktívabban politizáló 30-40 százaléknyi népességen belül milyen arányú politikai értékeltolódások következtek be. Gyanítom, hogy az őszel is szavazók hűségesebbek pártjukhoz, mint azok, akik szeptemberben és októberben már nem mentek el.

A fővárosi választások eredményeként az ország politikai központját a parlamenti ellenzék két liberális-radikális pártja irányítja, a három ellenzéki párt pedig mindössze egy szavazattal marad el a kétharmados többségtől. A kerületek többségében hasonló a helyzet. Ez a politikai fejlemény természetesen kihat a kormányzati politika alakulására. Növeli a kormánypártok kompromisszumkészségét, mérsékli a parlament szélsőségeit. Ugyanakkor pozitív hatása, hogy a múlt rendszerhez semmilyen formában nem kötődő ellenzéki pártoknak lehetőséget ad: bizonyítsák kormányzásra való képességüket, mutassanak fel tartalmi és stílusbeli alternatívákat.

Jegyzetek

1. A kétévenkénti szavazás során egyszerre voksolnak egy sor kérdésben, különböző tisztségekre (szövetségi és állami szenátor, képviselők, tanácsstagok, bírák, kincstárnokok stb.), sőt egyidőben kerül sor az állami és a helyi népszavazásokra is. Erről személyesen is meggyőződhettem: az 1990 novemberi időközi választások során alkalmam volt egy denveri szavazóhelyiségben szemlélődni. A szavazóhely fölé – amely egyébként nem volt a mieinkhez hasonlóan fülkeszerűen kialakítva – ki volt írva: kérjük, hogy 10 percnél tovább ne használja a szavazógépet.

2. Amerikában az alacsony részvétel a politika és a magánélet teljes elválasztottságát jelzi, amikor is a polgárok nagy többsége nem lát valóságos alternatívát, és nem hisz abban, hogy a politikának köze lehetne személyes választási szabadsághoz. Az ügyek a magánszférában és a gazdaság intézményeiben, a szabályozott piacon dőlnek el. A politika mellett igen jól szervezett, sokrétegű civil társadalom él, bonyolult, működő közösségi hálózatokkal; az állami ténykedés, messzemenően figyelembe véve ezen közösségek természetét, ezekre épül rá, s nem ezeket helyettesíti. Az állam beavatkozása erősen korlátozott, a politika szolgáltató, közösségszervező funkciója hangsúlyozott. A társadalmi konszenzus magas foka, a viszonylagos jólét, konszolidáltság, az általánosan elfogadott viselkedési szabályok és (rétegzett) kulturális normák beépültsége mellett egyáltalán nem meglepő az alacsony részvétel. A demokrácia többsége stabilan őrzi a kialakult alapvető hatalmi és civil társadalmi struktúrákat, a politikai szerkezet olajozottan működik, s ezért a részvételnek vagy nem-részvételnek nincs a hazai viszonyokhoz hasonlóan értelmezhető jelentése. Az alacsony részvétel hosszú idő óta konstans, ezt normálisnak, elfogadottnak, a demokráciával összeegyeztethetőnek tekintik. Azt a lényeges körülményt is hozzá kell mindehhez tenni, hogy Amerikában nincs ún. választói névjegyzék; aki szavazni kíván, annak magának kell regisztráltatnia magát, ráadásul – a sajátos szabályok szerint – vagy a demokraták, vagy a republikánusok támogatóiként. Ezáltal válik az informális kétpártrendszer valóságos bipoláris pártrendszerrel. A két nagy párt hozzá is juthat ezekhez a névjegyzékekhez, és ez komoly információs forrása támogatói bázisuknak. A szavazásnál már természetesen nincs semmi jelentősége annak, hogy ki melyik táborba regisztráltatta magát, de szavazni csak az tud, aki a

több hónappal korábbi regisztrációs aktuson részt vett.

3. Empírikus hátteret villant fel Simon János: A "nem-választók" választása c. elemzése (TTI kézirat, Bp. 1990.). Lásd még Kolosi Tamás, Kovács Róbert, Tóka Gábor: A választók társadalmi és politikai arculata (in: Társadalmi riport 1990. Bp. TÁRKI, szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György) c. esszéjét. Az utóbbi azonban nem tesz említést az 1000 fős mintán végzett felmérés részvételi dimenziójára, feltehetően azért, mert a szerzők a részvétellel alapvetően elégedettek: "össességében a választások a lakosság vártnál nagyobb fokú aktivitását mutatták." (id. mű 579. o.).

4. Ennek azonban volt előnye, amelyet ma "illik" elhallgatni. A nyári népszavazásról van szó, a köztársasági elnök közvetlen választásának kérdéséről. Az emberek nemcsak azért nem mentek el szavazni, mert túl meleg volt, vagy mert üdültek. Nem mentek el, mert azt sugallták nekik, hogy ne menjenek el, mert úgymond a szavazás manipulált, a népszavazás kieroszakolt, támadás a demokrácia ellen. A 10 százalékos részvétel azt jelezte, hogy csak a legtudatosabb baloldali rétegek és a makacs demokrácia-hívók mentek el szavazni. Az emberek többségét már egyáltalán nem érdekelt, hogy mi történik a politika titkossággal körülfalazott porondján. A részvételre a parlamenti pártok többsége nem invitálta a polgárokat, s ezzel igen kétértelmű viselkedést tanúsítottak. Az önkormányzati választásokon ez aztán kifejtette "áldásos" hatását: a részvétel olyan alacsony szintű volt, hogy a városok többségében a szavazás az első fordulóban érvénytelen lett.

5. Lásd Kukorelli István: Az önkormányzati választások jelzőtüzei. Társadalmi Szemle, 1991. 1. sz. 3-10. old. "A részvételi mutatók egyértelműen kifejezik a települések önkormányzatainak relatíve nagyobb legitimitását. A legitimitációs-szegénység különösen az egyéni választókerületek második fordulójában ütözik ki, amikor több városban (Eger, Esztergom, Püspökladány stb.) 20 százalék alá süllyedt a politikai részvétel, sőt, vannak 11-12 százalékos eredmények is (például Csorna, Pilisvörösvár). Ennél talán még a tisztán egyfordulós választás is jobb lett volna." Uo. 8. old.

6. A középosztály fogalmát nem a polgári szociológia hagyományainak megfelelően használok. Ez értelmezésemben nem csupán jövedelmi kategória, bár a jövedelmi szint fontos összetevője. Az elit, másfelől a társadalom perifériájára sodródott nincstelenek, valamint a gyári munkamegosztásba szorult, a tőkeértékesülés szabályainak egyre inkább alárendelődő munkásság között foglal helyet. Az alsó középosztály elsősorban hivatali alkalmazotti réteg, a munkássághoz hasonló jövedelmi sávban, bérmunkás jellegű függésben. A közép-közép-osztályban megtaláljuk a paraszti és városi kisvállalkozói réteget, a kisiparosság alsó jövedelmi sávját éppúgy, mint a városi hivatalnoki kispolgárságot, a kistisztviselői kart, a pedagógusságot, a vasutaságot. A felső középosztály a gazdag, többnyire szabadfoglalkozású vállalkozókból, irányító és ideológiatermelő értelmiségiekből, a felső hivatalnoki karból és a jól kereső vállalkozókból, kisiparosokból tevődik össze.

7. Ezen a ponton nem értek egyet Kukorelli egyébként kitűnő elemzésével, amikor azt mondja, hogy: "Az inaktívak, a magánvárankból figyelők megnyerése minden demokratikus választási résztvevő legfőbb célja. Ha ez szembeütően sikertelen (márpedig az önkormányzati választásokról sokféle összehasonlításban ez mondható el!), akkor a mélyebb magyarázat az lehet, hogy bajok vannak a társadalmi szerveződési elvekkel, a polgárt a hatalomgyakorlásba bekapcsoló társadalmi csatornákkal." Id. tanulmány, 9. old. A következtetése már inkább elfogadható, nevezetesen, hogy a túlpártosodást a közvetlen demokráciával lehet hatékonyan ellensúlyozni.

Változó politikai magatartásformák – különös tekintettel a helyhatósági választásokra

Az egyéni alkalmazkodás módjainak tipizálását Robert Merton – mint ismeretes – viszonylag stabil társadalmi struktúrák értelmezésére alkotta meg és használta föl. A ma már klasszikusnak számító felfogásban a magatartási módok aszerint változnak, hogy az egyén miként alkalmazkodik a társadalom által felkínált hivatalos értékekhez ("kulturális célok") és a társadalom működését biztosító intézményrendszerhez ("intézményesített eszközök"). Az alkalmazkodás öt alaptípusát különböztette meg; ezek: konform, újtító, rituális, frusztrált vagy lázadó.¹

Mindezt azért idézzük fel, hogy választ keressünk arra a kérdésre, hogy Merton típusai használhatók-e, s ha igen mennyiben, egy éppen átalakuló, gyorsan változó társadalom egyéneinek viselkedésére. A rendszerváltás radikális folyamatában ugyanis az alkalmazkodás, nevezetesen a politikai alkalmazkodás hangsúlyosabbá válik, hiszen az állampolgárok értékeik újragondolására, átrendezésére, választásra, szavazásra kényszerülnek. A hatalomból eddig kiszorultak közül sokan gondolják úgy, hogy a változással eljött cselekvésük ideje, az új körülmények megteremthetik egyéni karrier-lehetőségeiket, tehát mozdulni kell, lépni kell a változások tendenciáinak megfelelően. A hatalmon vagy a hatalom közelében lévők közül pedig – ugyancsak sokan – pozíciók megtartására aspirálnak, valami olyasféle ideológiával, amely Tomaso di Lampedusa regényhősére jellemző, azaz, ha a körülmények megváltoznak, nekünk is változnunk kell ahhoz, hogy helyzetünket megőrizhessük.²

Ebben az értelemben a rendszerváltást felfoghatjuk a politikai alkalmazkodóképesség próbájának.

Gyors változások idején persze Merton típusai direkt módon aligha használhatók az alkalmazkodási módok értelmezésére, hiszen egy változó, instabil társadalomban a választási lehetőségek megsokszorozódnak, vagy legalábbis megduplázódnak. Az egyén, az állampolgár a régi struktúra és az új struktúra körülményeihez (és a köztük lévő átmeneti lehetőségekhez) egyidejűleg alkalmazkodik, s ez cselekvési terét, kötődéseit megsokszorozza. Egyszerre kell alkalmazkodnia régi és új értékekhez, struktúrákhoz, politikához és hatalomhoz, s aszerint kell újrendezni ideológiáját, hogy a páternoszter fölfelé vagy lefelé menő fülkéjébe száll-e be. Ez a választási kényszer akkor is drámai módon meghatározza cselekvésünket, ha egy-egy adott pillanatban nem is nagyon láthatók még a mozgásirányok.

Persze másfél év távlatából egyértelmű már, hogy politikai értelemben megtörtént a rendszerváltás, az egypártrendszer monolit hatalmát felváltotta a parlamenti pluralizmus, és az is világos, hogy mindez elitcserével

járt (és napjainkban is tapasztalhatóan jár) együtt. Az elitcsere folyamában pedig jól körvonalazódtak a változások fontosabb magatartási típusai,³ s így bizonyos fokig Merton inspirációjára felvázolhatók a fontosabb alkalmazkodási módok, amelyek elsősorban az elit (és az értelmiség) körében tapasztalhatóak. A régi és az új hatalomhoz, valamint értékeihez való viszony alapján három alapvető magatartási formáról beszélhetünk:

- az új elkötelezettek
- a régi elkötelezettek
- és a permanens szembenállók-kívülállók csoportjának magatartásáról.

Kezdjük a sort az *“új elkötelezettekkel”*. (Meglehet, közülük sokan tiltakoznak az *“elkötelezett”* kifejezésnek a régi rezsimet idéző tartalma miatt, azonban úgy véljük, ez a szó minden változás ellenére ma is tökéletesen kifejezi az új hatalomhoz – a kormányhoz, a hatalmat gyakorló koalícióhoz – való viszonyt. Nyilván lehetne árnyaltabban is fogalmazni, ez azonban aligha változtatna a lényegen.) Ezt a típust leginkább a kormánypártiság jellemzi. Fenntartás nélkül fogadják el a kormány döntéseit, s hajlamosak *“az új rendszerben minden jó, a régiben minden rossz”* (Orwell *Animal Farmját* idéző) mentalitásra. Közöttük három jellegzetes csoportot különböztethetünk meg: a volt ellenzék hatalomra került részét, a politikai parvenűk, valamint a színváltók csoportját.

A volt ellenzék jelentős része mára a hatalomra került (egy másik része viszont ma is ellenzéki pozícióban van). Ők alkották hajdan a *“másként gondolkodók”* csoportját, akiket a régi rend egyik-másik korifeusa finom distinkcióval további altípusokra bontott föl: az ellenzékétől az ellenségig. Ennek a rétegnek a helyzetében radikális változás következett be, hiszen korábbi – hatalmi szóval perifériára kényszerített, nyilvánosságtól megfosztott, gyakran állampolgári létében is fenyegetett és veszélyeztetett – helyzetéből igen rövid idő alatt került föl a hatalmi elit rétegébe, sőt annak csúcsára. Ellenzékisége idején sokakban a megbántottság, a sértődöttség, mellőzöttség attitűdje alakult ki – természetes és érthető módon. Kérdés azonban, hogy ez az attitűd a hatalmi pozícióban vajon nem válik-e egy sajátos sérelmi politika alapjává. Azaz: az ellenzéki beállítódás, attitűd hogyan alakul át egyfajta toleráns, demokratikus, a ma másként gondolkodókat is elfogadó attitűddé? Átalakul-e egyáltalán? E kérdés jogosságát, azt hiszem, jól jelzi az elmúlt hónapokban – főként a sokat idézett *“száz nap”* alatt, majd a taxisblokáid idején, vagy a fegyvereladási botrány kapcsán – tapasztalt hatalmi végletesség, a sértődöttség, a nemegyszer tetten ért kamarilla-magatartás vagy ha úgy tetszik: a *“bolsevik reflexek”*. Ez a mentalitás és a rossz döntések áthárításának a gyakorlata végigvonul a párthierarchián át le egészen a helyi társadalmakig, ahol az önkormányzatok szintjén, a helyi hatalomban – mintegy a parlamentet másolva – markánsan megjelennek, s esetenként durvább és agresszívabb formákat öltenek magukra.

Az új elkötelezettek másik nagy csoportját a "politikai parvenük" alkotják. A parvenü szót nem pejoratív értelemben szándékozunk használni, hanem abban az értelemben, hogy a rendszerváltás nagyon sok, korábban egyáltalán nem politizáló, szakmájába visszahúzódó vagy a privát szférába menekülő értelmiségit aktivizált, tett fogékonyvá egy új rendszerben a – remélhetőleg újfajta – politizálásra. Itt elsősorban a vidéki Magyarország értelmiségének megmozdulásáról van szó. A kormánypárt a parlamenti választásokon aratott győzelmét mindenekelőtt annak köszönheti, hogy képes volt ezt a réteget, a vidéki értelmiséget fölírni, s maga mellé állítani. Ennek a rétegnek a politikai magatartásában is tapasztalható bizonyos sértődöttség, a vidékség "tünetei" bizonyára beépültek e réteg magatartásába, azonban valószínűleg ez a réteg lesz képes legalábbis arra, hogy politikai beállítódása a demokrácia megteremtésére irányuljon.

Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy ez a réteg – éppen, mert korábban nem politizált, vagy legalábbis távol tartotta magát a hivatalos politikától – az új helyzetben igencsak laikus a politikai játékszabályokat illetően. Már eddig is sokszor tapasztalhattuk, hogy a nagypolitikában vagy a helyi politikában többnyire hályogkovács módon lépnek föl, s tevékenységük erősen emocionális. Erős elkötelezettségükből, érzelmi feltöltöttségükből következően ők a leginkább fogékonyak az elszámoltatásra és a Justitia-programokra. Mint Csizmadia Ervin írja az elszámoltatás lélektanáról: "vannak elszámoltatók és elszámoltatandók, és a két kategóriát alapvető morális nagyságrendek választják el egymástól. Ez az a helyzet, amelyben csakis az elszámoltatónak lehet igaza, hiszen ő van a győztes legitim helyzetében, míg a másik fél nyilvánvalóan a bukott ember pozíciójában."⁴

Amennyiben ez a réteg nem tudja meghaladni az érzelmi és moralizáló politizálás szintjét, a demokratikus átalakulás egésze kerülhet veszélybe. Emocionális alapon ugyanis bármely – hazára, nemzetre hivatkozó – érdekcsoport maga mellé állítja őket, – esetenként bármilyen célok érdekében.

Végül az "új elkötelezettekhez" tartozik a "színváltók" rétege. Valószínűleg ők vannak a legtöbbben. Ők, akik jó érzékkel, kellő időben szakították meg kapcsolatukat a hajdani állampárttal, s hangolódtak rá a nem kevésbé jó érzékkel kiválasztott hatalomesélyes pártra. Sokan hajlamosak arra, hogy elfeledjék: az értelmiség kétharmada néhány éve még tagja volt az állampártnak. No persze, az emlékezet igencsak szelektív, sokak számára a KISZ-ből, az artyeki úttörőtáborból, az MSZMP-ből vagy éppen a "szocházás" egyetemi felvételiből mára már csak a másként gondolkodás, a piarista (vagy bencés) gimnázium, meg a titokban megtartott templomi esküvő maradt meg. Az elmúlt évben nemegyszer volt alkalmunk tapasztalni, hogy ugyanazok a személyek miként cserélték zászlóikat, jelszavaikat, no meg pártállásukat, annak reményében, hogy mindig a hangadók között maradhassanak. Természetesen, mint mindennek, ennek is megszületett az ideológiája – a damaszkuszi útról fecsegett itt boldog s boldogtalan. Nem vitatjuk a Saulusból Paulussá válás lehetőségét, sőt tisztességét, mégis az a gyanúnk,

hogy sokak esetében az elmúlt hónapok pálfordulásai nem egyszerűen attitűdváltások voltak, hanem maga a váltogatás volt politikai attitűdjük lényege.

Valószínűleg igen kifinomult politikai érzék kell ahhoz, hogy valaki ebben a kelet-európai társadalomban mindig hatalom-közelben maradjon. Persze ezt nemcsak az elmúlt évtizedek alakították ki, az elit korábban is képes volt arra, hogy rendszerváltások idején őrizze önmaga vagy lezármazottai számára hatalmi pozícióját. A 60-as évek mobilitás-vizsgálatának egyik nagy felfedezése és egyben botrányköve volt az a tény, hogy az 1939-ben vezető értelmiségi apák fiai a 60-as években jelentős számban töltöttek be vezető értelmiségi funkciókat. Erről manapság igen sokan megfellekednek.

Az "új elkötelezettek" mellett természetesen jellegzetes típust alkotnak a "régi elkötelezettek": a konok konzervatívok, a reformerek, adszakmájukba visszamenekülőök és a hitehagyott frusztráltak. Itt a fölbomlott állampárt jellegzetesebb altípusaitól van szó. Az állampárt azonban a fénykorában sem volt homogén, semmilyen tekintetben sem. A nagy pártegység demonstrálásának időszakában – a hetvenes évek elején – Gombár Csaba például egytucatnyi jellegzetes, egymástól különböző politikai áramlatot különböztetett meg az MSZMP-ben, amikor az állampárt politikai tagoltságát vizsgálta.⁵

A konok konzervatívok természetesen a múlt rezsim ideológiájának fővállalásában tekinthetők elsősorban konzervatívnak. Ők a baloldalon belül a marxistákat, az ortodox marxistákat s a marxista-leninista ideológia hívőit fogják át. Beállítódásuk a hagyományos marxizmus iránti nagyon mély elkötelezettség jellemzi, még akkor is, ha az elmúlt évek eseményei őket is megrendítették. Számukra a legnagyobb megrendülést valószínűleg nem is annyira a magyar változások okozták, hanem a kelet-európai szocialista rendszerek agóniája és teljes szétesése, amelyben a Szovjetunió válsága tetőzi be a mintának tekintett politikai rendszer csődjét. Életkora alapján jól körülhatárolható ez a réteg, túlnyomó többségük az idősebb generációhoz tartozik. Szocializmusképük többnyire erősen megfakult, mégis nagy igyekezettel őrzik korábbi illúzióik emlékeit.

A baloldali reformerek a baloldali alapértékek változatlan átvállalásával egy jobban kivitelezett társadalmi rendszer lehetőségében bíznak, s ez a hit motiválja politikai cselekedeteiket. Ez a réteg azonban folyamatosan gyöngül, az illúziók elvesztése – úgy látszik – együtt jár e réteg gyorsuló eróziójával. Jellemző rájuk, hogy közülük nagyon sokan menekülnek a szakmájukba. (Természetesen itt csak azok jöhetnek számításba, akiknek volt valamilyen konvertálható szakmájuk, hivatásuk.) Ez a réteg feladja korábbi politikai ambícióit, s szakmai kompenzációt keres magának. Amennyiben a körülmények ezt lehetővé teszik, helyzetük stabilizálódhat, viszont egy boszorkányüldözés, B-listázás, felelősségrevonás ennek a rétegnek a szakmai

ambícióit is megghiúsíthatja, s akkor nem marad más számukra, mint a teljes kiégettség.

Külön politikai szociológiai elemzés tárgya lehetne e reformer réteg teljes eróziója és szétesése. Pedig az előzményeket nem számítva a 80-as évek közepe óta ez a réteg igen jelentős szerepet játszott (a volt ellenzék mellett természetesen) az állampárt lebontásában. Szerepük 1988-89-ben volt a legjelentősebb, azonban utána igen gyorsan bekövetkezett az ellehetetlenülés, a bizonytalanság és a szétesés. (Pozsgay Imréről írták az elmúlt évben, hogy a mór megtette kötelességét, tehát mehet, s Pozsgay elmúlt évekbeli szereplése mintha e reformer rétegnek a szimbóluma lett volna.)

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy amíg a nagypolitikában bármikor bárki előhozakodhat a reformerek politikai múltjával, a helyi politikában és a helyi társadalmakban ez jóval kisebb szerepet játszik. Ott ugyanis az egyén személyes megmérettetése, tisztessége és kvalitásai a perdöntők.

A régi elkötelezettek jellegzetes altípusa: a hitehagyottak, a csalódottak köre. Egy rendszerváltás önmagában is frusztrálhatja a régi rend híveit, s ha még ráadásul szélsőséges formákat is ölt, akkor sokak számára a teljes meghasonlást jelenti. A húszas, harmincas évek rendi értékeinek fölmelegítése, egy letűnt úri vagy dzsentroid Magyarország fölmagasztalása, az avított jelszavaknak, szimbólumoknak, mi több: politikai programoknak az újbóli divatba hozása egyértelműen megnöveli ezeknek a kiábrándultaknak, a politikától elfordulóknak a körét. A napi politika eseményei pedig egyértelműen erre mutatnak. Az életkor ebben a rétegben is meghatározó lehet: az idősebb generációk tagjai tartozhatnak leginkább ide, de nem feledkezhetünk meg a kiábrándult, a "lebénult" közégeneráció tagjairól sem.

Végül az új és a régi elkötelezettek mellett léteznek a *permanens szembenállók és kívülállók*. Egy részük az új rendszerben is őrzi ellenzéki pozícióját s attitűdjét. Helyzetükben rendkívül fontos változást jelent ma a nyilvános fellépés lehetősége, amiből korábban kizárták őket. Kérdéses természetesen, hogy ezt a ma adott lehetőséget mennyire tudják megőrizni a későbbiekben. Ami pedig e réteg bázisát illeti, arányuk, számuk valószínűleg nagyobb, mint az elmúlt időszak ellenzékéé. Attitűdjüket ma is az ellenzékiesség jellemzi, helyzetük viszont összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint annak idején volt. Persze mindez összefügg a kormányzati politika mindenkori alakulásával, döntéseivel, befolyásával. Kis túlzással: az ellenzéki magatartást a kormánypárt alakítja ki és formálja döntéseivel, hatalmi ambícióival, egyáltalán a politikai szerepével.

Természetesen ez az ellenzék ma is rendkívül sokszínű, társadalmi helyzetüket, lehetőségeiket és ideológiáikat tekintve. Egy jelentős részük – az új elit szerves részeként – hatalomközelben van. (Ez a problémakör is megérne egy kutatást, nevezetesen azt, hogy az ellenzék milyen kapcsolatban áll a mindenkori hatalommal. Gyanítjuk, hogy sok esetben a régi hatalom és ellenzéke is egyaránt privilégiumokat élvezett.) Egy kormányváltás, vagy

netán egy új választás esetleg a mostani árnyékhatalmat juttatja lényeges hatalomra, sokszor megcserélődnek a vezér-szerepek. A helyhatósági választások részben már ezt a szerepcserét eredményezték: hiszen számos településen került a parlamenti ellenzéki pártokhoz tartozó polgármester hatalomra.

A másik alcsoportot a mindenkori kívülállók alkotják, akik értelmiségi szerepüket csakis szakmai téren akarják megvalósítani. Ők sem korábban, sem ma nem vállaltak és vállalnak politikai szerepet. Számukra a politika idegen világ. Ebben a körben hallani leginkább a sztereotípiát: "ezek sem jobbak, mint a régiek", s következnek a példák a türelmetlenségről, a kontraszelekczióról, a családi és baráti összefonódásokról stb. A rendszerváltás folyamatában ez a réteg létszámában is, arányában is igencsak megnövekedett, s könnyen elképzelhető, hogy ez a fajta magatartás számos nem értelmiségi számára is mintául szolgál majd. A politikától való megcsömörlés a politizálás iránti kételyek gyarapodását, a politikától való elidegenedést ugyanis napról napra erőteljesebben érezhetjük.

A bemutatott magatartási formák természetesen nem tekinthetők változatlanoknak, hiszen a politika és a politikai körülmények alakulása jelentős mértékben befolyásolja őket. Az egyes típusok között is lehetséges elmozdulás, "átjárás" az egyik típusól a másikba. Ezáltal egyes típusok elerőtlenednek, mások markánsabbá válnak.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a fent vázolt magatartási módok mindegyikét az értelmiségre jellemzőek, azonban nem kizárólagosan és csupán erre a rétegre érvényesek. Voltaképpen olyan magatartási, politizálási minták ezek, amelyeket ugyan az értelmiség alakít ki, de amelyeket tömegek követnek, követhetnek. Éppen ezért rendkívül fontos kérdés, hogy az új hatalom a rendszerváltás után mit kezd, mit kezdhet az értelmiséggel. És fordítva is igaz: mit kezd, mint kezdhet a magyar értelmiség az új hatalommal. Azaz, az értelmiség és a hatalom kapcsolata az új rendszerben sem kerülhető meg, s nem is oldható meg automatikusan. Mármint azon régi recept szerint, hogy amit a hatalom diktál, azt az értelmiség kötelességszerűen végrehajtja. A rendszerváltás ugyanis szükségszerűen átrendezi a hatalom és az értelmiség kapcsolatát. Számos jel mutat arra, hogy a reményt keltő változások közepette – vagy után – az értelmiség elbizonytalanodik, az új hatalom iránti vonzalma gyengül, s a régi recept szerint az jár jól, aki távol tartja magát a politikától. Márpedig, ha az értelmiség távol marad vagy eltávolodik, az óhatatlanul minta-értékű lesz a társadalom számára.

A bemutatott magatartási minták – mint jeleztük – elsősorban az élite, az értelmiségre jellemzőek, azonban minta-értéküknél fogva más társadalmi rétegekben is megfigyelhetők. A helyhatósági választások kampányát és lefolyását vizsgálva néhány kisváros helyi társadalmában alkalmunk volt a fenti tipizálás érvényességét a gyakorlatban is vizsgálni. Nos, típusaink

kisvárosi környezetben is valóságosnak bizonyultak – egy-egy kisváros értelmiségét igen nagy pontossággal lehetett a fenti típusokba sorolni.

A helyhatósági választások legnagyobb meglepetése kétségkívül a független jelöltek feltűnően jó szereplése volt, különösen a 10 ezernél kevesebb lelket számláló településeken, ahol a polgármesterek 71,2 százaléka közülük került ki. Most, amikor a választás eredményeinek értékelése lezárult, és többnyire megint csak pártszempontok kerültek előtérbe – az ellenzéki pártok győzelmének, a kormánykoalíció vereségének könyvelték el a választást –, nem érdektelen megvizsgálni a függetlenek előretörésének lehetséges okait, hiszen az események végiggondolása a pártok számára is rengeteg tanulsággal szolgálhat.

Mindenekelőtt lehetetlen nem érzékelnit azt, hogy az önkormányzati választás a pártpolitika – tegyük hozzá: mindenfajta pártpolitika – kudarcának minősült, amit elsősorban a választásról távol maradók igen magas aránya jelzett: az első fordulóban 60, a másodikban 71 százalék nem vett részt a választásra jogosultak közül. Az első forduló ezért volt érvénytelen a kisebb településeket kivéve mindenütt, ahol listás választás volt.

A pártpolitika az elmúlt másfél esztendőben feltűnően devalválódott. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az állampárt hibás politikája, számos gazdasági és politikai kudarca, de hozzájárult az ellenzék részéről e párt lejáratása is. A lakosság mind nagyobb arányban fordult el a valamikori egyetlen párttól, s ezzel párhuzamosan mindenfajta politikai tevékenységtől. Ezt a folyamatot még (vagy már) a rendszerváltás sem tudta megváltoztatni. Az új politikai struktúra az állampolgár számára nem vált sokkal vonzóbbá a réginél, mi több, a parlamenti torzsalkodások, a sokszor oktalannak és értelmetlennek tűnő civakodások csak jobban elbizonytalanították a politika iránti hitében amúgy is erősen megrendült állampolgárt. S miközben az elmúlt másfél évben a napi politika eseményei mindent elárasztottak, gazdasági helyzetünk változatlanul róhamosan romlott. Civakodás és hamis ígéretetek cifrázták a válság mélyülésének folyamatát – legalábbis az állampolgárok jelentős része számára.

A politika elsődlegessége – amit negyven éven át kénytelen-kelletlen elszenvedtünk – mit sem változott. Az új elit is elsősorban politikai eszközökkel szeretne mindent megoldani, s ebből szemmel láthatóan elégük van az embereknek. Ezért vált fontosabbá számukra a pártprogramokat, pártígéretetek hangoztató jelöltekkel szemben az, aki függetlenségét deklarálta, vagyis a függetlenség egyértelműen fölértékelődött. (Jellemző, hogy a tavaszi választásokon még csak hat független jelöltnek sikerült mandátumot szereznie.) Számos jel szerint a lakosság úgy érezte, hogy a pártok ki akarják sajátítani az önkormányzatokat, s ez még inkább növelte a függetlenek esélyét. A helyi társadalom számára ugyanis nem a "nagypolitika" országos ügyei voltak mérvadóak, hanem a helyi politika "kis" ügyei, a mindennapi megélhetést befolyásoló tényezők. Így került a választó számára egymással

élesen szembe az országos érdekek felhőrégiója és a nagyon is valós, kézzelfogható helyi érdek.

Némi túlzással azt is mondhatnánk: az ország két vagy három részre szakadt: a falvakra, a városokra, s az utóbbin belül is elkülönült fővárosra. A tények legalábbis ezt mutatják. De mi a magyarázata annak, hogy éppen a 10 ezernél kisebb lélekszámú településeken győztek elsőprő arányban a független jelöltek? Egyáltalán: mennyiben más a falusi Magyarország, mint a városi? S más-e egyáltalán?

Erre a kérdésre helyes választ valószínűleg csak több tényező figyelembe vétele után adhatunk. Kezdjük talán a választási szisztémával. Mint ismeretes, a kisebb településeken közvetlenül választhattak a képviselő-testület jelöltjei közül az állampolgárok. A városokban a kislistás szavazás dominált, a fővárosban pedig az egyéni választókerületi lista egészítette ki a listás választást. Vagyis a jelöltek közül polgármestert és képviselő-testületi tagokat csak a falvakban választhattak közvetlenül az állampolgárok. Városokban még a polgármesterre is a pártlistákon keresztül, a pártok közvitéésével szavazhattak. A határt ugyan tízezer főben szabták meg, azonban a tízezres lélekszám körüli települések lakossága a részvétel tekintetében megdöbbenő különbségeket produkált. Az e határ alatti településeken érvényes szavazással a független jelöltek kerültek többségbe, a tízezer főt valamivel meghaladó lakosú településeken viszont az első forduló az alacsony részvétel miatt eredménytelen volt. Valószínű tehát, *hogy a közvetlen választás lehetősége sokkal vonzóbb volt az emberek számára, mint pártokra szavazni*, ami után a pártok közötti alkudozásban dől el, ki lesz a polgármester és melyik párt milyen funkciókat kaphat a megalakuló önkormányzatokban. A választási kampány során számos – természetesen városi – településen a pártok már jó előre osztoztak a fontosabb helyi hatalmi pontokon. “Ha mi kapjuk a rendőrkapitányi funkciót, ti adhattok egy alpolgármestert” – az ilyen stílusú osztozkodás elég gyakori volt. (Szeretnénk hozzátenni, hogy a városokban alkalmazott megoldás, a közvetett polgármester-választás egyáltalán nem tekinthető demokratikusnak, s ezt valószínűleg a városi lakosok is érezték.)

A függetlenek előretörésének másik okát a kis települések áttekinthetőbb struktúrájában kell keresni. Ezekben a településeken sokkal megalapozottabb a személyes megítélés lehetősége, hiszen mindenki mindenkit ismer, senki előtt nem titok a jelöltek múltja, habitusa, tehát megbízhatóan fel tudják mérni a választásokon indulók képességeit, rátermettségét. A helyi társadalom belső értékrendje ugyanis nagyon pontosan rögzíti minden helybeli státusát, s minél kisebb egy település, annál egyértelműbbek ezek a belső viszonyok. (A tízezres határ ebből a szempontból túlságosan alacsony volt, hiszen a 20-30 ezer lakosú kisvárosok is az áttekinthetőbb struktúrájú települések közé tartoznak.)

Ebben az áttekinthetőbb struktúrában a helyi társadalom sokkal pontosabb értékítéletet alkothatott a tanácsi vezetésről, s a helyi vezetőkről. A

hibák, a korrupciós ügyletek nem maradhattak titokban, így a helyhatósági választások alkalmat adtak a lakosságnak arra, hogy megszabaduljon a felkészületlen, a saját érdekeit előtérbe helyező vezetőiről. Nem kis meglepetésre viszont sok helyütt a lakosság vállalta régi vezetőit. Különböző becslések szerint a független jelöltek fele a korábbi tanácsi vezetők közül került ki, vagyis a lakosság megerősítette őket tisztségükben. Miért? Valószínű azért, mert korábban is tisztességgel tették dolgukat, s nem adtak alkalmat arra, hogy a helyi társadalom kikezdje őket. Ne feledjük, a nyolcvanas évek óta alaposan felfrissült a tanácsi apparátus, egyre több iskolázott, hozzáértő szakember került a különféle tanácsi testületekbe, s ezt a helyi társadalom elismeréssel, illetve a választáson e tanácsiak megerősítésével nyugtázta. Fennállt (és fennáll) viszont annak a veszélye is, hogy egyes településeken a szakapparátust a választások után amatőrök fogják felváltani, s bár ellenkező előjellel, de megismétlődik a helyi igazgatásban az ötvenes évek elitcseréje. A kisebb települések – úgy látszik – képesek voltak ezt a veszélyt kivédeni. Kérdés viszont, hogy a városok igazgatása hogyan fogja átvészelni a pártok által delegált amatőrök beáramlását a helyi vezetésbe. Mindenesetre a kisebb településeken a lakosság józanságát jelzi az önjelöltekkel szembeni bizalmatlanság.

A függetlenek előretörésének okait kutatva szólnunk kell egyfajta propagandabumeráng hatásáról is. A parlamenti választásokon a múlt radikális tagadása, a mindent fehéren-feketén látható álláspont dominált, kellő sikerrel. Akkor az állampolgárok többsége még úgy gondolkodott: bármi mást, csak a régit ne. Azóta sok víz lefolyt a Dunán. Az emberek a sommás ítéletek helyett egyre inkább az árnyalt megközelítéseket igénylik. A címkézések helyett eddig a realitást. A falvakra és a mezőgazdaságra vonatkozó sommás ítéletek – a falu tönkretételéről, a magyar falurombolásról, a térszékbe kényszerített parasztokról – úgy látszik, nem találtak a falusi lakosság tényleges értékítéletével. A propaganda igen sok tekintetben túllőtt a célon, az elmúlt negyven évet ugyanis nem lehet csak sötét színekkel jellemezni, a Kádár-korszak mégsem volt totalitárius diktatúra, a magyar társadalomnak pedig nem minden rétege szegényedett vagy nyomorodott el. A lakosságnak, úgy látszik, elege volt a leszámolásokból, reális álláspontokat akar, és mindenekelőtt józan, a válságból kivezető utat megmutató megoldásokat. Valószínűleg ez is közrejátszott a párt-álláspontoktól való elfordulásban, ami viszont a függetlenek sikerét hozta.

Végezetül hátra van még egy fontos kérdés: valóban függetlenek-e a függetlenek? Valószínűleg nem. De 1990 őszén a helyhatósági választásokon pártszínekben indulni minden bizonnyal a kisebb településeken is komoly megpróbáltatást jelentett. Hiszen bármelyik pártot nézzük is, múltja, közelmúltja, esetleg jelene számos elidegenítő tényezőt tartalmaz, ezért az állampolgárok többsége szívesebben választott olyan jelöltet, aki függetlennek minősítette magát. Még akkor is, ha a választók is tisztában voltak azzal, mit is takar valójában ez a függetlenség.

Politikai értelemben megtörtént a rendszerváltás, ezt törvények és a két választás is szavatolja. Szociológiai értelemben viszont aligha fejeződött be a rendszerváltás folyamata.

Ezt azt jelenti, hogy politikai mentalitásunkban, magatartásunkban, s egyáltalán mindennapi életünkben egyáltalán nem történtek változások. (Ha csak az nem, hogy életszínvonalunk, anyagi helyzetünk katasztrofálisan romlott és romlik.) Ebből természetesen nem következik az, hogy máris kialakult hazánkban a civil társadalom, amely minden tekintetben különbözik a korábbtól. Ehhez nyilvánvalóan idő kell, melynek során hosszan tartó folyamatban megtanuljuk, elsajátítjuk az állampolgár mentalitását, politikai kultúráját. A civil társadalom kialakulása nyilvánvalóan átrendezi a politikai magatartásunk formáit és alkalmazkodásunk módjait is. Addig pedig minden bizonnyal marad ez a részben örökölt, részben más mintákból vett kelet-közép-európai sajátos állapot, amelyben egészen feudális, rendi elemek keverednek modern, polgári és európai értékekkel és felfogásokkal.

Jegyzetek

1. Robert K. Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat, Budapest 1980.
2. Tomasi di Lampedusa: A párdúc. Szépirodalmi 1964.
3. Tanulmányomban felhasználtam az Eszmecserék és a Kítői függetlenek ? című cikkemet, amelyek a Magyarország 1990. 40. és 46. számában jelentek meg
4. Czizmadia Ervin: Az elszámoltatás lélektana. Magyar Nemzet 1991. február 8.
5. Gombár Csaba: Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Budapest 1983.

Előkészületben

a *GT-Füzetek* következő kötete

Kozma Ferenc:

A gazdaság stratégiai szemlélete

Az SZGTI kiadása

Megrendelhető: SZGTI
1021 Budapest Tárogrató út 2-4.

Wiener György

Áralakulás és jövedelemmegoszlás a reform utáni magyar gazdaságban (1970-1986)

I. rész

A jelenlegi infláció okait a magyar szakirodalomban különféle módokon magyarázzák: az egyik széles körben elterjedt nézet szerint a gyorsuló áremelkedést a gazdaság alacsony hatékonysága váltja ki, míg mások inkább a kormányzati tevékenységre, a jelentős adóterhekre és a költségvetési deficitre vezetik vissza az árszint növekedését. Újabban mind népszerűbbé válik az infláció monetarista értelmezése is, mely az árak emelkedését a túlzott pénzbőséggel, a szigorú pénzügyi politika hiányával köti össze.¹

E magyarázatokkal szemben azonban komoly ellenérveket vehetünk fel. Az alacsony hatékonyságra való hivatkozás eltekint attól, hogy a gazdaságtörténet tanúsága szerint inflációs jelenségekkel alacsony és magas hatékonyságú gazdaságokban egyaránt találkozhatunk. Az infláció és a költségvetési deficit mechanikus összekapcsolását úgyszintén statisztikai adatok sokasága cáfolja és noha az adók áremelő hatása közismert, mégsem állíthatjuk, hogy az áralakulásban az adóztatás domináns szerepet játszik. Azok a nézetek sem tárnak fel mélyebb közgazdasági összefüggéseket, amelyek – egyébként indokoltan – a fogyasztási árak mostani gyors növekedését elsődlegesen kormányzati intézkedésekre, főként az árkiegészítések radikális csökkentésére vezetik vissza. A fogyasztási árak kiterjedt támogatási rendszere ugyanis éppen ezért fejlődött ki, hogy a lakosságot mint jövedelemtulajdonost védjék a termelői és az import árak emelkedése nyomán fellépő inflációs hatásoktól.

Az árszint emelkedésének monetarista értelmezése viszont valóban elméleti igényű megközelítésnek tekinthető, melynek akár teoretikus, akár empirikus bírálata részletes elemzést igényel.

E felfogás kritikáját egyfelől a monetarizmus átfogó értékelésén keresztül végezhetjük el,² másfelől azonban arra is lehetőség nyílik, hogy közvetlen cáfolat helyett a jelenségekre olyan elméleti magyarázatot találjunk, amely alapvetően szembenáll a monetarista érveléssel.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a reform utáni magyar gazdaságban az áralakulást és a jövedelem-megoszlást Kalecki mark up elmélete alapján vizsgáljuk.³

Kalecki ár- és jövedelemmegozslási elmélete

Kalecki felfogásában a rövid távú ármozgásokat a feldolgozóipar esetében elsődlegesen a termelési költségek, az alapanyagiparban és a mezőgazdaságban pedig a kereslet változásai idézik elő. Ezért a késztermékarakat költség által meghatározottaknak, a nyersanyagárakat keresletdetermináltaknak nevezi. A késztermékarakat természetesen befolyásolják a nyersanyagárak kereslet meghatározta módosulásai, de e hatásokat a költségek közvetítik.

A késztermékarak költségdeterminált felfogása azon a feltételezésen alapul, hogy a feldolgozóiparban bizonyos kapacitástartalék általában rendelkezésre áll, így a kereslet növekedése elsődlegesen a termelés volumenének bővülését váltja ki, miközben az árak többnyire változatlanok maradnak. Ebből következik, hogy a kereslet mérséklődése úgyszintén nem az árak csökkenésével, hanem a termelés visszaesésével társul, vagyis a kereslet nem egy ár-, hanem egy mennyiségi mechanizmust mozgat. Az árváltozásokat főként a termelési költségek módosulásai idézik elő, s ezáltal a feldolgozóiparban az önköltség + nyereség árképződési elv érvényesül. Az alapanyagiparban, s ezen belül is különösen a mezőgazdaságban viszont a kínálat bővítése viszonylag jelentős időt igényel. Ezért a kereslet növekedése nem a termelés bővülését, hanem az árak emelkedését váltja ki, s ezt a keresletdetermináltságot az árutőzsdén zajló spekulációs tevékenység tovább erősíti.

Kalecki koncepciójában az önköltség nem a teljes költséget, hanem csak a közvetlen (anyag- és bér) költséget foglalja magába, míg az általános költségeket és a nettó profitot az önköltségre vetített felár, a mark up tartalmazza. A költségek e két típusának megkülönböztetése arra a feltételezésre épül, hogy "az általános költségek tényleges szintje nem befolyásolja közvetlenül az ár meghatározását, mivel az általános költségek összege a termelés változásai során nagyjából változatlan marad. Ily módon az a termelési és árszint, amelynél az általános költségek és a profitok összege feltételezhetően a legmagasabb, egyúttal a profit szempontjából is a legkedvezőbbnek tekinthető szint."⁴ A termelés egységére jutó közvetlen költség viszont stabil, másként fogalmazva, e költségek a termelés volumenének bővülésével, illetőleg visszaesésével egyenes arányban változnak. Ezáltal Kalecki felfogása a költség- és a keresletdeterminált árak megkülönböztetésén kívül egy másik alapvető kérdésben is szembenáll az általános egyensúlyelmélettel, hiszen az a csökkenő hozadék elvét fogadja el, vagyis feltételezi, hogy a költségek a termelés kiterjesztésénél jobban nőnek, s így az átlag- és a határköltség szükségképpen eltér egymástól. (A neoklasszikus profitelméletben az átlag- és határköltség megkülönböztetése döntő jelentőségű. Kalecki egy lábjegyzetben egyébként azt is megjegyzi, hogy az egységnyi termékre jutó stabil önköltséget, ami egy majdnem vízszintes rövid távú önköltséggörbát ábrázol, koncepciójának első megjelenése óta

számos empirikus vizsgálat igazolta, így e feltételezés az input-output analízisben is fontos szerepet játszott.)

A közvetlen önköltségre vetített mark up nagyságát a monopólium nagysága határozza meg, ami egyértelműen jelzi, hogy Kalecki a tőkés társadalom minden fejlődési szakaszában tagadja a tökéletes verseny létezését, s alapvető tendenciának a félmonopolista árképzést tekinti. "A kínálat rugalmassága és a termelés egységére jutó önköltség stabilitása a termelésnek a vizsgálat szempontjából lényeges terjedelmén belül nem egyeztethető össze a tökéletes versennyel. Ha ugyanis tökéletes verseny lenne, a p árnak a termelés egységére jutó u önköltséget meghaladó többlete arra készítetné a vállalatot, hogy termelését a teljes kapacitáskihasználási pontig bővítsen." ⁵ A monopólium foka Kalecki elméletében is elsődlegesen az egyes gazdasági ágazatok szervezeti koncentráltóságának mértékétől függ; ez ugyanis megkönnyíti a nagyvállalatok hallgatólagos ármegállapodásait, illetőleg lehetőséget teremt arra, hogy az adott ágazat áralakulását a legnagyobb vállalat, a price leader árképzés vezérelje. Ebből következik, hogy a monopólium foka ágazatonként jelentősen különbözhet egymástól, vagyis egy egységes makroszintű mark up nem jön létre. Ugyanakkor a monopolizáltság vizsgálatakor más tényezőkkel is számol; egyfelől felhívja a figyelmet arra, hogy a hirdetések, a reklámok úgyszintén a monopólium fokának emelkedését fokozzák, hiszen a kínálati árverseny funkcióját veszik át, másfelől kimutatja, hogy az általános költségek szintje és a szakszervezetek hatalma is hatást gyakorol a mark up nagyságára. Ez utóbbit azzal magyarázza, hogy a profitoknak a bérekhez viszonyított magas aránya erősíti a szakszervezetek bérköveteléseit, s ha a béremelés után – a felár védelme érdekében – az árakat növelnék, az újabb béremelést válthat ki. Ily módon Kalecki – az általános egyensúlyelmélet feltételezésével ellentétben – a szakszervezeti hatalmat nem a bér-ár spirál mozgatóerejének, hanem az áremelés egyi korlátjának tekinti.

Kalecki a nemzeti jövedelem elosztását árelméletére alapozva fejti ki. Felfogása szerint a béreknek a hozzáadott értéken, a GDP-n belüli hányadát a monopólium foka, illetőleg a nyersanyagköltség összegének a bérösszeghez viszonyított aránya szabja meg, s e kapcsolatot egzakt matematikai képlettel is kifejezi.

"Ha az összes bért W -vel, az összes anyagköltséget M -mel és az összbevétel összes önköltségéhez viszonyított arányát k -val jelöljük a következő összefüggést kapjuk: általános költségek + profit = $(k-1)(W+M)$ ahol a bevétel önköltségéhez viszonyított k arányát – az előbbieket szerint – a monopólium foka határozza meg. A bérek hányada az ágazati hozzáadott értékben a következőképpen fejezhető ki:

$$w = \frac{W}{W + (k-1)(W+M)}$$

Ha az összes anyagköltség bérekhez viszonyított arányát j -vel jelöljük, a következő összefüggést kapjuk:

$$w = \frac{1}{1 + (k-1)(j+1)} \quad \text{„6}$$

Kalecki képlete a költségek közül az adókat figyelmen kívül hagyja, mint ahogy azok árelméletében sem jelennek meg. Az állami jövedelmek azonban mind a profitszerző tulajdonosok, mind a bérből és fizetésből élők számára költségek, ezért a jövedelemmegoszlás empirikus elemzésekor a képletet az adókkal ki kell egészítenünk. Ez nem okoz különösebb nehézséget; az adózás utáni bérhányadot úgy számíthatjuk ki, hogy a képletben a mark up-ot az adókkal csökkentjük, s az összes adónak a bérösszeghez viszonyított arányát is figyelembe vesszük. Ebben az esetben:

$$w_a = \frac{W_a}{W_a + (k_a - 1)(W_a + M + A) + A}$$

ahol W_{AE} - adózott bér
 w_a - adózás utáni bérhányad,
 k_a - adózás utáni mark up,
 A - az adók összege.

Ha az adóösszeg bérekhez viszonyított arányát a -val jelöljük, az alábbi összefüggés jelenik meg:

$$w_a = \frac{1}{1 + (k_a - 1)(j + a + 1) + a}$$

Az adókkal korrigált képlet szerint tehát a béreknek a GDP-n belüli hányadát a monopólium foka (pontosabban: a profitadók befizetése utáni mark up), a nyersanyagköltség összegének a bérösszeghez viszonyított aránya, valamint az összes adó és bérköltség hányadosa határozza meg; ez utóbbi elem a képlet nevezőjében kétszer is előfordul.

Kalecki a nemzeti jövedelem elosztását először ágazati szinten vizsgálja, s többlépcsős általánosítással jut el a népgazdasági méretű hozzáadott értékig. A többlépcsős elemzés azt jelenti, hogy az iparági képletet gyáripari szinten is alkalmazza, majd gondolatmenetében fokozatosan a többi nagy ágazatot is figyelembe veszi. Az általánosítás az alapképletet csak annyiban módosítja, hogy gyáripari, illetőleg össz-vállalati szinten a bérhányadot az ágazati összetétel is befolyásolja, hiszen az egyes gazdasági ágak technológiai értelemben felfogott anyag- és bérigényessége jelentősen különbözik

egymástól. A GDP-n belüli bérhányad tehát akkor is módosul, ha a monopólium foka és a képlet többi eleme változatlan marad, de a gazdaság ágazati rendszerében elmozdulás történt.

Az elmélet alkalmazása a túlkeresleti gazdaságban

Kalecki gondolatrendszerének alkalmazásakor nem tekinthetünk el attól, hogy árelmélete a keresletkorlátos tőkés termelés ár- és költségviszonyainak értelmezésére született. Ezért a reform utáni időszak e felfogás alapján történő vizsgálatokor figyelembe kell vennünk az államszocialista gazdaság túlkeresleti jellegét, s annak legszembetűnőbb megnyilvánulását, a beruházási ciklusokat. Ilyen körülmények között kézenfekvőnek látszik az a magyarázat, hogy az árak – Kalecki kifejezését használva – egyértelműen keresletdetermináltak, vagyis a nagyobb kereslet elsődlegesen nem a kibocsátás emelkedését vonja maga után, hanem árnövekedést vált ki. Bár más elméleti rendszerbe illeszkedik, de hasonló állítást fogalmaz meg Kornai János “árfelhajtási képesség” elmélete is, amely szerint a túlkereslet növeli az árakat, az árak emelkedése viszont a puha költségvetési korlát következtében nem csökkenti a keresletet. A szerző a hiány és az áralakulás közötti kapcsolatot elemezve kifejti, hogy az állandósult túlkereslet miatt a vevő vállalat kevéssé áll ellent az eladó áremelési törekvéseinek, sőt esetleg kezdeményezi is az ár növekedését. Ennek mértéke attól függ, hogy milyen erős az adott termék piacán a hiány intenzitása. “Minél intenzívebb valamely részpiacon a hiány, annál inkább kész a vevő eltérni az inputok árának nyílt vagy burkolt emelését az eladó részéről, sőt annál inkább hajlandó arra is, hogy maga ajánljon fel magasabb árat. A krónikus hiánynak, a szívásnak ezt az árat felfelé húzó hatása leginkább a beruházási javak és szolgáltatások piacán érzékelhető, gondoljunk például az építkezések folyamatos drágulására.”⁷

A kereslethúzásos infláció mellett Kornai a költségemelkedés árfelhajtó hatását is tárgyalja, külön említve az importárak, a nominálbérek és az adók szerepét az árak emelkedésében. Ezzel összefüggésben azt is kifejti, hogy a kapacitások feszített ütemű kihasználása is a költségek növekedését váltja ki, s így a hiány, az állandósult túlkereslet nemcsak a kereslethúzásos, hanem a költségnyomósos mechanizmuson keresztül is felhajtja az árakat. Az ár–költség–ár spirált leginkább az mozgatja, hogy a vevő vállalat is képes növekvő költségei áthárítására, vagy ha ez akadályokba ütközik, pénzügyi segítséget, “puha támogatást”, “puha hitelt” kap az államtól. Ez az alapvető oka annak, hogy az áremelkedés nem mérsékli a vállalatok keresletét, s így a kereslet és a kínálat egyensúlyát semmilyen ár nem hozhatja létre.

E tételekből Kornai azt a következtetést vonja le, hogy az államszocialista gazdaságban az áralakulást kielégítően sem az egységre jutó önköltség + normálnyereség elve, sem az egyensúlyi ár elmélete nem magyarázza meg. Az előbbit azért veti el, mert az államszocialista gazdaságban nem jön létre normálnyereség, hiszen a tőkeáramlás hiánya akadályozza a nyereségráta

társadalmilag elfogadott normájának kialakulását. Az egyensúlyi ár úgyszintén nem szabályozhatja a gazdaságot, mivel a puha költségvetési korlát miatt a kereslethúzásos áremelkedés sem garantálja a piac tartós egyensúlyát. Ezért véleménye szerint e két elv, a termékárak egy részének adminisztratív szabályozásával társulva együttesen magyarázza az áralakulást, ami így a piaci, decentralizált erők és az állami beavatkozás kölcsönviszonyának eredőjeként jelenik meg.⁸

Kornai egyébként az egységre jutó önköltség + normál nyereség elvének leírásakor a ricardoi-marxi termelési árelmélet mellett Kalecki munkásságára is hivatkozik, mint olyanra, amely úgyszintén a normálnyereség fel fogásához kötődik. A szabadversenyen és az akadálytalan tőkeáramláson nyugvó átlagprofit-elmélet azonban jelentősen különbözik Kalecki álláspontjától, amely – mint erre már utaltunk – félmonopolista árképzést előfeltételez, s a tőkeáramlást teljesen figyelmen kívül hagyja a monopólium fokának elemzésekor, hiszen ágazati, s nem makroszintű “normákat” vizsgál. Ily módon Kornai fejtegetése – indokoltan – kizárja, hogy az államszocialista gazdaságban egységes átlagprofitráta alakulhat ki; ez az állítása azonban már nem vonatkozhat az ágazatonként szükségszerűen eltérő mark up-ra.

A gazdaság túlkeresleti jellege miatt mindenképpen abból a feltételezésből kell kiindulnunk, hogy az áralakulásban a kereslethúzásos infláció jelentős szerepet játszhat. Az “árfelhajtási képesség” elmélete szerint a túlkereslet mértéke és az áremelkedés üteme között szoros kapcsolat áll fenn, ezért a beruházási ciklus fellendülési szakaszában, a hiány intenzitásának erősödése idején az árnövekedésnek gyorsulnia kell, s talán a mark up is emelkedik. Mivel a beruházási ciklus az egyes gazdasági ágazatok közül leginkább a gépipart és az építőipart érinti, az áralakulás elemzését e szférákban kezdjük meg.⁹

Az empirikus elemzés során egyébként két ponton eltérünk Kalecki intencióitól. A mark up nagyságrendjének vizsgálatakor a fizetéseket az önköltség, az amortizációt pedig a profit alkotórészének tekintjük, a bérhányad alakulására ható tényezők közül pedig figyelmen kívül hagyjuk az ágazati összetételt. A bérek és a fizetések összevonását az teszi szükségessé, hogy a magyar statisztikai adatok a keresetek e két típusát nem különítik el egymástól, s ezért, ha az eredeti szétválasztáshoz ragaszkodunk, a felár alakulását egyáltalán nem elemezhetjük. (A vezetők prémiumát és a nyereségrészesedést viszont a béradatok nem tartalmazzák, így a menedzsment javadalmazásának legsajátosabb formáit mégis a mark up részeként kezeljük). Ugyanakkor a 80-as évek végéig a munkaerőhiány miatt a vállalatok döntő többségének magatartását a munkaerőtartalékolás is jellemezte, s így nemcsak a vállalati apparátus, hanem a fizikai állomány bérköltségei is elszakadhattak a termelés szintjének változásaitól. Ezért talán indokoltan feltételezhetjük, hogy a fizetések önköltségként történő számbavételével nem követünk el különösen súlyos hibát. Az amortizáció profitként történő

kezelése a mark up mértékét nem befolyásolja, s egyébként összhangban áll Kalecki profiteméletével. A bérhányad alakulására ható tényezők közül az ágazati összetételt azért hagytuk számításon kívül, mert a vizsgálat tárgyát képező másfél évtizedes időszakban e struktúra kevéssé változott. Ezalól talán egyedül a vegyipar képez kivételt, melynek részaránya a vállalati szféra hozzáadott értékén belül csaknem kétszeresére nőtt.

Áralakulás és mark up a gépiparban

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a gépipar egészét a 70-es években az árak viszonylag lassú emelkedése jellemezte, s az 1976-80 közötti beruházási ciklusban is alig gyorsult fel az árnövekedés. 1976-ban, a ciklus induló évében még minimális, 0,2 százalékos árcsökkenés történt, amit a fellendülés csúcspontján 1977-78-ban 2,5, illetőleg 2,8 százalékos évi áremelkedés követett. A restrikcio először az árak gyorsuló ütemű emelkedését állította meg, majd a ciklus utolsó évében, 1980-ban, gyakorlatilag stagnáló (mindössze 0,1 százalékkal növekvő) árszintet idézett elő.

A beruházási célra felhasznált gépek áremelkedési üteme valamivel jobban hullámozott. A gépberuházások árindexe 1971-ben, az 1969-72 között lezajlott ciklus csúcspontján még mindössze 0,8 százalékot tett ki, s noha 1974-75-ben, az újabb fellendüléskor az áremelkedés üteme gyorsult, nem érte el az 1976. évi 2,5 százalékos szintet. A beruházási túlkereslet és a növekvő árszint csupán az 1978-as beruházási csúcs idején kapcsolódott össze; míg 1977-ben, a legnagyobb ütemű fellendülés évében a belföldi gépberuházás árindexe mindössze 1,6 százalékkal nőtt (s ezzel jóval az 1972-es és az 1976-os szint alatt maradt), addig a csúcsponton az áremelkedés üteme valóban gyorsult, 4,2 százalékot ért el.

Az adatok ugyanakkor azt is mutatják, hogy a két záróévben, 1972-ben és 1976-ban a gépberuházások árindexe magasabb volt, mint az azokat megelőző fellendülési időszakokban, bár 1976-ban feltehetően nem a tudatos fékezés, hanem a termelési árrendezés idézte elő a visszaesést, s ezt az évet egyébként nemcsak egy ciklus záróévének, hanem egy új fellendülés kezdetének is tekinthetjük.¹⁰ (Az a tény, hogy ebben az évben a tőkés importgépek behozatala 14 százalékkal nőtt, bizonyítja, hogy a visszaesést nem a szokásos megszorító intézkedések váltották ki.) A harmadik ciklus végén, 1980-ban viszont a fékezés s az ezzel egyidejűleg végrehajtott újabb árrendezés hatására az árszint 1,1 százalékkal csökkent, ami arra utal, hogy a ciklus lezáródása sem feltétlenül kötődik össze az áremelkedés gyorsulásával.

A belföldi gépberuházás volumenének alakulása úgyszintén sajátos képet mutat. Az nyilvánvaló, hogy a ciklus záróévében a volumen visszaesik; előző évi változatlan árakon számítva 1972-ben -3,9 százalékos, 1976-ban -0,5 százalékos, 1980-ban pedig -8,5 százalékos csökkenés történt. A mérséklődő volumen ugyanakkor két esetben gyorsuló árnövekedéssel társult, hiszen 1972-ben és 1976-ban – mint előbb már említettük – a korábbi évekhez

képest magasabb értéket ért el az árindex. A fellendülés időszakában viszont sokkal gyorsabban nőtt a volumen, mint az ár, ami arra utal, hogy a gépberuházások esetében a teljes kapacitáskihasználtságot is sajátosan kell értelmeznünk. A belföldi gépipari termelésnek ugyanis egy viszonylag szerény részét fordítják hazai beruházási célokra, s ílymódon a felhalmozási szándékok erősödése esetén az export mérséklődése azonnal kapacitásokat szabadít fel a belföldi kereslet számára. Bár egyes években a nem Rbl export árnövekedése az ipar egészét tekintve meghaladta a belföldi értékesítést (ez történt pl. 1977-ben, szemben 1976-tal és 1978-cal, amikor a hazai árindex nőtt gyorsabban), valószínű, hogy a konvertibilis piacon rendkívül hátrányos helyzetű gépipar számára csaknem mindig a hazai eladás bizonyult jövedelmezőbbnek. Ezért a belföldi kereslet emelkedése már önmagában kedvező feltételt jelentett a gépiparban, amely az erőforráskorlátos piacon a rendelésállomány növekedésére elsődlegesen volumen és nem ár-emeléssel reagált. 1974-ben a gépberuházás volumene 14,1 százalékkal, 1975-ben pedig 17,3 százalékkal nőtt (miközben az árindex mindössze 1,2 illetőleg 2,4 százalékot tett ki), az 1977-78-as beruházási csúcsponton is 9,5 százalékos, illetőleg 8,7 százalékos mennyiségi növekedéssel találkozhatunk.

A 70-es évek mérsékelt gépipari áremelkedése a mark up hullámzásával társult. Az adózás előtti felár a 70-es évek első felében állandóan emelkedett, az 1971-es 33 százalékról 1975-re 37 százalékra nőtt. Az évtized közepén végrehajtott termelői árrendezés ugyan 1976-ben 36,5 százalékra mérsékelte a mark up-ot, 11 azt követően azonban a felár 1977-ben ismét növekedett, s a mindössze 1,6 százalékos beruházási (és 2,5 százalékos általános gépipari) áremelkedés ellenére legmagasabb szintjét érte el. 1978-ban a mark up a gyorsuló ütemű áremelkedés mellett is visszaesett, amit feltehetően a vaskohászati termékek árának hatósági felemelése idézett elő. A restriktio első évét, 1979-et már ismét a felár csekély mértékű növekedése jellemezte, rendkívül alacsony ütemű árindex-szel tárulva. Mindez azt jelzi, hogy a vállalati magatartást a mark up alakulása közvetlenül befolyásolja; az árakat a gazdasági egységek elsősorban akkor emelik, amikor különféle okok – például termelői árrendezés – következtében a költségszint növekszik. A beruházási kereslet adminisztratív visszafogása is együtt járhat az árak gyorsuló ütemű növekedésével – miként ez 1972-ben történt – hiszen ilyenkor a mennyiség visszaesése nyomán fellépő profittömegcsökkenést az egy-ségnyi termék árának nyereségtartalma ellensúlyozhatja.

Az államszocialista vállalatok tehát úgyszintén védik profitrésüket, s erre még nagyobb lehetőségük is nyílik, mint a tőkés vállalkozóknak. E vállalatok ugyanis – befektetett magántőke hiányában – nem érdekeltek a profitráta maximalizálásában, s így a kihasználatlan kapacitások átmeneti növekedése magatartásukat lényegében nem befolyásolja. Másrészt áremelési törekvéseiket is könnyebben tudják érvényesíteni; a termékek iránti kereslet ugyanis általában adminisztratív megszorítások következtében

csökken, ami a vásárló gazdasági egységeket szabad pénzkészleteik minél gyorsabb elköltésére ösztönzi, s így a termékárak emelése a keresletet valószínűleg tovább már nem mérsékli.¹² Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kereslet visszafogására, illetőleg költségeik növekedésére az államszocialista vállalatok minden esetben képesek áremeléssel válaszolni. Így például 1980-ban, az erőteljes restriktió és a versenyárrendszer bevezetésének évében – mint korábban már említettük – a belföldi gépberuházási volumen 8,5 százalékos csökkenése az árszint 1,1 százalékos mérséklődésével társult. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az energia- és a nyersanyagárak ugrásszerű emelkedésének hatására a gépipar adózás előtti mark up-ja 37,5 százalékról 21,5 százalékra csökkent.

A 80-as években – az általános inflációs nyomás erősödésének időszakában – a gépipari árak növekedése is gyorsult. Az 1981-82-es un. fojtott ciklus időszakában ez az emelkedés még nem volt jelentős, a hitelválság nyomán bevezetett szigorú restriktió alatt azonban az árindex növekedése 5 százalék fölé került, s csökkenés 1984-et követően, a dinamizálási program meghirdetése után sem ment végbe. Ezzel egyidejűleg az ágazat termelési volumene 1983-ig folyamatosan mérséklődött, s utána is kevéssé emelkedett. A gépberuházások árindexe – az előző évtizeddel ellentétben – kisebb ütemben ingadozott, mint az általános gépipari áremelkedési ütem, alakulásának tendenciája azonban nem mutat sajátos vonásokat. Az 1982-es beruházási fellendülés elfojtása után a belföldi gépberuházás árszintje is gyorsulva emelkedik, bár a növekedés viszonylag szerény ütemű, s csupán 1986-ban egy új felhalmozási ciklus kezdetén lépi túl az addigi, 1972. évi csúcpszintet. (1986-ban a belföldi gépberuházások árindexe 4,9 százalékkal nőtt.)

A gépipar adózás előtti mark up-ja az 1980. évi mélypontról, 21,5 százalékról eleinte gyorsuló, majd lassuló ütemben, de mindvégig emelkedett; 1983-ra elérte a 28,3 százalékot, 1986-ra pedig a 29,4 százalékot. Ez a növekedés gyorsuló áremelkedés mellett ment végbe, ami azt jelzi, hogy ebben az időszakban – mint ezt később részletesebben is tárgyaljuk – a termelési költségek is rendszeresen nőttek. A vállalati magatartást tehát továbbra is az jellemezte, hogy a kereslet adminisztratív visszafogására és a költségek emelkedésére az árak növelésével és a kibocsátás mérséklésével válaszolt. A kapacitáskihasználtság foka ugyan valamelyest javult, hiszen a munkarend szerinti állásidő az 1982. évi 26,6 százalékról, 1986-ban 25,4 százalékra, 1987-ben pedig 23,9 százalékra esett vissza, ezek az adatok azonban a teljes időkiesést – többek között a nagyjavítások és a váratlan meghibásodások időtartamát – magukba foglalják. Ha a rendelésihiány miatti leállást vizsgáljuk, az állásidő a munkarend szerinti időtartamnak 1983-ban 2,4 százalékát, 1987-ben pedig 4,2 százalékát tette ki, ami arra utal, hogy a termelés növelésének keresleti korlátai valamelyest erősödtek. (Az anyag-, energia- és munkaerőhiány azonban változatlanul nagyobb állásidőt eredményezett, mint a rendelésihiány.)

A keresleti korlátok továbbra is jórészt adminisztratív intézkedésekből

– a beruházások visszafogásából, illetve a szocialista export kontingentálásából – származtak, és a leállásban játszott szerepük sem vált igazán jelentőssé. Így az árszint és az adózás előtti mark up a relatíve csökkenő rendelkezésszállomány mellett is növekedhetett. Miként a 70-es években az állandósult túlkereslet nem vezetett az árak rendszeresen gyorsuló emelkedéséhez, lehetővé téve a belföldi gépberuházás volumenének nagymértékű bővülését is, addig a 80-as években erősödő “kereslethiány” sem vonta maga után az inflációs nyomás mérséklődését, sőt az árszint és a mark up rendszeres növekedésével járt együtt.

Az adózás utáni mark up alakulása még erőteljesebben jelzi e paradox hatást, s egyben arra a kérdésre is választ ad, hogy milyen szerepet játszott az adminisztratív restriktió a termékegységre jutó önköltség növekedésében. 1980-ban a gépipar adózás utáni felára 6,1 százalék volt, mely 1981-ben a kezdődő fellendülés évében 6,8 százalékra emelkedett. Ezt követően a mark up fokozatosan, bár nem egyenletesen süllyedt, s 1985-ben kiindulópontja alá esve, már csupán 6 százalékot tett ki. Az adózás előtti felár állandó emelkedése tehát nem a profitrést szélesítette, hanem csupán a növekvő adóterhek fedezetét próbálta beépíteni az árakba. Sőt az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az adózás utáni mark up süllyedése az áremelkedés gyorsulásával járt együtt, vagyis ebben az ágazatban az inflációs jelenségeket elsődlegesen az adóztatás idézte elő. A beruházási fellendülés időszakában, 1981-82-ben az önköltség a termékegységre jutó bérkiadás csökkenése mellett emelkedett – 1981-ben még az anyag- és energiaköltség is süllyedt – s az adóterhek fokozódása ezt követően is a fajlagos önköltségemelés 20-32 százalékát magyarázta. Tulajdonképpen ez utóbbi arányt is rendkívül jelentősnek tekinthetjük, mivel a gépipari kibocsátás értékösszetételében a nyersanyag- és energiaköltségek domináns szerepet játszanak. (Az adók súlyának növekedését az is jelzi, hogy míg 1980-ban a termékértéknek mindössze 12 százalékát tették ki, addig 1985-ben részesedésük 17 százalékot ért el.) Az adók elsősorban azért emelkedtek, mert az állam – a fizetési mérleg javítása érdekében – költségvetési szufficit elérésére törekedett, s e célt mindenekelőtt a vállalati adóterhek fokozásával és az adók egy részének zárolásával kívánta megvalósítani. A restriktív adópolitika másik funkciója a vállalati jövedelem s ezáltal a beruházási vásárlóerő mérséklése volt, mely 1982-83-ban sikeresnek is bizonyult, mivel a zárolás megakadályozta az adók teljes mértékű visszaáramlását a vállalati szférába. Az ár és az adózás utáni mark up alakulásának együttes vizsgálata az árképzés mechanizmusát is jobban megvalósítja. A mark up viszonylagos állandósága – mindössze néhány tizednyi értékváltozása – arra utal, hogy a gépiparban az árak – legalábbis a 80-as évtized első felében – alapvetően költség-determináltak, emelkedésüket a termékegységre jutó, az adókat is magába foglaló önköltség növekedése váltja ki. 1982-ben – az előző évhez viszonyítva – az árszint 2,7 százalékkal, a fajlagos önköltség 2,77 százalékkal emelkedett; a következő évben az 5,9 százalékos árnövekedés 6,35 százalékos

ségemelkedéssel társult, s az együttmozgás 1984-ben még erősebben érvényesült. (5,4 illetőleg 5,32 százalék) A gépipari termékek iránti kereslet viszont a restriktió miatt nyilvánvalóan mérséklődött, s ez – mint korábban már említettük – a kibocsátás relatív visszaesését vonta maga után. A volumennövekedés abban az évben – 1983-ban – volt a legcsekélyebb, mindössze 1,46 százalék, melyben az ár- és önköltségszint a leggyorsabban emelkedett s az adózás utáni mark up legerőteljesebben süllyedt (6,7-ről 6,3 százalékra).

A gépipari árképzés sémája egyben a monopólium fokának változatlan-ságát is mutatja, mégpedig egy olyan időszakban, melyben a decentralizációs kampány miatt az ágazat szervezeti koncentrációja is mérséklődött. Ez is arra utal, hogy az államszocialista gazdaságban a monopólium fogalmát egyáltalán nem, vagy csak átértelmezett formában használhatjuk – különösen óvakodnunk kell e kategória olyan alkalmazásától, mely a monopólium lényegét a piaci szereplők csekély számában, a verseny ebből fakadó "hiányában" látja. A viszonylag konstans mark up másrészt azt is jelzi, hogy a vállalatok egy szokásos felár elérésére törekszenek, áraikat tehát főként azért emelik, hogy az ágazatra jellemző profitrést fenntartsák. A 80-as évek első felében még érvényesülő állami árszabályozás és –ellenőrzés is ilyen vállalati magatartásra ösztönzött, hiszen a rögzített árképzési-kalkulációs elvek is az önköltség + szokásos felár sémából indultak ki.¹³

Áralakulás és mark up az építőiparban

Az építőiparban az árszint mind a 70-es, mind a 80-as évtizedben gyorsabban emelkedett, mint a gépiparban, s az ütemalakulás is jobban kötődött a beruházási ciklusokhoz. Az 1976-80. közötti ciklusban az árindex "szabályosan" igazodott a fellendüléshez és a visszafogáshoz, bár a kereslet növekedése nem váltott ki érzékelhető ütemgyorsulást. A induló évben, 1976-ban az építőipari árak 4,7 százalékkal emelkedtek, a csúcsponton az éves ütem meghaladta az 5 százalékot,¹⁴ az 1979-80-as restriktív időszakban pedig az árszintemelkedés először lassult, majd stagnálás következett be. (Ebben az ágazatban is 0,1 százalékot tett ki az 1980-as árszint-növekedés.)¹⁵

A beruházási túlkereslet és az áralakulás között tehát az építőipar terén sem állapíthatunk meg mechanikus kapcsolatot. Egyfelől ebben az ágazatban is szembetalálkozunk azzal a jelenséggel, hogy két cikluszáró évben, 1972-ben és 1976-ban az árindex meghaladta az előző évit, miközben a termelési volumen stagnált, illetőleg kis mértékben csökkent. Másfelől a fellendülés éveiben – 1978 kivételével – a termelés mennyisége mindig gyorsabb ütemben nőtt az árszintnél, még ha a különbség nem is oly szembetűnő, mint a gépipar esetében. A nominálkereslet ugrásszerű emelkedése tehát még olyan években is, mint 1975 és 1977, elsődlegesen a termelés bővüléséhez vezetett, amikor a visszautasított rendelések értéke a teljes kibocsátás 30,3, illetőleg 41 százalékát tette ki.¹⁶ A már említett 1978-as évben viszont a kereslet

már mérséklődött, s ez mégis elsősorban a volumen, s nem az árszint növekedési ütemét csökkentette. Az áralakulást a központi intézkedések is jelentősen befolyásolták; a hétköznapi tudat is sokkal jobban érzékelte az építőipari, mint a gépipari kapacitáshiányt, s a szakirodalom is elsődlegesen a szűk építőipari "keresztmetszettel" foglalkozott. A kapacitáskihasználtság fokáról ugyanakkor nem rendelkezünk olyan egzakt adatokkal, mint a feldolgozóipar esetében – a visszautasított rendelésállománynak a teljes termeléshez viszonyított aránya nem a kihasználtságot jelzi, hanem azt, hogy milyen mértékben hajlandó az iparág rendelések elfogadására.

Az árak növekedési üteme a 80-as években az építőiparban is felgyorsult. A beruházási fellendülés 1981-82-ben egyértelműen az árszint emelkedését vonta maga után, s ezt a tendenciát a restriktív, majd a dinamizálási program csak annyiban érintette, hogy az 1982. évi 7,1 százalékos növekedés valamelyest mérséklődött. Az építési beruházások árindexe viszont a szigorú restriktív időszak alatt is emelkedett, ismételten cáfolva azt az elképzelést, hogy az "árfelhajtási képesség" elsődlegesen a túlkeresleten alapul. Figyelemreméltó az is, hogy az árszint növekedési üteme az új beruházási megélénkülés kezdetén, 1985-86-ban valamelyest süllyedt (az 1984. évi 7,0 százalékról 1986-ban 5,7 százalékra), bár azt sem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a fellendülés 1982-ben történt elfojtása után szabályos ciklus már nem zajlott le.

A mark up 1980-ban az építőiparban is mélypontra zuhant, ezt követően 1984-ig emelkedett, majd lassan süllyedt. A növekedés mértéke meg sem közelítette a 70-es évek ütemét, hiszen a felár az 1980. évi 24,6 százalékról 1984-re mindössze 28,9 százalékra emelkedett. E tény, valamint a dinamizálási időszakban végbement csökkenés azt jelzi, hogy az építőipar helyzetében a 70-es évekhez képest bizonyos változások történtek. Ezt mindenekelőtt a kapacitáskihasználtság fokának mérséklése idézte elő; a rendelésállomány csökkenése ugyan még nem akadályozta az árak viszonylag jelentős mérvű emelkedését, azt azonban gátolta, hogy a vállalatok védeni tudják "felárukat". A árszintnövekedés lassulását az is mutatja, hogy a gépipar árindexe 1984-től utolérte az építőiparét.

Az építőipar helyzetében történt változásokat az adózás utáni mark up alakulása még egyértelműbben tükrözi. A vállalatok átlagos felára ugyan 1981-ben még növekedett, 5,2 százalékról 5,5 százalékra, ezt követően azonban a zuhanás folyamatos volt, s 1985-re, az előző évhez viszonyítva, a mark up nagysága csaknem felére csökkent. Mivel az adózás előtti felár értéke ebben az ágazatban is csaknem folyamatosan emelkedett, nyilvánvaló, hogy az adóztatás az építőipari árképzésben és jövedelemmegosztásban is kulcsszerephez jutott. Az adók főként 1984-85-ben járultak hozzá a fajlagos önköltség gyorsuló emelkedéséhez e két évben a költségszint növekedésének 39,7 illetve 35,9 százaléka az adóterhek fokozódásából származott.

Az ár és a termékegységre jutó önköltség együttmozgása az építőiparban

is kiderül – az árszint még valamivel gyorsabban növekedett a fajlagos önköltségnél, 1982-84-ben azonban ez utóbbi emelkedett valamelyest erőteljesebben. 1985-ben az áremelkedés már nem tartott lépést a gyorsuló önköltségnövekedéssel s így az iparág jövedelmezősége összeomlott, az építőipar is válságágazattá vált. Ennek oka feltehetően az, hogy e szféra kettős szorításba került; az építőipari termelés iránti keresletet – mindenekelőtt az állami, különösen a lakásberuházások egyre erősödő visszafogásával – folyamatosan adminisztratív módon korlátozták s ezzel egyidejűleg az adókat emelték. A vállalatok ugyan elsődlegesen a kibocsátás rendszeres csökkenésével válaszoltak a kereslet szűkítésére, 1985-ben viszont – mint már korábban is említettük – az áremelés kismértékű lassítása is elkerülhetetlennek bizonyult.

Jegyzetek

1. A monetarista irányzat kiindulópontját az a tétel alkotja, amely szerint termelés mennyisége és az ár szorzata egyenlő a pénzmennyiség és a pénz forgási sebessége szorzatával. E nyilvánvaló összefüggés oly módon válik a monetarizmus alaptételévé, hogy a termelési tényezők teljes kihasználtságát és a pénz állandó forgási sebességét feltételezik, vagyis azt, hogy egy adott helyzetben csupán a pénzmennyiség és az árszint változhat. A két paraméter közötti oksági összefüggést azután úgy állapíthatjuk meg, hogy a pénz mennyiségének változásai alakítják az árakat.

E hazánkban is elterjedt leegyszerűsítő felfogás mellett a szakirodalomban árnyaltabb megközelítésekkel is találkozhatunk. Így például Erdős Tibor, aki a 80-as évek végén írt tanulmányaiban a monetáris szabályozás és a monetarista elmélet különbségeinek feltárására is törekedett, elvetette az állandó forgási sebességre vonatkozó feltételezést, s ezáltal hallgatólagosan a pénzkínálat és az infláció közötti közvetlen kapcsolatot is tagadta. Álláspontja szerint “a reális pénzigény alakulásának felmérésekor tulajdonképpen a pénz forgási sebességének változását, irányát és mértékét kell figyelembe venni, ennek elhanyagolása vagy nem várt inflációra, vagy pénzellátási zavarokra és emiatt termelési zavarokra vezet.” Erdős Tibor: A magyar gazdaság monetáris alapú szabályozása. Tervgazdasági Fórum 1988. évi 4. sz. 100. old. Sőt, tanulmánya zárófejezetében kifejezetten azt állítja, hogy az “infláció gyorsulása mindjárt az elején tönkretenné az egész monetáris alapú szabályozást”. U.o. 101. old. A szerző ugyanakkor tartózkodott attól, hogy a monetarista felfogást akár elméleti, akár empirikus érvekkel bírálja.

2. A monetarizmus nyugat-európai baloldali kritikájához lásd pl. John Eatwell: The analytical foundations of monetarism. In: Keynes's economics and the theory of value and distribution. pp. 203-213. Eatwell – Káldortól eltérően – nem a monetarizmus pénzelméleti alapjait bírálja, hanem azt a termelési elméletet, melyre a monetarizmus támaszkodik.

elméletet, melyre a monetarizmus támaszkodik.

3. Michal Kalecki: Költségek és árak. In: A tőkés gazdaság működéséről. KJK, Budapest, 1980. 85-107. old.; A nemzeti jövedelem elosztása. Uo. 108-128. old.

4. Michal Kalecki: uo. 86. old.

5. Uo. 88. old.

6. Uo. 108. old.

7. Kornai János: A hiány KJK Bp. 1980. 383. old.

8. Kornai János: uo. 390-392. old.

9. A vizsgálat tárgyát képező időszakban három, viszonylag szabályos beruházási ciklus zajlott le, 1969-1972, 1973-1976 és 1976-1980. között. Az 1981-ben kezdődött újabb fellendülést 1982 nyarán – a hitelválság miatt – elfojtották, s a külkereskedelmi és a fizetési mérleg nagymértékű romlása következtében hasonló sorsra jutott a dinamizálási program nyomán 1985-86-ban kibontakozó felhalmozási ciklus is.

10. "Az 1976. évi áralakulásban az év elején életbe lépett szabályozórendszer változásának hatása is kifejezésre jut. A január 1-jén végrehajtott árrendezés célja egyfelől a külkereskedelmi, és a belföldi árak fokozott összekapcsolása... volt. Lényeges vonása volt az árrendezésnek, hogy az alapanyagok áremelése a feldolgozóipari termékek áraiban nem, vagy csak részlegesen volt érvényesíthető." Főbb népgazdasági folyamatok 1976. KSH 1977. 20. old. A gépipari árak csökkenésében az is közrejátszott, hogy a forint felértékelése a külkereskedelmi árindexet jelentősen mérsékelte.

11. Az árrendezés nyomán "az anyagköltség jelentős növekedése miatt megváltozott a költség és a nyereség viszonya, az utóbbi rovására." Uo. 21. old.

12. Más elméleti alapról kiindulva, a statisztikai adatok elemzése során Huszti Ernő is arra a megállapításra jutott, hogy "a vállalati jövedelmeket agresszíven megadóztató jövedelszabályozás nem volt képes a vállalati alapok lekötözésére, ugyanakkor mérsékelte a megtakarítási ráta alakulását, szándékával ellentétben inkább a költsékezésre ösztönzött, türelmetlenné tette, ezáltal megalapozatlan vállalkozásokba, beruházásokba kergette a pénztulajdonosokat." Azt is felismerte, hogy "a növekedés nem feltétlenül gyorsította, s stagnálás pedig önmagában nem mérsékelte az infláció ütemét". Huszti Ernő: Az infláció természetrajzához. Figyelő, 1988. márc. 10. 3. old.

13. Az 1980-ban bevezetett kompetitív árképzés alapelve az volt, hogy "a feldolgozóipari ágazatok megnövekedett költségeiket csak annyiban érvényesíthetik megnövekedett áraikban, amennyiben ezt a nem Rbl export értékesítésében elért árszínvonal és jövedelmezőség lehetővé teszi. Ez az árkorlát – nagy aggregátumokat nézve – teljesült. A két legnagyobb export árszintkövető feldolgozóipari ágazat (a gépipar és a ruházati ipar) belföldi árindexe egyik évben sem haladta meg a nem Rbl export értékesítési árindexét." Főbb népgazdasági folyamatok 1979-81. KSH 1982. 51. old. Az idézett állítás 1980-81-re vonatkozik.

14. Az áralakulás ugyanakkor az építőiparban erősebben kötődött az árrendezéshez, mint a gépiparban. "Az építőipari árszínvonal 1976. évi alakulásában

a több, mint 4 százalékos árszintnövekedés lényegében ezzel magyarázható. Az év elején került sor az ÉKN (Építőipari Költségszámítási Normák) módosítására, ennek árszintnövelő hatása azonban – az építőipari munkák viszonylag hosszú átfutási ideje miatt – csak 1977-től lesz számottevő.” Főbb népgazdasági folyamatok. 1976-ban KSH 1977. 23. old. Ezt az előrejelzést az 1977. évi fejlemények igazolták. Ebben az évben “az építőipari árszínvonal több mint 3 százalékkal emelkedett, nagyrészt az építőipari költségszámítási normák 1976 elején történt változtatása miatt.” Főbb népgazdasági folyamatok 1977-ben. KSH 1978. 26. old.

15. A termelői árrendezés során a tervezők “1980-ban az árak csökkenésével számoltak, ami a költségek nagy hányadát kitevő anyagok vártnál magasabb árszínvonala miatt nem következett be.” Főbb népgazdasági folyamatok 1979-81. KSH 1982. 52. old.

16. Kornai János: Növekedés, hiány és hatékonyság. KJK Bp. 1982. 248. old.

Még kapható

Az SZGTI kiadásában megjelent

A D Ó S S Á G

(Tanulmányok adósságunk multjáról, jelenéről és jövőjéről)
című kötet

Andor László, Czabán László, Lóránt Károly,
Nyilas András és Vigvári András tanulmányaival

A könyv ára: 98.- Ft

Megrendelhető:

SzGTI

1021 Budapest, Tárogató út 2-4.

A lakhatás terheinek várható alakulása és a háztartások terhelhetősége*

A Magyarországon több mint négy évtizedig formálódó államszocializmus összeomlása maga alá temette az e viszonyok által determinált lakásgazdaságot, lakáspolitikát is. A piacorientált gazdaságra való visszatérés azonban olyan időigényes folyamatnak látszik, amelyet ráadásul különböző mélységű és intenzitású társadalmi, gazdasági, sőt politikai válságok is terhelnek, terhelhetnek.

A rendszerváltás egyik legkritikusabb éve - mindegyik számottevő politikai és társadalmi tényező szerint - 1991. lesz. E néhány hónap alatt nem várható, hogy a jövedelem-termelés és elosztás rendszerében olyan gyökeres átalakulás következzen be, mely alapul szolgálhat egy elsődleges piaci viszonyok által orientált lakásszektor kialakulásához és működéséhez.

A lakásviszonyok jelentősége még a családok, háztartások alapvető létfeltételei közül is kiemelkedik, s nem csak azért, mert hosszú távra határozza meg a lakók életesélyeit, lehetőségeit, hanem azért is, mert az utóbbi évtizedekben a családok túlnyomó többsége gyakran erejét meghaladó terheket vállalt azért, hogy megteremthesse magának az ország gazdasági fejlettségi szintjének megfelelő lakhatási körülményeit. Ebből adódóan pedig társadalmi és politikai válságot generáló tényezővé léphet elő egy olyan lakáspolitikai kialakítása és a társadalomra erőltetése, mely nincs szoros összhangban a lakosság reális teherviselőképességével.

E rövid elemzés alapvető célja e kritikus 1991-es év várható tendenciáinak előrejelzése, mégpedig a lakhatás terheinek és a háztartások terhelhetőségének összevetésén keresztül.

A lakhatás terheinek főbb elemei és tükröződésük a statisztikai számbavétel rendszerében

Mivel elemzésünk központi problémája a kritikusnak tűnő 1991-es év várható tendenciáinak előrejelzése, a lakhatás terhei közül kiemeljük a folyamatosan felmerülő, "jobb időkre" el nem odázható terheket, s lényegében figyelmen kívül hagyjuk a lakás létesítéséhez tapadó teherviselés problémakörét. Az 1991-es év ugyanis - megítélésünk szerint - a lakásszektor területén is a "túlélés" éve lesz, ami annyit jelent, hogy átütő erejű pozitív tendenciák uralkodóvá válására e területen még nem számíthatunk. Azt azonban alapvető követelményként kell megfogalmazni az ala-

* A tanulmány a Népjóléti Minisztérium megbízásából készült.

kulóban lévő lakáspolitikára felé, hogy gátolja meg olyan tendenciák kibontakozását, melyek maradandó károsodást okozhatnak a lakásszektorban. (Ilyen káros tendencia kialakulásának vagyunk tanúi akkor, amikor azt tapasztaljuk, hogy az önkormányzatok a tulajdonukba került bérlakásállomány eladására kényszerülnek azért, hogy folyamatos költségeiket finanszírozni tudják. Vagyis egyrészt e lakásállomány elidegenítése elsődlegesen nem lakáspolitikai indítékokon nyugszik, másrészt pedig az ebből befolyó bevétel – a már amúgy is rendkívül rossz állapotú – lakásszektoron kívül kerül felhasználásra.)

A lakhatási terhek – különösen ami a folyamatosan felmerülő terheket illeti – főbb elemei lényegében azonosak a lakás különböző tulajdonformái esetében. Ez azonban a magyar lakásrendszer egyik sajátossága, mivel a bérlakásszektor szolgáltatás jellege lényegét tekintve elcsökevényesedett. A magántulajdonban lévő bérlakások esetében a szolgáltatás jellege ma is domináns tényező. E lakásállomány aránya azonban a magyar lakásszektorban elenyésző, s még ezen belül is rendkívül csekély azon magyar háztartások száma, aránya, melyek e formában elégitik ki lakásszükségeiket.

A lakhatási terhek főbb elemei	Az önkormányzati tulajdonú bérlakásoknál	A tulajdonos által lakott lakásoknál
1. lakbér	x	
2. társasházi közös költség		x
3. hiteltörlesztés		
– lakásépítési hitel		x
– lakásfelújítási stb. hitel	x	x
4. részletfizetés (volt állami tulajdonú lakás megvásárlása esetén)		x
5. a lakás állagmegóvását, karbantartását fedező költségek	x	x
6. a lakásfelújítás, stb. készpénzszüksége, illetve felújítási alap képzése	x	x
7. víz- csatornadíj	x	x
8. háztartási energia költségek (fűtés, világítás, stb.)	x	x
9. önkormányzati adók		
– építményadó	x	x
– kommunális adó	x	x
10. utazási költségek		

Mivel az utazás költségei sehol sem tartoznak a szűkebb értelemben vett költségek közé, e tételt a többtől elkülönítve, vonal alatt szerepeltetjük. Megemlítését, figyelembe vételét azonban lényegesnek tartjuk, mivel egyrészt az infrastrukturális ellátottság, illetőleg annak hiánya – mint a lakás

használati értékének egyik fő tényezője – meghatározza a lakhatás folyamatosan felmerülő terheit is, amennyiben közlekedésre fordított többletterhek vállalása kompenzálhatja például a közvetlen lakókörnyezet alacsonyabb színvonalú infrastruktúráját. Másrészt pedig a közlekedés folyamatosan emelkedő költségei egyre inkább számottevő részt hasítanak ki a háztartások jövedelméből, * s ezzel is folyamatosan átértékelve a különböző ingatlanok értékét, megváltoztatva egymáshoz viszonyított értékstruktúráikat.

A lakhatási terhek folyamatos, rendszeres számbavételét kizárólag a két évenként felmérésre, illetve kiadásra kerülő háztartásstatisztika szolgáltatja.

E számbavétel kapcsán fény derülhet arra, hogy a különböző háztartások az aktivitás, a városban, illetve községben lakás, sőt az egy főre jutó személyes jövedelem szerint különböző kategóriákba tartozóan milyen jövedelmi és fogyasztási szerkezettel jellemezhetők; e számbavételi rendszer azonban tökéletesen összemossa a tényleges különbségeket azáltal, hogy minden háztartásra szétteríti azokat a különböző jellegű terheket, melyek a háztartások meghatározott – gyakran meglehetősen szűk – körét jellemzik, azokat azonban e kiadások koncentráltan, azaz lényegesen nagyobb súllyal érintik.

E megállapítás fokozottan igaz a lakhatási ráfordításokra, azok relatíve jelentős arányai miatt. E rendszer tehát elfedi a lakásberuházók reális terhelését épp úgy, mint a lakbéremelés hatását, amikor a háztartások töredékét érintő teherviselést szétteríti a háztartások mindegyikére. De ugyanez a helyzet például a távfűtés terheinek növekedése esetében is, amikor a lakásállomány mindössze 15 százalékát érintő költségnövekményt szétterítik a teljes állomány mindegyik háztartására.

Ezzel a módszerrel jőszerivel közhelyszerű információkat nyerhetük. Ugyanis azt tudhatjuk meg például, hogy a városban élő háztartások lakhatási célú kiadásaiban lényegesen nagyobb súlyt képvisel a lakbér, mint a községekben élőkénél. Ez természetesen abból adódik, hogy e háztartások lényegesen nagyobb arányban élnek bérlakásokban, mivel a községekben lévő bérlakások száma és aránya elenyésző.

Az is kiderül azonban, hogy míg a városi inaktív háztartások – a legfelső jövedelemkategória kivételével – meglehetősen azonos arányban fordítanak lakbérre, addig az aktív háztartások esetében már egyértelműen látszik az a tendencia, hogy a magasabb jövedelmi kategóriák felé haladva a lakhatási kiadásokon belül egyre kisebb súlyt képviselnek a lakberek.

Szintén közhelyszerű az a megállapítás is, hogy az inaktív háztartások

* A közlekedési költségek emelésére is egyre inkább kompenzáció nélkül kerül sor, mégpedig úgy, hogy a munkáltatók sem a bérbé nem tudják beépíteni ennek fedezetét, sem pedig a leginkább érintettek (pl. ingázók) helyett nem képesek átvállalni e tehernövekmény túlnyomó többségét.

esetében a lakásberuházásra fordított kiadások aránya – mindegyik jövedelemkategóriában – az aktívakénak töredéke, illetve az, hogy tendencia jelleggel kimutatható az, hogy a magasabb jövedelemkategóriákba tartozó háztartások lényegesen többet fordítanak összességében és arányaiban is lakásberuházásra az alacsonyabb jövedelemkategóriákba tartozó háztartásoknál. Az adatok szerint egyetlen markáns kivételt találunk mégpedig az aktív községi háztartások legalacsonyabb, azaz 50.400 Ft/év alatti egy főre jutó jövedelemkategóriáját. Vagyis vélhetően e háztartások jelentős hányada vállalt erejét akár jelentősen is meghaladó terheket lakáshelyzete javítása, megoldása érdekében. E csoportra pedig azért is érdemes odafigyelni, mert egyre gyakrabban olvasható, hallható olyan érvelés, hogy a lakáshitelezési rendszer a magasabb jövedelmű családoknak nyújtja a központi költségvetési forrásokat. E hitelezési rendszer nélkül valószínűleg e családok még kisebb aránya oldhatta volna meg saját lakásproblémáját.

Még egy jelenségre érdemes felhívni a figyelmet: a fűtés, világítás aránya a lakhatási célú kiadásokon belül már 1989-ben is magas volt. Különösen az inaktív háztartások kiadási szerkezetében feltűnő e tétel súlya. Az 1990-ben, illetőleg már az 1991-ben is bevezetésre került jelentős energiaáremelések hatása e kiadási szerkezetet tovább tolja a fűtési, világítási terhek egyrel nagyobb aránya felé.

A lakhatás terheinek várható alakulása 1991-ben

Mivel tehát a lakhatás terheiről számot adó egyetlen statisztikai számbavételi rendszer, a háztartásstatisztika alkalmatlan arra, hogy érdemben képet kapjunk a különböző típusú háztartások, illetőleg az alapvetően eltérő lakáskondíciók között élők, a lakásút legkülönbözőbb fázisába tartozó háztartások lakhatási költségeiről, a lakásterhek előrebecslése során alapvetően más módszert kellett alkalmazni.

A választott módszer lényege az, hogy jellemzőnek tekinthető, de fiktív példákából kiindulva próbáljuk meghatározni néhány tipikus lakásmóddhoz kapcsolható költségeket.

Mindekelőtt megkülönböztetjük a bérlakásban élők lakhatási terheit – mégpedig komfortfokozatként, két jellemző alapterületre (40 és 60 m²) vonatkoztatva – a tulajdonos által lakott személyi tulajdonú lakás várható terheitől. Az utóbbi csoporton belül a differenciáló tényezők az építés, illetőleg a hitelfelvétel időpontja (kiválasztott időpontok: 1971., 1984. és 1988.), valamint az építés helye, azaz vidék, illetve Budapest.

1. A bérlakásokban élők lakhatási terhei

A bérlakásokban élők terheit alapvetően befolyásolja az alkalmazandó lakbérpolitika. Az eddig állami tulajdonban lévő bérlakásállomány új tulajdonosai az önkormányzati törvény alapján az önkormányzatok. Lakástörvény híján azonban ezek lényegében mozgásképtelenek, mivel az önkormányzati

törvény nem határozza meg egyértelműen a bérlakáspolitikai kialakításában kompetenciájuk határait.

Pillanatnyilag nem csak arról folyik szakmai vita, hogy a készülő lakástörvény keretében központilag korlátozni kell-e – például felső limit meghatározásával – a lakbérszínvonalat, hanem a fővárosban például még az sem kristályosodott ki, hogy a bérlakásszektor tekintetében melyik szint (kerület, vagy pedig maga a főváros) tekinthető önálló önkormányzati egységnek.

Bár a Pénzügyminisztérium egyik 1990. júniusi koncepciója* két és féltől ötszörös lakbéremeléssel kalkulált 1991-re, a következő számítások ennél jóval szerényebb mértéket vesznek figyelembe.

A jogilag, közgazdaságilag egyaránt meglehetősen zűrzavaros állapotok alapján ugyanis – megítélésem szerint – az 1991. évet a bérlakásszektorban a tisztánlátás megteremtésének, az új pályára állítást előkészítő évnek kellene szentelni.

Ebből következően a bérlakásban élők lakhatási terheinek kalkulációja során a lakbért illetően kizárólag olyan tényezőket vettünk figyelembe, melyek a mai viszonyok között már elkerülhetetlen lépésnek minősíthetők, mégpedig:

– az 1991. évi költségvetési törvényből adódóan azt a 3,7 milliárd forintot, amelyet 1991-ben már magából a lakbérszektorból kell kigazdálkodni, az előző évi állami költségvetési finanszírozást kiváltandó, valamint

– azt az inflációs rátát, mely a már említett költségvetési tétel reálérték megőrzéséhez szükségeltetik. Mivel az alapvető építőanyagok árai már ezigdig is mintegy 40 százalékkal emelkedtek, a realitásokon belül is szolidnak minősíthető, ha az előrejelzés során átlagosan 50 százalékos inflációs rátával kalkulálunk e területen.

Azáltal pedig, hogy a számításokban kizárólag az 1990. évi színvonal megőrzését tűztük ki célul, egyértelművé válik, hogy az 1991-es évet e téren is a válság, azaz a "túlélés évének" tekintjük. Hiszen már az 1990-es év is mélypontot jelentett a folyamatosan romló állagú bérlakásállomány karbantartása, üzemeltetése szempontjából.

Mivel pedig ez az előrejelzés gyökeresen új lakbérrendszerrel nem számol, az említett többletterhek szétterítése a mai rendszer szellemének megfelelően, arányosítással történik. Mégpedig az alapterület függvényében lineárisan, a komfortfokozat tekintetében pedig differenciáltan. A komfortfokozat szerinti differenciált tehermegosztás azt jelenti, hogy a magasabb komfortfokozatú lakásokban élőkre relatíve nagyobb költségnövekmény hárul.

Mivel tehát a lakbér alapvetően a lakás komfortfokozatának, illetőleg

* Újabb, olyan pénzügyminisztériumi koncepcióról nincs tudomásom, melyben alapvetően más mértékek szerepelnének.

méretének függvénye, a lakbérterhek elosztása szempontjából alapvető a közel 800 ezer bérlakás összetételének ismerete.

1. sz. táblázat

A bérlakásállomány megoszlása komfortfokozat, valamint főváros és vidék szerint

Komfortfokozat	százalékban		
	Budapest	Vidék	Összesen
Összkomfortos	18,4	21,6	40,0
Komfortos	21,8	17,4	39,2
Félkomfortos	4,6	1,7	6,3
Komfort nélküli	9,8	4,7	14,5
Együtt	54,6	45,4	100,0

Forrás: Az ingatlankezelési tevékenység statisztikája, 1984.

2. sz. táblázat

A bérlakásállomány megoszlása a lakások szobáinak száma, valamint főváros és vidék szerint

A szobák száma	százalékban		
	Budapest	Vidék	Összesen
Egyszobás	33,8	11,3	33,8
Másfél szobás	7,5	8,8	16,3
Kétszobás	16,6	20,2	36,8
Két- és félszobás	3,6	2,6	6,2
Három- és többszobás	4,4	2,5	6,9
Együtt:	54,6	45,4	100,0

Forrás: Az ingatlankezelési tevékenység statisztikája, 1984.

A bérlakásokban élő háztartások mintegy 40-40 százaléka él tehát összkomfortos, illetőleg komfortos lakásokban, s alig több mint 1/5-ük komfort nélküli, valamint félkomfortosokban.

Mivel a bérlakásokban élők fele egy-másfél szobás lakásokban lakik, a kalkuláció során figyelembe vett 40 m²-es alapterület jellemzőnek minősíthető. A 60 m²-es alapterület pedig a két-két- és félszobás lakásokban élő további 43 százalék fedhető le.

A táblázatok adataiból még kiemelésre méltó az a tény, hogy a bérlakásállomány több mint fele Budapesten található.

Az átlagosan 70 százalék körüli lakbér-színvonal-emelkedés az összkomfortos lakásban élők lakbérterheit 600-900 forinttal, a komfortos lakások lakóit 400-600 forinttal, míg a félkomfortos, illetve a komfort nélküli lakásokban élő háztartásokat 100-300 forinttal növeli meg minden egyes hónapban.

A lakbérszínvonal várható alakulása 1991-ben a lakás komfortfokozata szerint egy 40, illetve 60 m² alapterületű lakás esetében

Ft/hó

Komfortfokozat	1990.		1991. várható a költségvetési finanszírozás megvonásának reálérték meg- hatása őrzésének hatása			
	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²
	alapterületű lakás esetében					
Összkomfortos	880	1.320	990	1.490	1.485	2.240
Komfortos	600	900	680	1.020	1.020	1.530
Félkomfortos	300	450	340	510	510	770
Komfort nélküli	180	270	205	305	310	460

A magyar bérlakásszektor szolgáltatás jellegének elcsökevényesedését bizonyítja az a tény, hogy a bérlakásban élő háztartások a lakbér fizetésén kívül maguk kötelesek finanszírozni lakásuk karbantartását * is.

A karbantartási költség számítása kapcsán ismét hangsúlyozni kell azt a körülményt, hogy az 1980-as évek végi állapot szinten tartása lényegében a bérlakásállomány állagának további romlását prognosztizálja, s még csak az sem érhető el, hogy a már amúgy is rossz állapotban lévő lakásállomány állaga ne romoljon tovább. Tehát ez a számítás is messzemenően figyelembe veszi a válságállapotot, a pusztta túlélésre törekvést, annak reményében, hogy e tendencia megfordítása már a közeli években várható. Ellenkező esetben ugyanis exponenciálisan romlik tovább a városi lakásállomány ezen része, melynek jelentős hányada az úgynevezett történelmi városmagokat alkotja. S ezen belül ugrásszerűen nő a gazdaságosan már nem felújítható épületekben lévő lakások aránya.

A bérlakásokban élők lakáskarbantartásra fordítandó terheinek várható alakulása

Forint/hó

Komfortfokozat	1990		1991		Többletterhelés	
	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²
alapterületű lakás esetében						
Összkomfortos	380	500	570	750	190	250
Komfortos	300	400	450	600	150	200
Félkomfortos	190	250	290	380	100	130
Komfort nélküli	110	150	170	230	60	80

* A karbantartás költségeinek előrejelzésénél a KSH évkönyv azon adatából indultam ki, mely az állami tulajdonban lévő épületek javításából az egy bérlakásra jutó átlagot adja. A komfortfokozatok szerinti differenciálás alapját a lakbérarányok képezték, amennyiben a komfortos lakást 100 százaléknak véve az összkomfortosnál 125, a félkomfortosnál 62,5, a komfort nélkülinél pedig 37,5 százalékkal számoltam.

A karbantartási költségek színvonalát 1989-ről 1990-re 30, míg 1991-re 50 százalékkal prognosztizáltam.

1990-től a lakbér már nem tartalmazza a víz- és csatornadíj költségeinek fedezetét sem. S mint önálló tétel, árszínvonala is sajátosan alakul. Ezt a tételt 1991-re már nem kell prognosztizálni, hiszen már ismert a 100 százalékos árszínvonal-emelés mértéke.

E költségelem sajátossága azonban a jelentős mértékű területi differenciálódás. E téren 1990-ben a két szélső értéket Budapest, illetve Baranya megye alkotta, amennyiben az első esetben az egy köbméterre eső használati díj 10,10, míg a másodikban ennek több mint duplája, azaz 21,30 Ft volt. A használati díj 100 százalékos növekedése 1991-ben Budapesten immár 20,20 Ft/m³, Baranya megyében pedig 42,60 Ft/m³ kiadást jelent.

5. sz. táblázat

A víz- és csatorna használati díjának alakulása a lakások komfortfokozatától függően a két szélső értéket képező budapesti, illetve Baranya megyei 40 és 60 m²-es lakások példáján

Ft/hó

Komfortfokozat	1990.		1991.		Többletterher	
	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²	40 m ²	60 m ²
Összkomfortos	120-250	185-390	240-520	370-780	120-670	185-390
Komfortos	110-230	170-350	220-480	340-720	110-250	170-370
Félkomfortos	80-170	120-250	160-330	240-500	80-160	120-250
Komfort nélküli	60-130	85-180	120-240	170-360	60-110	85-180

6. sz. táblázat

A lakbér, a karbantartás költségeinek, valamint a víz-csatornahasználati díj együttes hatása 1991-ben

Ft/hó

Komfortfokozat	40 m ²	60 m ²
	alapterületű lakások esetében	
Összkomfortos	2.260-2.540	3.360-3.770
Komfortos	1.690-1.950	2.470-2.850
Félkomfortos	960-1.130	1.390-1.650
Komfort nélküli	600-720	860-1.050

A lakhatás folyamatos terheinek az eddigieken túlmenően egyik legjelentősebb tényezője a háztartási *energiahasználat díja*, mely 1991-ben

várhatóan a következő terheléssel jelenik meg az egyes háztartásoknál:

7. sz. táblázat

A háztartási energiahasználat várható költségei, valamint a kommunális adó várható színvonala 1991-ben

Komfortfokozat	A háztartási energia használat költségei*		Kommunális adó	Ft/hó
	40m ² alapterületű lakásoknál*	60m ²		
Összkomfortos	2.700	3.300	200	
Komfortos	2.600	2.800	200	
Félkomfortos	1.800	2.300	130	
Komfort nélküli	1.900	2.000	50	

A kommunális adó kalkulációja során azzal a feltételezéssel éltem, hogy az önkormányzatok túlnyomó többsége rákényszerül ezen adónem kivetésére. Az összkomfortos és komfortos lakások esetében az adóhatár 80, míg a félkomfortos és komfortnélküliekre ennek 50, illetve 20 százalékaival számoltam.

A lakhatás terheinek együttes hatását a 8. sz. összefoglaló táblázat adatai tartalmazzák:

8. sz. táblázat

A lakhatás együttes terhei

Komfortfokozat	40 m ² 60 m ² alapterületű lakások esetében	
	Összkomfortos	5.195-5.475
Komfortos	4.490-4.750	5.470-5.850
Félkomfortos	2.890-3.060	3.820-4.080
Komfort nélküli	2.550-2.670	2.910-3.100

A 9. számú táblázat adatai alapján fel kell hívni a figyelmet a lakásfenntartási költségeken belül az energiaráfordítás kiemelkedően magas, 45,4-74,4 százalékos arányára. Összehasonlításként bemutatjuk e tényező súlyát az 1989. évi háztartásstatisztikai adatok alapján is.

* Az energiaköltségeket dr. Ékes Ildikó: "A háztartások jövedelmeinek és kiadási szerkezetének alakulása" c. elemzéséből vettem át (Kézirat, 1991. február)

**A lakásfenntartási költségek összetételének várható alakulása
1991-ben százalékban**

Komfort. Lakbér alapterület	Karbon- tartás	Víz- csat.díj	Háztart. energia	Komm. adó	Együtt	
Összkomfortos						
40 m ²	28,5-27,1	11,0-10,4	4,6-9,6	52,1-49,3	3,8-3,6	100,0
60 m ²	32,7-30,8	10,5-10,3	5,4-10,7	48,1-45,4	2,9-2,8	100,0
Komfortos						
40 m ²	22,7-21,5	10,0-9,5	4,9-10,1	57,9-54,7	4,5-4,2	100,0
60 m ²	28,0-26,2	11,0-10,3	6,2-12,3	51,2-47,8	3,6-3,4	100,0
Félkomfortos						
40 m ²	17,6-16,7	10,0-9,5	5,5-10,8	62,4-58,8	4,5-4,2	100,0
60 m ²	20,2-18,9	9,9-9,3	6,3-12,3	60,2-56,3	3,4-3,2	100,0
Komfort nélküli						
40 m ²	12,2-11,6	6,7-6,4	4,7-9,0	74,4-71,2	2,0-1,8	100,0
60 m ²	15,8-14,8	7,9-7,4	5,8-11,6	68,8-64,6	1,7-1,6	100,0

**A háztartási energiára fordított kiadások súlya* a lakásfenntartási
kiadásokban 1989-ben**

Aktív keresős háztartások

városokban	32-43 százalék
községekben	47-48 százalék

Inaktív háztartások

városokban	43-60 százalék
községekben	58-74 százalék

* A háztartás évi egy főre jutó személyes jövedelme alapján differenciálódva

**2. Építési hitellel rendelkező személyi tulajdonú lakásokban élők
terhének várható alakulása**

Az 1991. évi költségvetésben szerepeltetett 14,8 milliárd forintos többlet-bevétel – a lakásépítési hitelek támogatásának leépítése – mintegy 1,5 millió háztartás között oszlik meg, mégpedig automatikus leosztásban. Ennek alapján 1991-ben az egy háztartásra jutó tehernövekmény egységesen 1.500 Ft/hó lesz, függetlenül a hitelvolumen nagyságától.

E háztartások több mint 2/3-a az 1971. évi lakásreform bevezetését követően vette fel a lakásépítési hitelt, mégpedig a következő elosztásban: (lásd a 11. sz. táblát).

A lakásépítési hitellel rendelkező háztartások számának és arányának alakulása a hitelfelvétel időpontjától függően

Év	db.	%
1971-1975	289.460	28,3
1976-1980	290.470	28,4
1981-1985	288.200	28,1
1986	61.806	6,0
1987	49.431	4,8
1988	45.357	4,4
1971-1988 együtt:	1.024.724	100,0

Forrás: Statisztika évkönyv 1988.

A hitelfelvétel időpontja a törlesztési terhek szempontjából alapvető jelentőségű, hiszen meghatározza a hitelfelvétel kondíciói mellett az adott időszak lakásépítési költségszínvonalához kapcsolódóan a felvett hitel volumenét, valamint a még hátralévő törlesztés időtartamát is.

Az építési év és hiteltörlesztés volumenének kapcsolatáról nyújt némi tájékoztatást a következő táblázat

12. sz. táblázat

A személyi tulajdonú lakások a havi építési/vásárlási kölcsönrésztlet összege a lakás építési éve és jellege szerint 1984-ben

százalékban

A lakásépítés éve, a lakás jellege	Havi építési/vásárlási kölcsönrel rendelkező háztartások törlesztőrésztletei				
	499 Ft alatt	900-999 Ft között	1000-1499	1500 Ft felett	Össze- sen
-1959	35,1	43,7	13,4	7,8	100,0
1960-1969	64,2	29,2	5,0	1,6	100,0
1970-1979	28,6	58,2	10,8	2,4	100,0
1980-1984	4,2	46,8	37,0	12,0	100,0
Összesen:	30,0	49,6	15,6	4,8	100,0
Ebből:					
Családi ház	28,9	48,5	17,2	5,4	100,0
Társasházi lakás	18,8	55,5	20,0	5,7	100,0
Szövetkezeti lakás	46,0	45,6	6,1	2,3	100,0

Forrás: Lakásváltoztatási szándékok, lakáskörülmények. KSH, 1986.

170. oldal

Az egyre fiatalabb lakásokon egyre nagyobbak a törlesztőrészletek. Míg a 60-as években épült lakások 64 százalékának törlesztési terhei nem érik el a havi 500 Ft-ot, addig a 70-es években épült lakások 58 százalékának tulajdonosa 500 és 1000 Ft közötti törlesztőrészletet fizet. A 80-as évek első felében épült lakások esetében pedig az 1000-1500 forintos kategória felé tolódik el a gyakoriság. Ez utóbbi csoportba tartozók több mint 10 százalékának törlesztőrészletei már meghaladják a havi 1500 forintot is.

A 80-as években azonban a korábbi időszakhoz képest is felgyorsult a lakásépítési költségek növekedése – melynek egyik alapvető tényezője a telekárak gyorsuló ütemű növekedése volt –, a ennek következtében a lakosság hiteligénye jelentősen megnövekedett.

A lakáspolitikában azonban nem akarta – vélhetően már nem is tudta volna – ezt a folyamatot a korábbi hitelkonstrukció keretei között követni, s ekkor került bevezetésre az úgynevezett bankkölcsön-rendszer. Itt a kamatláb még rögzített, de az éves hitelpolitikai irányelvekben az újabb és újabb hitelt felvevők számára már egyre magasabb színvonalon került megállapításra, mégpedig a mindenkori piaci kamatlábak szintjének figyelembevételével. A ma bankkölcsönrel rendelkezők 8-15 százalék közötti kamatláb mellett fizetik vissza tartozásaikat, melynek futamideje a felvétel időpontjában legfeljebb 15 év lehetett, azaz még a felét sem éri el az úgynevezett kedvezményes kamatozású hitel futamidejének.

A lakásépítők egyre nagyobb aránya egyre magasabb összegű bankkölcsön felvételére kényszerült.

13. sz. táblázat

A bankkölcsön átlagos összegének alakulása 1984-ben és 1988-ban az építési forma és települési típus szerint

Építési forma	település	(Forintban, illetve százalékban)		
		1984.	1988.	1988/84
Családi ház	vidéken	83.000	147.000	177,1
	Budapesten	109.000	258.000	236,7
Többszintes épületben	vidéken	86.000	172.000	200,0
	Budapesten	111.000	242.000	218,0

Forrás: Jelentés a lakásépítési-, hitelezési és ingatlanforgalmazási tevékenységről (OTP, 1984., 1988.)

E háztartásokra tehát kiemelt figyelmet kell szentelni a várható tehernövekedés elemzésekor.

Az 1991. évi változtatások a következő hatást gyakorolják a hitelfelvétel idejétől függően az említett néhány kiemelt évben: (lásd a 14. számú táblázatot).

A lakásépítési hitelek törlesztőrészleteinek alakulása 1991-ben az épület jellege és a település típusa szerint

Megnevezés	1971.	1984.	1988.
Családi ház			
A kedvezményes kölcsön 1990-ig fizetett törlesztőrészlete	400	1.160	1.500
Bankkölcsön			
vidék	–	770	1.400
Budapest	–	1.340	2.960
<i>Együtt</i>			
vidék	400	1.930	2.900
Budapest	–	2.220	4.460
Az 1991-re bevezetett pótlék	1.500	1.500	1.500
<i>Törlesztőrészlet összesen:</i>			
vidék	1.900	3.430	4.400
Budapest	–	3.720	5.960
<i>Növekmény százalékban</i>			
vidék	475,0	177,7	151,7
Budapest	–	167,6	133,6
Többszintes épületben			
A kedvezményes kölcsön 1990-ig fizetett törlesztőrészlete	900	1.340	1.460
Bankkölcsön			
vidék	–	860	1.630
Budapest	–	1.060	2.740
<i>Együtt:</i>			
vidék	900	2.200	3.090
Budapest	–	2.400	4.200
Az 1991-re bevezetett pótlék	1.500	1.500	1.500
<i>Törlesztőrészlet összesen:</i>			
vidék	2.400	3.700	4.590
Budapest	–	3.900	5.700
<i>Növekmény százalékban</i>			
vidék	191,7	168,2	148,5
Budapest	–	162,5	135,7

Az 1991. évi intézkedés a 60-as, 70-es években lakást építők esetében a havi törlesztőrészletet megsokszorozza, s az adott évben, illetőleg az ezt követő viszonylag rövid időn keresztül intenzív tehernövekedést jelent. E háztartások ugyanis a kamatkülönbözet megfizetése mellett egyben törlesztésgyorsításra is kötelezetteké váltak. Valószínűsíthető azonban, hogy az a mintegy 400 ezer hiteladós, aki az év első hónapjában – élve az 50 százalékos kedvezménnyel – visszafizette tartozását, jelentős részben e ház-

tartások közül került ki. Vagyis főként azok fizették vissza lakáshiteleiket, akik relatíve már alacsony összeggel tartoztak.

E háztartások terheinek számbavétele kapcsán azonban nem szabad megfélekedni arról sem, hogy többnyire már elérték egy-egy felújítási ciklusidő fordulópontjához, ami részben ismét jelentős előtakarékosságot, részben pedig újabb hitelek felvételét, s annak törlesztését is feltételezi. Ezek pedig már nagyságrendekkel haladják meg a 20-30 évvel ezelőtti költségszínvonalat, különösen akkor, ha az utóbbi tíz év 10 százalékos körüli árszínvonal-növekedése mellett az 1990. évi mintegy 30 százalékos, illetőleg az 1991-re 40-50 százalékos nagyságrendben becsült inflációt is bekalkuláljuk.

Az 1980-as évek közepe, vége felé eladósodott háztartások esetében a magas, 3.400-6.000 Ft/hó törlesztőrészlet következtében a tehernövekedés százalékos aránya (34-78 százalék) lényegesen alacsonyabb. Ezek azok a háztartások ugyanis, amelyeknél a kamatkülönbözet jelentős hányadát továbbra is közvetlen formában az állami költségvetés finanszírozza.

Az eleve nagy törlesztőrészletek azonban már eddig is a társadalmi minimum szintjére szorították e háztartások jelentős hányadának életszínvonalát, fogyasztási szerkezetét. Itt tehát a relatíve alacsony növekmény is e családháztartások további tömegeit lehetetlenítheti el.

Az építési hitel törlesztőrészletei mellett azonban folyamatos teherként jelentkeznek a többszintes épületekben a közös helyiségek üzemeltetését, stb. finanszírozó úgynevezett *társasházi közös költségek* is. Ezek egy része magában foglalja bizonyos minimális felújítási alap képzését is. Ez utóbbi tételt azonban többnyire külön kell kalkulálni. E költségeknél az 1991. évre várható árszínvonal-emelkedésnek megfelelő tehernövekménnyel kell számolni.

15. sz. táblázat

**A személyi tulajdonú lakások közös költségeinek megoszlása a költségvolumen, a lakás építési éve és jellege szerint 1984-ben
százalékban**

A lakás építési éve és jellege	A havi közös költség összege			Együtt
	499 Ft alatt	500-749 Ft között	750 Ft felett	
-1959	83,4	10,3	5,4	100,0
1960-1969	96,3	3,0	0,7	100,0
1970-1979	93,8	4,5	1,7	100,0
1980-1984	88,9	6,5	4,6	100,0
Összesen:	93,0	4,8	2,2	100,0
<i>ebből:</i>				
Társasház	92,5	4,0	3,5	100,0
Szövetkezeti lakás	93,5	5,8	0,7	100,0

Forrás: Lakásváltoztatási szándékok, lakáskörülmények KSH, 1986.
170. oldal

Az 1984-es 500 Ft/hó közös költség reálértékével kalkulálva, 1989-re 900 Ft/hó körüli nominál értéket kapunk. Mivel 1991-ben az energiaköltségek már jelentősen megemelkedtek, az építőanyagárak pedig 40 százalékkal nőttek meg, szolid prognózisnak minősíthető e területen átlagosan 50 százalék körüli árszínvonalnövekedéssel kalkulálni. Ez esetben pedig 1991-ben már legalább 1.300 Ft feleltethető meg az 1984. évi 500 Ft/hó, illetőleg az 1989. évi 900 Ft/hó reálértékének.

A lakásfenntartás további terheinek számbavétele során azzal a feltételezéssel élünk, hogy a személyi tulajdonú lakásokban élők is lényegében azonos összeget fordítanak lakásaik karbantartására és fűtésére, mint a bérlakásokban élők. (Ez természetesen durva egyszerűsítés, hiszen már csak a lakásalapterületek eltéréseiből adódóan is nagyobb terhekkkel kellene az utóbbi kategóriánál kalkulálni.)

16. sz. táblázat

A lakásfenntartási terhek várható alakulása a személyi tulajdonú lakások esetében 1991-ben

Lakásfenntartási költség fajtája, településtípus	A lakásépítési hitelfelvétel időpontja			Ft/hó
	1971.	1984.	1988.	
Törlesztőrészlet				
vidék	2.400	3.700	4.590	
Budapest		3.900	5.700	
Közös költség				
vidék	700	900	1.200	
Budapest		1.100	1.400	
Lakáskarbantartás				
vidék	700	500	300	
Budapest		750	600	
Víz- csatorna díj				
vidék	500	600	600	
Budapest		340	340	
Energiaköltség				
vidék	3.000	2.800	2.800	
Budapest		3.300	3.300	
Önkormányzati adó	200	200	200	

A 16. és 17. számú táblázatban szereplő számítások főként a többszintes épületek lakásállományára vonatkoznak. A családi házaknál ugyanis nincs közös költség, ugyanakkor a lakáskarbantartás ráfordításszükséglete magasabb, mint azoknál a társasházi lakásoknál, ahol például a tetőszerkezet, a kerítés, stb. javítási költségei a közös költségek részét képezik.

**A lakásfenntartási terhek összege és megoszlása 1991-ben
a személyi tulajdonú lakások esetében
(Előrebecslés)**

A lakásfenntartási költség fajtája, településtípus	A lakásépítési hitelfelvétel időpontja		
	1971.	1984.	1988.
Lakásfenntartási terhek összesen:			Ft/hó
vidék	7.500	8.800	9.690
Budapest	-	9.590	11.540
		megoszlás, százalékban	
Vidék			
összesen:	100,0	100,0	100,0
ebből:			
Törlesztőrészlet	32,0	42,0	47,4
Közös költség	9,3	11,4	12,4
Lakáskarbantartás	9,3	5,7	3,1
Víz- csatorna díj	6,7	6,8	6,2
Energiaktsz.	40,0	31,8	28,8
Önkormányzati adó	2,7	2,3	2,1
Budapest			
összesen:	100,0	100,0	100,0
ebből:			
Törlesztőrészlet	32,0	40,7	49,4
Közös költség	9,3	11,4	12,1
Lakáskarbantartás	9,3	7,8	5,2
Víz- csatorna díj	6,7	3,5	3,0
Energiaköltség	40,0	34,5	28,6
Önkormányzati adó	2,7	2,1	1,7

Az önkormányzati adó címszó alatt a személyi tulajdonú lakások esetében is főként a kommunális adó értendő. Fel kell azonban a figyelmet hívni az *éptételező* szabályozásának várható hatásaira is. Mivel ez az adó nem akkor róható ki, ha az egy lakóra jutó alapterület meghaladja a 25 m²-t, főként az egyedülállók lesznek azok, akik e terhet viselni fogják. Ha valaki egyedül él egy 40-50 m²-es lakásban, az 4.500-7.500 Ft/év, vagyis havonta további mintegy 380-630 forinttal sújtható. E háztartások túlnyomó többségét pedig az egy nyugdíjból élő, magukra maradt özvegyasszonyok alkotják.

Bár szorosan véve nem a lakhatás terhei közé sorolható, de tömeges jellegénél fogva mégis meg kell említeni az üdülőkre, illetőleg a hétvégi telkekre kivethető adó problémáját is. A közlekedési költségek emelkedé-

sével együtt ugyanis ez az adó a zöldség- és gyümölcs ellátását drágítja meg olyan mértékig, hogy tömegesen lehetetlenítheti el az ilyen életmódra berendezkedett családokat. Ezek pedig már évekkel ezelőtt kiszorultak a termények piacáról, hiszen épp ezért alakították ki sajátos önálló életmódjukat.

E problémakör érintésével pedig már lényegében áttérünk a családok, háztartások terhelhetőségének témakörére.

A háztartások terhelhetősége, különös tekintettel a lakhatás várható terheire

A háztartások terhelhetőségét* főbb háztartástípusonként vizsgáljuk, mégpedig a háztartás tagjainak gazdasági aktivitása, lakóhelytípusa, illetőleg két jellemző jövedelemkategória (az egy főre jutó átlagos személyes jövedelemmel rendelkező háztartások, illetőleg a létminimum szintjén élők) szerint.

A vizsgált főbb háztartástípusok a következők:

Aktív keresős háztartásokon belül

- kétkeresős, kétgyermekes családok, ahol
 - = mindkét kereső rendelkezik munkaviszonyból származó jövedelemmel, valamint, ahol
 - = két kereső közül az anya GYED-en van
- az egykeresős háztartásokon belül pedig
 - = a gyermekét egyedül nevelő szülő (többnyire az anya), és
 - = az egyszemélyes háztartásban élők.

Az inaktív háztartások esetében

- a két nyugdíjjal rendelkező házaspárral jellemezhető háztartások, valamint
- az egyszemélyes nyugdíjas háztartások

A lakásfenntartás becsült terheit a háztartások prognosztizált jövedelmeihez, valamint legalapvetőbb kiadásaihoz viszonyítjuk.

A korábban ismertetett esetekből kiindulva kíséreltük meg azonosítani a lakásfenntartási terheknek azokat a változatait, melyek leginkább jellemezhetik a fent felsorolt háztartástípusokat.

* A háztartások terhelhetőségét előrejelző jövedelmi és a legalapvetőbb kiadásokra vonatkozó számításokat dr. Ékes Ildikó készítette. "A háztartások jövedelmeinek és kiadási szerkezetének alakulása" (Kézirat, 1991. február) c. tanulmányában.

**A háztartások várható jövedelme és legalapvetőbb kiadásai
különös tekintettel a lakásfenntartásra 1991-ben**

A háztartás						
Megnevezés	jövedelme	legalapvetőbb kiadása	ebből: lakásfenntartásra	kiadások a jöv.	lakásfenntartási kiadások a	
					jöved.	kiad.
Ft/hó				arányában (%)		
0.	1.	2.	3.	4.	5.	6.

AKTÍV HÁZTARTÁSOK

Kétkeresős kétfgyermekes családok

Mindkét kereső munkaviszonyban

Átlag jövedelemmel

		29.800	bérl.	6.900	89,0	20,6	23,2
- város	33.500	30.400	71	7.500	90,7	22,4	24,7
		32.500	84	9.600	97,0	28,7	29,5
- község	29.250	30.150	71	7.000	102,1	23,9	23,2
		31.650	84	8.500	108,2	29,1	26,2

Létfmimumon élők

		19.730	bérl.	3.200	91,1	14,7	16,2
- város	21.650	24.030	71	7.500	111,0	34,6	31,2
- község	20.150	23.460	71	7.000	116,4	34,7	29,8

Az anya GYED-en van

Átlagjövedelemmel

		16.500	bérl.	5.200	98,2	31,0	31,5
- város	16.800	20.900	84	9.600	124,4	57,1	45,9
- község	14.600	19.460	84	8.000	133,3	54,8	41,1
		20.460	88	9.000	140,1	61,6	44,0

Létfmimumon élők

		11.560	bérl.	3.200	96,7	26,8	27,7
- város	11.950	17.960	84	9.600	150,3	80,3	53,4
- község	10.500	16.300	84	8.000	155,2	76,2	49,1

Egyszemélyes háztartás

Átlagjövedelemmel

		10.180	bérl.	4.700	72,7	33,6	46,2
- város	14.000	12.980	71	7.500	92,7	53,6	57,8
		14.480	84	9.000	103,4	64,3	62,2
- község	12.000	12.410	71	6.800	103,4	56,7	54,8
		13.610	84	8.000	113,4	66,6	58,8

Létfmimumon élők

		6.830	bérl.	2.900	74,2	31,5	42,5
- város	9.200	11.430	71	7.500	124,2	81,5	65,6
- község	7.800	10.840	71	7.000	139,0	89,7	64,6
		11.840	84	8.000	151,8	102,6	67,6

0.		1.	2.	3.	4.	5.	6.
INAKTÍV HÁZTARTÁSOK							
Nyugdíjas házaspár							
<i>Átlagjövedelemmel</i>							
- város	13.860	18.760	bérl.	6.900	135.4	49.8	36.8
		17.060	bérl.	5.200	123.1	37.5	30.5
		19.360	71	7.500	139.7	54.1	38.7
- község	14.350	12.350	71	7.000	134.8	48.7	36.2
<i>Létminimumon élők</i>							
- város	10.710	13.010	bérl.	4.000	121.5	37.3	30.7
		13.510	bérl.	4.500	126.1	42.0	33.3
		16.510	71	7.500	154.2	70.0	45.4
- község	10.810	16.710	71	7.500	154.6	69.4	44.9
Egyszemélyes nyugdíjas háztartás							
<i>Átlagjövedelemmel</i>							
- város	8.200	11.070	bérl.	5.200	135.0	63.4	47.0
		10.370	bérl.	4.500	126.5	54.9	43.4
- község	8.350	13.670	71	7.500	163.7	89.8	54.9
<i>Létminimumon élők</i>							
- város	5.200	7.370	bérl.	2.900	141.7	55.8	39.3
		0.720	bérl.	2.550	135.0	49.0	36.3
- község	5.200	11.630	71	7.000	223.7	134.6	60.2

Megjegyzés: bérl. = bérlakás, 71, 84, 88 = személyi tulajdonú lakás az építés éve szerint

Természetesen a korábbiakban vázolt módon kalkulált lakásfenntartási költségek legfeljebb támpontot adhatnak e kiadási tétel nagyságrendjének, súlyának érzékeltetésére. (Például a községekben a létminimum szintjén élő nyugdíjasok túlnyomó többsége valószínűleg már tehermentes lakásokban él, s ebből következően lakásfenntartási költségeik lényegesen alacsonyabbak.)

Azt azonban, hogy az inaktív háztartások jövedelmi viszonyaihoz képest elviselhetetlen terhet jelentenek a lakásfenntartási költségek, az is bizonyítja, hogy még a kisebb alapterületű, illetve alacsonyabb komfortfokozatú bérlakásokban élők is jövedelmeik egyharmadát, felét fordítják e tétel finanszírozására.

Csaknem hasonló módon veszélyeztetett háztartásoknak kell minősíteni azokat a négytagú családokat is, ahol az anya például GYED-en van. De a kisgyermekes családok jövedelemszintje más okok miatt is lesüllyedhet a kritikus szintre (például az egyik kereső tartós betegsége, munkanélkülisége, stb. esetén). Ezek azok a háztartások, amelyeknek már csak töredéke jutott bérlakáshoz, s ezért olyan lakások felépítésére kényszerültek, amelyeknél a legmagasabbak a havi törlesztőrészletek. E háztartásokat a lakás-

fenntartási költségek az összjövedelem 1/3-ától egészen a 2/3-ot is meghaladóan terhelik, vagyis a legalapvetőbb kiadásai is lényegesen magasabbak (24-55 százalékkal) a jövedelmeknél. Ez pedig kizárólag akkor lehetséges, ha e családok tartósan, s jelentős összegű külső segítséghez (például szülői támogatáshoz) juthatnak. Erre azonban a társadalom általános elszegényedési folyamatának gyorsulásával egyre kisebb a remény.

Az átlagos jövedelemmel rendelkező egyszemélyes aktív keresős háztartások is a borotvaélén táncolnak. Még a 40 m²-es bérlakásban élők legalapvetőbb kiadásai is csaknem elérik jövedelmük 2/3-át, a lakásfenntartási terhek pedig 1/3-át. A többiekénél azonban a jövedelem már nem fedezi a legalapvetőbb kiadásokhoz szükséges költségeket sem. Meg kell jegyezni, hogy e háztartások zömét valószínűleg nem jellemzik a példánkban használt, 1971-ben, vagy 1984-ben épült átlagos alapterületű és színvonalú lakások nyújtotta lakáskörülmények, így lakásfenntartási terhek sem. Arra azonban e példák alkalmasak, hogy felhívják a figyelmet e réteg lakhatási terhekkel kapcsolatos speciális helyzetére. S itt ismételtelen meg kell említeni azt, hogy az építményadó szabályozásából adódóan épp e réteg kerül az egyik legveszélyeztetettebb helyzetbe.

S végül, de távolról sem utolsó sorban a legtípusosabbnak tekintett, a kétkeresős, kétgyermekes háztartásmodell várható kilátásairól kell néhány szót ejtenünk. Legalapvetőbb kiadásai felemésztik jövedelmük 90 százalékát, illetve 3-16 százalékkal meg is haladják azokat. A lakásfenntartáshoz nélkülözhetetlen kiadások e háztartások összjövedelmének 20-35 százalékát terhelik le.

Összességében megállapítható, hogy az az elképzelés, miszerint azon háztartásoknak, ahol a lakásfenntartási kiadások meghaladják a háztartás jövedelmének 1/4-ét, olyan támogatási rendszert kell kialakítani, hogy ezek a lakás tulajdonformájától függetlenül hozzájuthassanak e terhek csökkentését célzó rendszeres havi támogatáshoz (egészen 25 százalékos határig), a jelenleginél lényegesen nagyobb központi forrásokat igényelne. Hiszen alig van olyan háztartás, amelyik az 1991-ben várható jövedelemviszonyok, illetve lakásfenntartási terhek mellett erre ne szorulna rá. Amennyiben azonban e támogatási rendszer kizárólag a lakbérek, illetőleg a havi törlesztőrészek és a háztartások jövedelemviszonyait venné figyelembe, úgy a háztartások tömeges ellehetetlenülése, fizetéképtelenné válása következne be. E fizetéképtelenség pedig elsősorban a közüzemi díjakat már ma sem fizető háztartások számait duzzasztaná tovább, illetőleg a lakbér- és törlesztőrészlet-hátralékosok újabb ugrásszerű növekedésére kellene számítani.

E problémákat pedig a lakáspolitikai már a mai szinten sem tudja "kezelni". Hiszen például a Budapesten alkalmazott néhány hónapos kilakoltatási moratórium nem jelenthet hosszabb távon megoldást. Hasonlóképpen nem tud mit kezdeni a szociálpolitika, illetve a lakáspolitikai mai rendszere

a hajléktalanok mai tömegeivel sem. E réteg ugrásszerű növekedése esetére pedig már végképp nincs receptje.

De nem jobb a helyzet a személyi tulajdonú lakások jelzálogjogának érvényesítésével sem. Pedig valószínűsíthető, hogy a több mint egymilliós hiteladós háztartás egy része 1991-ben már fizetésképtelenné válik.

Amennyiben pedig a "nem fizetőkkel" relatíve hosszú távon sem történik semmi, akkor arra is számítani lehet, hogy a borotvaélen táncoló, de ma még fizetési kötelezettségeiknek eleget tevő családok tömegei lépnek át a "nem fizetők" táborába.

Az eddigiekből azonban semmiképp sem vonható le az a következtetés, hogy mivel a lakásfenntartási költségek jelentős hányadot szakítanak ki a háztartások jövedelmeiből, éppen a lakhatás lakásszektorhoz közvetlenebbül tapadó költségvonzatait kell feláldozni a tehetetlenség oltárán.

E téren azonban a fiskális szemlélet egyeduralmát egyre inkább fel kellene hogy váltsák az olyan irányú erőfeszítések, melyek egyrészt a költségek színvonalának reális mederben tartására, illetőleg a háztartások jövedelemtermelő képességének fokozására irányulnak. Ezek híján ugyanis nem létezik olyan lakáskonceptió, mely megtalálhatná a jelenlegi patthelyzetből a kivezető utat.

Most jelent meg!

az SZGTI új kiadványa

T e h e r b í r á s u n k h a t á r a i ?!

(Vélemények az életszínvonalról, fogyasztási szerkezetváltás

hatezer háztartásra kiterjedő kérdőíves adatfelvétel

eredményei alapján)

Megrendelhető:

SzGTI

1021 Budapest, Tárogató út 2-4.

A privatizáció és a tulajdonátalakulás kérdései az egészségügyben; a dolgozói részvénytulajdonlás lehetőségei

A tulajdonátalakulás nagyon absztrakt és semleges fogalom, abból nem lehet következtetni sem a tulajdonos személyére, sem a tulajdonviszony tárgyára, sem pedig az átalakulás irányára. Egyértelműbb, ha a mai folyamatokat *“az állami tulajdon lebontásaként”* jelezzük. Az állami tulajdon lebontásának pedig csak egyik – kétségtelenül talán a legfontosabb – iránya a magánszemélyek részére történő lebontás. Ennek egyik módja a *privatizálásnak* nevezett technika, de ugyanezt a célt szolgálja a reprivatizálás is (az állam tulajdonába vagy egyéb törvénysértő módon került vagyontárgyak visszaadása), a kárrendezéssel jelzett akció, s még számos módszer.

Ezek után a kérdéseket úgy kell feltennünk, hogy az állami tulajdon lebontása

- kiknek a javára történik;
- milyen vagyontárgyakat és
- hogyan adjunk át.

I. Kié legyen az állami tulajdon?

A jogrend természetes személyeket és jogi személyeket ismer. A természetes személyek a mai jogrendekben az emberek. (Annak számít már a méhmagzat is *inasciturus pro iam nato habetur.*) A jogi személyeket illetően az elmúlt 40 év folyamán sikerült totális zűrzavart teremteni. A jogszabályok egy sor szervezetet *“jogi személyiséggel ruháztak fel”*, valahogyan úgy tettek, mint Caligula a kedvenc lovával *Inscitatussal*, t.i. szenátorrá nevezte ki. Ettől a ló még ló maradt.

A helyzet tisztázásaként arra kell válaszolnunk, hogy ki az, vagyis *mely szervezet az, amely nem lehet senkinek sem a tulajdonában*, tehát autonóm. Az állami vállalatok az államéi, a részvénytársaságok a részvényeseké, és így tovább. Végülis megállapítható, hogy

- az állam
- a községek (városok)
- a közalapítványok és
- a közcélú egyesületek

nincsenek senkinek sem a tulajdonában.

A természetes személy, az ember *önjogú, autonóm (magánautonómia)*, míg a *közautonómiák* a szervezetek autonómiáját jelentik, de ezek közül is néhány fő csoportba sorolható szervezetről lehet csak szó (állam, község, közalapítvány, közcélú egyesület).

Sem az ember (a magánautonóm), sem a közautonómiák nem lehetnek senkinek sem a tulajdonában.

Az ember nem tulajdona sem a szüleinek, sem a gyermekeinek, sem a rokonságának, vagy más szervezeteknek. Ezt a jogrend (legalábbis a kulturált jogállamok jogrendje) kizárja.

A közautonómiák szintén önjogúak, nem állanak senkinek sem a tulajdonában. Az állam nem az állampolgároké, az állampolgárok csak tagjai az államnak, alkotják a mindenkori államot. Az állam évszázados, évezredek történelmi létében, az adott pillanatbeli állampolgárok csoportja múltó jelenség, nem delarálhatja magát az állam tulajdonosának. Élvezheti az állampolgári létből fakadó előnyöket, viseli a gyakran súlyos terheket, de mindenkori kötelessége egyúttal ennek a közösségnek a szolgálata.

Ugyanez a helyzet a községgel, várossal. A községi polgárok – valamikor úgy jelezték, hogy községi illetőségűek, vagyis az egy közigazgatási területen belül élő emberek csoportja – nem tulajdonosai a községnek. A község autonóm.

A közalapítványokat egy kissé részletesebben kell megvilágítani. Ezek olyan szervezetek, amelyeket az alapító(k) közcélra hoz(nak) létre. Alapító bárki lehet: magánszemély is, szervezet is.

A közcél fogalmát nehezebb definiálni. A közjót kell szolgálnia. A közjó megfogalmazásának relativitására az elmúlt évtizedek megdöbbentő adalékokat szolgáltatnak, t.i. hogy mi számított közjónak és mi nem. Lényegében tilos volt bármiféle olyan szervezetet létrehozni, amely a közjót szolgálta, mert az állam monopolizálta ezt a lehetőséget is. A lényeg az, hogy a közcél tartós, szilárd legyen. Az alapító által meghatározott, a közjót szolgáló célokat később már sem az alapító, sem az alapítvány kedvezményezettjei, sem más szervezetek nem változtathatják meg. A közalapítvány intézménye is sok évezredek, pl. még ma is működnek azok az ókori India legnagyobb fejedelme által létrehozott alapítványok, amelyek egyetemeket tartanak fenn.

Az alapítványnak van tehát alapítója, meghatározott közcélja, a cél megvalósítására szolgáló szervezete (ezt általában kuratóriumnak nevezik), és a közcélal összhangban álló kedvezményezettjei köre (Pl. katolikus vagy zsidó szociális alapítvány, amelynél a kedvezményezettek körébe, a támogatottak körébe alapvetően a vallási hovatartozás, a rászorultság stb. egyéb kritériumok alapján kerülnek be az emberek).

A kuratórium mindent megtehet, amit a tulajdonos általában megtehet, de csak a meghatározott cél érdekében és az alapító levélben foglalt korlátozásokkal. Az alapítót illetően meg kell jegyezni, hogy mihelyt létrejött az alapítvány, az alapító már nem szólhat bele az alapítvány sorsába, úgy elszakad az alapító és az alapítvány közötti kapcsolat, mint az anya és a gyermeke közötti köldökzsinór. (Más kérdés az, hogy az alapító pl. kuratóriumi tag is lehet. De akkor már nem az alapító jogaival, hanem a kuratóriumi tag jogaival rendelkezik.)

A *közcélú egyesület* hasonlít az alapítványhoz. Lényeges különbség azonban az, hogy az *egyesületi célt* az egyesület tagjai – különféle előírások betartásával – *megváltoztathatják* (míg erre az alapítvány kuratóriumának vagy a kedvezményezetteknek nincs joga).

Látható, hogy a közautonómiák egy része (állam, község-város) területhez kötött, ezeket *területi autonómiáknak* nevezzük, míg a másik csoport nincs területhez kötve, a területi autonómiákat átszöheti ezek az ún. *funkcionális autonómiák* (közalapítvány, közcélú egyesület, pl. Vakok Egyesülete, sport-egyesületek, stb., melyeknek a székhelye ugyan adott településen van, de működésük néha az egész országra kiterjed).

A területi autonómiák alkalmasak egymás lebontására (pl. az államot községekre, városokra tudjuk lebontani, ezeknek közigazgatási területei vannak, illetve ezekből integrálódik az állam).

De a funkcionális autonómiák is alkalmasak arra, hogy az állami, községi funkciókat lebontva, azokat közalapítványokkal, közcélú egyesületekkel láthassuk el. Tehát a *területi autonómiák funkciói lebonthatók funkcionális autonómiákra*. De a funkcionális autonómiák tevékenysége is lebontható területi funkcionális autonómiákra (pl. a magyar katolikus egyháznak vannak egyházközségei).

Az *autonómiák arculata* is (legalább) kettős: van egy *közjogi arculatuk* és egy *magánjogi arculatuk*. Az állam közjogi arculata az államhatalom, magánjogi arculata – normális esetben – az államkincstár, amely a napi életben ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint bármely állampolgár vagy gazdálkodó szervezet.

A község (város) közjogi arculata a helyi hatóság, magánjogi arculata pedig a község vagyoni szervezete.

A közalapítványok számos arcban jelenhetnek meg, közjogi köntösüknek egyik tipikus formája az egyházi forma. A gazdasági életben az egyházi vagyon belülről többé-kevésbé elkülönült szervezetben működik.

Meg kell jegyezni, hogy a közalapítvány fogalmon belül számtalan variáció, kombináció működik. A közalapítvány meglehetősen gyűjtőfogalom jellegű, bizonyos típuskörbe tartozó szervezetekről van szó.

A *közcélú egyesületek* közjogi megjelenésének egyik tipikus formája a pártképződmények csoportja. De ilyenek lehetnek a tűzoltó egyesületek, segélyező és szociális egyesületek stb. De ha pl. párt plakátot vásárol, vagy a tűzoltó egyesület pumpát vesz, akkor a boltban ugyanolyan jogai vannak, mint "a fogyasztónak" nevezett állampolgárnak.

A magánautonómiának számító természetes személynek is vannak közjogi (választójog, választhatósági joga stb.) és magánjogi (ad-vesz, örökölt, ajándékoz és elfogad stb., mint bárki más).

Ezek után bemutatható egy piacgazdaságnak elnevezett normális társadalom potenciális tulajdonosainak sematizált képe. (Lásd az 1. számú ábrát)

Hazánkban – a tulajdonban volt vagyon méreteit tekintve – az 1930-as évek végén (becslés!) és az 1980-as években (a hivatalos statisztikák szerint) az arányok a következő képet mutatták. (Lásd a 2. és a 3. sz. ábrát).

A magyar piacgazdaság potenciális tulajdonosainak sematizált képe és struktúrája (1930, 1980)

1.sz. ábra
sematikus

Államkincstár
Község-város
Közalapítvány
Közcélú egyesület
Magánszemélyek

2.sz. ábra
1930-as évek

1 államkincstár
3.400 község (város)
10.000 közalapítvány
70.000 egyesület
10 millió állampolgár

3.sz. ábra
1980-as évek

98%
állami (társadalmi) tulajdon
2 % magán- tulajdon

Ezekhez meg kell jegyezni, hogy

– cca 3400 község, város) volt az 1940-es években, míg 1990 körül 2400 tanács működött, mert a községeket “államosították”, vagyoni jogképességük megszűnt, a tanácsok mint a központi államigazgatás helyi szervei működtek;

– közalapítványból – becslésem szerint – több ezer működött, mígnem ezeket is államosították és gyakorlatilag csak az ú.n. bevett felekezetek maradtak meg, vagyonuktól alaposan megfosztva.

A közcélú egyesületek száma – egyes adatok szerint – 1945 előtt mintegy 70.000 lehetett. Ezekből megmaradt 1 párt, néhány sportegyesület, horgászegyesület és hasonló képződmények. Végülis az 1980-as években ismét megszorodott a számuk, 700 körüli számban, alapvetően “ártatlan”, mármint politikai szempontból ártatlannak tekinthető egyesületek maradtak meg.

Látható, hogy korábban egy jól tagolt, jól artikulálható tulajdonosi szerkezet működött, amelyet az elmúlt negyven évben felváltott egy totálisan centralizált, monopolikus struktúra. A következmények ismertek.

A tulajdonosi struktúra felvázolása után a vagyoni szervezetet kell bemutatni, a mi szempontunkból jelentős aspektusból.

Itt is két alapvető kategóriát kell bemutatni:

- a.) a profitszektort és a
- b.) non profit szektort.

A profitszektorban működő vagyoni szervezetek alapvető célja az, hogy profitot termeljenek. Másodlagos dolog az, hogy milyen vagyonnal, milyen munkát végeznek. Ha a gyógyítást nézzük, akkor pl. nem a sikeres műtét a cél, hanem az, hogy minél több haszna legyen a műtétet végző szervezetnek. Az ilyen vállalatok profittermelő masinák.

A non profit szektorban működő vagyon és szervezetek célja valamely funkció ellátása (pl. szociális gondozás, egészségügyi szolgáltatások stb.) és másodlagos szempont az, hogy mennyiért. Természetesen itt is cél a racionális takarékos megoldások alkalmazása, de nem cél a profit előteremtése, mert ha nincs nyereség, az sem baj, ha hiány van, akkor valaki fedezni fogja. Cél a természetes feladatok megoldása.

A profitszektorban működő szervezeti formák:

– egyéni cégek, amelyeknek csak egyetlen tulajdonosuk van. Ilyenek: kisiparosok, kiskereskedők, szabad szellemi foglalkozásúak (orvosok, ügyvédek, stb.), tehát egyéni vállalkozók, de ilyenek az állami vállalatok is, és azok voltak a kolhoz típusú szövetkezetek is.

– társas cégek, melyek főbb típusai:

– közkereseti társaságok (kkt.), ezen belül is a gazdasági munkaközöségek, jogi személy felelősségvállalásával működő gmk.

– betéti társaságok, (bt.)

– korlátolt felelősségű társaságok (kft.)

– részvénytársaságok (rt.)

– meg kell említeni az egyesületeket és a közös vállalatokat is.

A társas cégek a társak tulajdonában vannak (részvényesek, üzlettársak stb.). Tehát lehet, hogy a részvénytársaság részvényei magánszemély, vagy az állam, a község, alapítvány, vagy egyesület tulajdonában vannak. De lehet az is, hogy részvények egy másik rt. kezében vannak, és annak az rt.-nek a tulajdonosai (részvényesei) részben részvénytársaságok, részben magánosok, vagy alapítványok stb. Tehát az összefüggések bonyolultak. Mindenesetre, akárhogy is vizsgáljuk, a szálak a magán, illetve közautonómiákból indulnak ki, amelyek *elsődleges jogalanyok*, tehát tőlük származtatható, vezethető le minden más szervezet (a közgazdászok egy prominens csoportja ezt "végső tulajdonosként" értelmezi és propagálja).

A non profit szektorban alapvetően intézmények működnek. Ilyenek az államigazgatás szervezetei (minisztériumok, hadsereg, rendőrség stb.), de egy sor szolgáltatást ellátó intézmény is, mint például az oktatási, kulturális, egészségügyi és szociális intézmények. Előfordulhat az is, hogy gazdálkodó szervezet non profit intézményként működik (például egyes államokban az egész energiatermelő gazdasági ágazat).

A non profit szervezetek formái a tevékenységükhöz és az adott gazdasági, társadalmi rendszerhez alkalmazkodnak.

Az elmúlt negyven évben nálunk a profitszektor intézményi formáit alapjaiban felszámolták, s lényegében az egyéni cégek maradtak meg (míg a társas cégeket kiküszöbölték). Az egyéni cégek közül az állami vállalatok és a kolhoz típusú szövetkezetek működtek.

A non profit szektor intézményeit pedig homogenizálták, költségvetési szervekként jelentek meg. A különbség lényegében csak az volt, hogy *közvetlen tárcairányítású* szervezetről vagy pedig a tanácsok irányítása alatti szervezetről volt-e szó.

Az eltorzított *gazdasági-társadalmi struktúra intézményeinek helyreállítása és modernizálása* az első megteendő lépéssorozat.

Ennek keretében az *autonómiákat* illetően:

- az államhatalomtól el kell választani az *államkincstárt*. Az államkincstár létrehozása még nem történt meg, az államhatalom demokratizálását szolgáló alapvető intézmények azonban létrejöttek.

- a tanácsok helyett helyre kellett állítani a község(városok) önállóságát. Ez az önkormányzati törvény alapján megvalósult.

- A *közalaptörvények* intézményét újra létre kellett hozni. Erre már 1989-ben sor került. Ezen belül 1990-ben

- az egyházakra vonatkozó jogszabályok is megjelentek.

- Az egyesületekről szóló törvény megalkotására már 1989-ben sor került.

1990-ben a pártokról (mint speciális egyesületekről) is külön törvény rendelkezett.

- Az egyéni szabadságjogok helyreállítását az alkotmánymódosításhoz lehet kötni (1990), bár már ezt megelőzően is történtek lépések.

b.) A *profitszektor* intézményei lényegében rehabilitálódtak.

- Az egyéni vállalkozásokról törvény jelent meg 1990-ben.

- A társas vállalkozásokról (gazdasági társaságok) már 1988-ban törvény rendelkezett (kkt., bt., kft., rt. stb.).

Itt még a szövetkezetekről szóló törvény hiányzik, s természetesen egy sor finomításra is szükség lesz még.

c.) A *non profit szféra* rendezése várat magára. Ez részben érthető, a költségvetéssel, valamint a tulajdonreformmal, a liberalizálással és egy sor más intézkedéssel való összefüggések miatt. De önmagában véve is nagy a tájékozatlanság e téren, és az elméleti előkészítés is hiányos.

II. A tulajdonreform kérdése

Az *állam tulajdona* a profitszektorban és a non profit szektorban testesül meg. Értékét csak becsülni lehet. Az értéket a nyilvántartási érték (az ú.n. könyv szerinti érték) tünteti fel. Ez az 1968. évi felbecsült értéket tartalmazza, és az azt követően a könyvbe bekerült értékeket. Például az 1978. évben bekerült vagyontárgyak (kórház vagy gépek) az 1978. évi értéken

rakódtak rá az 1968. évi vagyónállományra. Az értékek bizonytalanságára csak következtetni lehet.

Mindenesetre:

– a profitszféra (működő tőke) vállalatokban működő értéke
– föld, épületek, gépek, berendezések, készletek, készpénz, követelések stb.), a könyvek szerint kb. 3000 milliárd Ft-ot tesz ki. Egyesek ezt leértékelnék, én a magam részéről úgy vélem, hogy legalább 5-10 szerez értékről van szó.

– a non profit szféra könyv szerinti értéke kb. 4000 milliárd Ft.

Összesen tehát kb. 7000 milliárd Ft-ra tehető az állami vagyon könyv szerinti értéke.

1.) Megítélésem szerint a *társadalom tulajdonosi strukturájára* valamiféle elképzelést kellene kialakítani: pl. 60 százalék a magánautonómiák, 40 százalék a közautonómiák tulajdonába kerüljön meghatározott ütem szerint (persze ezt csak vázlatosan lehet meghatározni). Más vélemények szerint nem szabad erre elképzeléseket kialakítani. De ugyanezek zászlót bontottak, és a totális liberalizálást, értsd privatizálást tüzték ki célul. Vajon ez nem elképzelés? Persze mindkét állásponthez megfelelő következmények fűződnek.

A szélsőséges privatizálók – érdekes módon – azonnal mindent eladnának belföldre és külföldre magánosoknak, “mert az igazi tulajdonos, csak a magántulajdonos lehet”. Ugyanők azt is meghirdették, hogy az államosítások és más törvénysértések miatt csak “elnézést kell kérni” az érintettektől, de nincs mód a kártalanításukra. Pedig hát ezek is privát személyek voltak nagyrészt. Sem jogi, sem pedig morális szempontból nem kívánom minősíteni ezt az álláspontot. Közgazdaságilag tarthatatlan álláspont. T.i. a lakosságnak nincs arra vásárlóereje, hogy az állami tulajdont megvásárolja, így tehát minden formailag tisztességes “versenyárgyalás” szármalmas színjáték, aholis semmi nem kelhet el a valós értékén, mert a magyar vevőnek nincs pénze. Olyen ez, mint a mozgássérültek távfutóversenye. Verseny, verseny, de mégsem az igazi.

Márpedig a kártérítés, még részleges kártérítés esetén is – számításom szerint – mintegy 1000-1500 milliárd Ft. értékű olyan vásárlásra jogosító utalványt jelenthetne, amellyel a versenyárgyalásokon komoly vásárlóerőt képviselne. (Ez mai értéket jelent, a könyv szerinti értékkel szemben).

2.) *Hogyan bontsák le az állami tulajdont – milyen legyen a tulajdonreform?* Erre vonatkozóan többféle elképzelés jelent meg, ezek egy része átfedi egymást. Az elméletek hirdetői meglehetősen rugalmasan kezelték saját álláspontjaikat (elfedve azt is, hogy saját maguk mikor mit állítottak). Néhány főbb vonal:

a.) Az ú.n. *kereszttulajdonlásos koncepció*. Ennek a lényege, hogy az állami vállalatok és a szövetkezetek alakuljanak át gazdasági társasági formákba és egymás részvényeit vásárolják fel. Gyakorlatilag ebből egy nagy gomolyag keletkezett volna, amely ugyanannak az államnak a tulajdonára vezethető

vissza egyetlenegy szálon. E koncepció híveinek mentségére legyen mondva, hogy abban az időben magánrészvényről még nem is volt szabad beszélni.

b.) A *spontán privatizálás* koncepciója. Ennek az a lényege, hogy a vállalatvezetők az állami vállalatokat bontsák le részvénytársaságokra, kft.-re stb. Ebbe aztán vonjanak be magánszemélyeket és külföldieket egyaránt, magyarul ők adják el az állami tulajdont. Látni kell: a vállalatvezetők nem mind szakértők, és nem mind szentek. Ez a művelet folyt és folyik ma is. A botrányok egy töredékéről a sajtó is szemérmes híreket enged a napvilágra.

c.) Az *államilag ellenőrzött privatizálás*. Létrehozták az Állami Vagyonügynökséget, amely egy állami hivatal, eredetileg 6-8 főben jelölték meg a hivatal létszámát, jelenleg 80 fő fuldoklik a munkában. Vagyis ez központilag engedélyezi, bonyolítja és bonyolítottatja a vállalatok, érdekeltségek eladását, külföldi magánszemélyek és külföldiek részére is. Kétségtelenül ez valamiféle kontroll szándékát jelzi, de hát ezek nem tulajdonosok, csak tisztviselők, mégha szentek is, és szakértők is. Az ügynöki konstrukció azt jelenti, hogy valaki másnak a vagyonát adja el, annak a terhére, és valamiféle árhoz képest valamiféle hasznot kimutat. A következmények azonban az állam, a magyar társadalom vagyonában jelennek meg. Mivel az állami vagyon tömege és spektruma áttekinthetetlen, a következmények esetleg csak évek múlva jelentkeznek a maguk teljes súlyával.

d.) A *két ütemben történő vagyonlebontás*, ami azt jelentené, hogy az első ütemben vagyonügynökség alakítsa át az állami vállalatokat gazdasági társaságokká, majd e gazdasági társaságok állami érdekeltségeit részvény, üzletrész stb.) ossza le autonómiákra (község, város, közalapítvány, közcélú egyesület). Ennek a módja a következő lehetne: Például a Budapesti Műegytemet eddig a költségvetés finanszírozta évi cca 1 milliárd Ft-tal. Most alapítványt kellene létrehozni, amely a költségvetési támogatást kapja, de úgy, hogy kap mintegy 10 milliárd Ft értékű vállalati érdekeltségvásárlásra jogosító utalványt, és ezen 3-4 éven belül köteles részvényt, üzletrészt vásárolni. Amilyen ütemben az érdekeltségvásárlásra sor kerül, annak megfelelően a költségvetési támogatás csökkenne, végül esetleg meg is szűnne. Ha itt hiba történik a leosztásnál, az az országon belül korrigálható, ha viszont a kuratórium követ el gazdálkodási hibákat, az felderíthető és a felelősség érvényesíthető.

A második ütemben az autonómiák – anyagilag érdekeltté téve – eladják a vállalati érdekeltségeket magánszemélyeknek, külföldieknek stb. Így

– egyrésztől azonnal jelentős vásárlóerő jelenik meg a belföldi piacokon (pénzkibocsátás nélkül),

– másrésztől pedig a hibaforrások leszűkíthetők, a folyamat ellenőrizhetővé válik. (Talán ezért is olyan nagy az ellenkezés.)

E módszerrel az állami költségvetésnek az a kényszere, hogy megnyomorítsa a vállalatokat, jelentősen enyhülne, másrésztől az autonómiák nagy gazdasági stabilitást élveznének, s függőségük a központi szervektől jelentősen csökkenne.

El kell oszlatni még egy félreértést. Ha a községeknek (városoknak) ugyanaz a feladatmennyiség marad a nyakában, mint ami a tanácsokat terhelte, akkor ugyanolyan rosszul fognak működni, mint a tanácsok. Az idősebbek emlékezhetnek arra, hogy a községek, városok területén működött iskoláknak, szociális létesítményeknek, egészségügyi intézményeknek stb. egy töredéke volt csak a község vagy az állam tulajdonában. Ezeket vagy magánosok, vagy alapítványok tartották fenn. A község, a város vezetése alapvetően helyhatósági (közigazgatási) feladatokra koncentrált, a közlekedést, a közrendet és a köztisztaságot volt hivatva fenntartani. Kivételként néhány intézmény is a hatáskörében volt.

Tehát a második lépcsőben a területi autonómiák egy sor feladatát le kellene bontani a funkcionális alapítványokra. S ezek az alapítványok, szakmák vagy egyéb szempontok szerint, alapítványi szövetségekbe vagy más szervezetekbe integrálódhatnak, ahol a szakmai, erkölcsi felkészültség adott, és a terület valóban áttekinthető.

Csakhát: *Parva sapientia regitur mundus.*

e.) Meg kell említeni néhány ú.n. rásegítő akciót, amely a privatizálást hivatott előmozdítani, ezek: a kisvállalkozási alap létrehozása és az Egzisztencia Alap megszervezése.

Ezek még döcögnek.

Az általános képbe kell beilleszteni az egészségügy privatizációs lehetőségeit is.

III. Az egészségügy privatizációs lehetőségeiről

A koncepció még nem ismeretes, de az előbbiekből a mozgástér és a választható technikák jól kivehetőek.

1.) *Hova tartozzon az egészségügy: a non profit szektorba, vagy pedig a profitszektorba?*

A profitszektor intézményei (például a részvénytársaság) a tőkeprofit törvényei szerint működnek. Ez azt jelenti, hogy a tőke valós értékének évente meg kell hoznia – jelenleg – a bruttó, tehát az adózás előtti, a tőkére vetített 20 százalékos hasznot. Ebből durván 10 százalék körüli osztalékalap képezhető, tehát aki ide befektetne, az jogosan elvárja a 10 százalék osztalékot a részvényének értéke (nem okvetlenül névértéke, hanem az árfolyamértéke vagy a vételára) után.

Ki tud-e az egészségügy ennyit termelni? Az egészségügynél elvileg jelenleg az egyetlen vevő: a társadalombiztosítás. Tarifarendszere adott, a kórházak, klinikák ki tudják számítani, hogy a bevétel mire elegendő (még az intézmény fenntartására sem). Márpedig az épületeket, gépeket, berendezéseket a valós értékükön kellene számítani. (Ha egy kórházi ágy 5 millió Ft-tal számolandó, akkor egy százágyas kórház 500 millió Ft-ot ér, és annak bruttó 100 millió Ft-ot kellene nyereségként meghoznia ahhoz, hogy abból adózás után nagyjából 10 százalékos osztalék legyen. A kérdésre felesleges válaszolnom.)

Nyilván akadnak majd egyes speciális egészségügyi vállalkozások, amelyek a mi körülményeink között is rentábilisak, de ez általánosságban nem mondható el.

A személyes véleményem az, hogy az *egészségügyi szektornak*, ha fenn kíván maradni, akkor a *non profit szférában kell megmaradnia*, vagyis ne várjanak el tőle tőkehozam-követelményeket. Így aztán képtelenségnek tartom azt, hogy gazdasági társasági formában működjenek. A társadalombiztosítás sem képes elérhető időn belül akkora változásokra, hiszen a gazdaság egésze elég bémult helyzetben van.

2.) A jelenlegi helyzetet – jóllehet nem profit szféráról van szó – mégsem tartom fenntarthatónak. Ma az egész egészségügy a költségvetéstől, illetve a társadalombiztosítástól függ. A társadalombiztosításnál autonómia felé törekszenek, ami azt jelenti, hogy konstrukciójában egyetlen nagy alapítványi forma alakulna ki, amelyet az állam ellátna megfelelő vagyonnal. Egyes számítások szerint ez kb. 1200 milliárd forint könyv szerinti értékű vagyont jelentene a működő tőke (profitszektor) vagyonából. Ez ismét egy áttekinthetetlen vagyontömeget jelent. Akkor most nem állami szinten, hanem a társadalombiztosítás szintjén követnék el azokat a baklövéseket, amelyeket eddig az állami szervek elkövettek.

Vajon nem lenne-e célszerűbb egyes nagy kórházak vagy kórházcsoportok fölé alapítványokat szervezni, amelyeket aztán elláthatna az állam vagyonnal (olyan konstrukcióra gondolok, mint amit fentebb a Budapesti Műegyetemmel összefüggésben említettem). Ebből persze nem az következne, hogy az alapítvány kuratóriumában csak orvosok lennének, hanem az, hogy orvosok is lennének. Nem is biztos, hogy a kuratórium végeznél el a műveleteket a vállalati érdekeltségekkel (részvény, üzletrész stb.), amelyek a tulajdonába kerültek, hanem esetenként vagy állandóan megbízhatna szakértő ügynökségeket. De ezeket az ügynökségeket szemmel kellene tartania, mert az ügynökség tevékenységének a következményei a kórházfenntartó alapítvány vagyonát érintik. Itt tehát kockázat van, azonnali visszajelzés, és rövid érdekeltségi kapcsolatok. És a felelősök fellelhetőek.

Tehát ez egyetlen nagy állami bürokratikus rendszer vagy az egyetlen nagy társadalombiztosítási bürokratikus rendszer helyett – amelyben a döntési utak mérhetetlenül hosszúak és a felelősség nem állapítható meg – tagoltabb intézményrendszer léphetne be, a megfelelő méretű alapítványokkal. Az más kérdés, hogy az alapítványokat szakmailag integrálni lehetne egy vagy több szervezetbe, különféle vonalakon.

3.) E megoldásokkal az egészségügyi intézményrendszer nagy része kikerülhetne az állami rendszerből, a községi (városi) függőségből, valamint az egyetlen nagy társadalombiztosítási rendszer hasonló veszélyeiből. Természetes, hogy a koordináció szükségessége fennmaradna ezernyi területen. De a helyi szabadság és ezzel együtt a helyi felelősség óriási módon megnövekedhetne.

Ezt előmozdítandó, talán célszerű lenne elkezdni olyan alapítványok létrehozását, amelyek az egészségügyi intézmények fenntartására alakulnának, eleinte szinte minimális vagyonnal, de ha a szervezet létrejön, annak társadalmi súlya meghatározó befolyást gyakorolhatna az egészségügy és a társadalombiztosítás modernizálásának egész menetére és az egészségügyi szervezet jövőjére.

Az átmeneti időszak problémái

1.) Felmerül a kérdés, hogy átmenetileg maradjanak-e a kórházak a maihoz hasonló költségvetési intézményrendszerben?

A hatalmas centralizált rendszernek mindig súlyos veszélyei vannak. Célszerű változatosabb formákat találni, mert ezzel több rendszert lehet egymás mellett működtetni, és áttekinthetőbbé válnak az egyes rendszerek. Így például fenn lehetne tartani az állami kórházak egy kisebb körét állami költségvetési finanszírozásban, míg néhány nagy városban városi kórházakat is. De alapvetően alapítványokhoz kellene csatolni a kórházakat. Nem egyetlen, hanem több alapítványra lenne szükség.

A kórházak fenntartása alapvetően a tarifaszereződéstől függ. A magántőke arra kényszerül, hogy az átlagprofitot kitermelje. Márpedig ez magas tarifákat követelne meg. Mai helyzetünkben erre csak kivételesen kerülhetne sor.

Ha a kórházak köztulajdonban maradnának, de magánvállalkozásban bérleti rendszerben tartanák fenn azokat, ez hasonló profitproblémákat vetne fel. A tőkéhez mért bérleti díjak magasak lennének (ha pedig nem, akkor ez köztulajdoni támogatást jelent).

2.) Hogyan jussanak vagyonhoz a kórházakat fenntartó alapítványok?

A mai koncepciók szerint a kórházakat vagy az állami költségvetés, vagy pedig a társadalombiztosítási alap tartaná fenn. Nem nagyon lépnek még abban az irányban sem, hogy a társadalombiztosítási alap vagyonhoz jusson. T.i. ez a mai privatizálás során vásárlóerőként jelenhetne meg a tőkepiacon, és akkor a mai irreálisan alacsony tőkeárakat nem lehetne fenntartani. Ez bizonyos csoportok érdekeibe ütközik.

Mégis: létre kellene hozni az alapítványokat, és ezek kuratóriumaiba olyan befolyásos személyeket kellene választani, akik erejüket összefogva ki tudnák kényszeríteni, hogy az alapítványok az egészségügyi intézmények fenntartásához szükséges vagyont az államtól megkapják.

Hogyan lehetne kezelni az átmenetet, amíg az alapítvány által megszerzett vagyon hozadékot termel? Az alapítványokat átmenetileg költségvetésből kellene finanszírozni, és fokozatosan kellene leépíteni a költségvetési támogatást, annak ütemében, ahogyan a megszerzett vagyon (részvény, üzletrész stb.) a hozadékot megtermeli.

A meglévő néhány millió Ft-os alapítványba került készpénzt célszerű lenne a helyben ismert magánvállalkozásokba befektetni. Pillanatnyilag nem eléggé értékelhetőek a tőzsdére került részvények. Ez még pszeudó-tőzsde. A tőkebefektetéshez nagyon sok szakmai, személyi és helyi ismeret szükséges.

3.) Elképzelhető-e a dolgozói tulajdonlás az egészségügyi intézményeknél?

A dolgozói részvényeknek és más tulajdonlási formáknak csak profitorientált szervezeteknél van értelmük. A jelenlegi körülmények között nem látszik valószínűnek, hogy az egészségügy profitkövetelményeknek meg tudjon felelni.

A közeljövőben jelenik meg
az SZGTI kiadásában

Ruszin Emil könyve

„Magyarok a Kárpátalján. A félmúlt üzenete”

A kötet megrendelhető:

SZGTI

1021 Budapest Tárogató út 2-4.

Gazdaságosság és humánium

(Egy emberközpontú gazdálkodás lehetőségéről)

A közgondolkodásban gazdaságosság és humánium, az ökonómiai hatékonyság és különböző emberi szempontok (szükségletkielégítés, szabadidő-igény, szociális biztonság, személyiségfejlesztés, szabad képességkibontakoztatás stb.) érvényre juttatása két alapvetően eltérő kérdésként – egymást kizáró, de legalább is egymással ellentétes feladatként – jelenik meg. A termelékenységről hagyományosan a gazdasági szférára, a társadalmi humániumról pedig elsősorban a szociálpolitikára asszociálunk. E beidegződésről nem lenne indokolt az állítani, hogy minden tényleges társadalmi alapot nélkülöz, mivel az emberi szempontok képviselője – történelmi okok miatt – valóban jelentős mértékben a szociálpolitikára hárul.

A magyar nemzetgazdaság újratermelési folyamatát két feladat egyidejű ellátásának követelménye határozza meg: a gazdaságfejlesztésre (folyamatos felhalmozásra) illetve a primer szükségletek (a legelemibb fogyasztási igények) általános kielégítésére való törekvés kényszere. Ennek megfelelően a nemzetgazdasági léptékű folyamatokat két különböző logika vezérli. A beruházási, műszaki fejlesztési, tartalékképzési (újabb adósságtörlesztési) stb. feladat az állami tulajdonban levő termelési eszközök és létesítmények nyereségorientált társadalmi hasznosítását követelné meg. Bizonyos alapszükségleti javak (fogyasztási cikkek és szolgáltatások) általános elérhetősége viszont ezek olcsóságát (ezért karitatív jellegű dotálását) feltételezi. A felhalmozási funkció teljesítése igényli a fedezetül szolgáló tőke (többletérték) megtermelését. Ugyanakkor csak a nemzetgazdasági többletértékek egy részének – szociálpolitikai motiváltságú – átcsoportosítása teszi lehetővé elemi fogyasztási javak dotálását: az ökonómiailag tekintve alacsony (mert profitot nem tartalmazó) ár mögött a karitatív újraelosztás áll. Ebben a logikában tehát alapvető emberi szempontok érvényesülését termelés és elosztás, gazdaságosság és humánium különválasztása révén kell (kellene) biztosítani. Következmény: a magyar nemzetgazdaság működésében sem a nyereségorientáltság, sem a primer igények általános kielégítése nem valósult meg következetesen.

Nyereségorientált termelés és különböző javak olcsó megvásárolhatósága eltérő irányú mozgást (gazdasági stratégiát) feltételez. De annak ellenére, hogy a nyereségcentrizmus és az olcsóság kizárja egymást, a két törekvés – elvileg – egy alapvető közös irányultsággal, közös mozzanattal is rendelkezik: az első a nyereségmaximalizálás, a második az árminimalizálás miatt érdekelt költségmegtakarítások elérésében. Végső fokon mindkét stratégia számára előnyös a magas termelékenység, ezáltal alacsony önköltség kiala-

kítása. Tehát viszonylag olcsó szükségletkielégítés nemcsak dotációból, hanem fogyasztási javak kis költségráfordítással történő előállításából is eredhet. A primer szükségletek társadalmi kielégítésének feladata nem *evileg* azonos a gazdaságtalansággal, karitativitással, a nemzetgazdaság "megcsapolásával". A nyereségorientáltság és a szociális biztonságra való törekvés között – lehetőség szerint – nem a termelés területén van különbség. De a gazdaságtalan humánus és antihumánus gazdaságosság (karitatív szociálpolitika és öntörvényű gazdaság) ellentéte számottevően csak akkor oldható, ha csökkenő mértékben kell az elemi fogyasztást a nemzetgazdasági nyereségből dotálni. Közös – termelékenység-növelő – érdekeltségük érvényre juttatásának feltétele, hogy nem eklektikus egyesítésük, külsődleges egymásra vonatkoztatásuk megy végbe, hanem a gazdaságfejlesztési és az olcsó szükségletkielégítési funkció ellátása között szisztematikus munkamegosztás jön létre: megtörténik következetes elhatárolásuk és külön (nyereségcentrikus, illetve jóléti-szociális) gazdálkodó szektorként való működtetésük. Ilyen körülmények között mindkét szektor rákényszerül, hogy maga állítsa elő az általa elosztott (benne elfogyasztott) javakat – így az elosztás következetesen termelés-függvényűvé válik. Ez lehetővé tenné a szociálpolitikai feladatok gazdálkodási feladatokká (karitatív elosztási kérdésből direkt termelési kérdéssé való átformálását: az elosztásnak és fogyasztásnak közvetlenül a termelésre vonatkoztatását, ezáltal a szociális terület fokozatosan önfinanszírozó (önköltségminimalizáló) területté történő átalakítását. Ebben az esetben a nyereségcentrikus szektor megszabadul egy sor – számára külsődleges – adminisztratív kötöttségtől, a közvetlen fogyasztásmotivált jóléti-szociális szektorban pedig a karitatív humánus helyébe egyfajta gazdaságos humánus (azaz a dotált szükségletkielégítés helyébe gazdaságosan olcsó szükségletkielégítés) léphet. E változás feltétele, hogy a karitatív kiadások mérséklése összekapcsolódik az egyéni termelői és fogyasztói szempontok (személyes autonómia stb.) érvényre juttatásával. Konkrétan: a dolgozók intézményes garanciát kapnak arra, hogy primer szükségleteiket társadalmi önköltségen elégíthetik ki. A kívánatos alapelv: a társadalmi önköltséget a közvetlen fogyasztó fizesse meg, de ezzel egyidejűleg valamennyi esetben szűnjenek meg a társadalmi ráfordítás minimalizálását akadályozó tényezők.

A továbbiakban egy olyan elgondolást kívánok felvázolni, amelyben mindkét nemzetgazdasági alapfeladat végrehajtása mellett nyílik lehetőség a két törekvés közötti jelenlegi feszültség csökkentésére, oldására.

A nemzetgazdaság számára előnyös, ha a különböző gazdálkodási szervezetek (vállalat, szövetkezet, község stb.) a nemzetgazdaság mikroszintű egységeiként működnek, vagyis leképezik és átvállalják a nemzetgazdaság makroszintű alapfunkcióit. Így magukra a gazdálkodási szervezetekre (mint az állami vagy társadalmi tulajdon használóira, hasznosítóira) hárul át mind a gazdaságfejlesztési, mind a jóléti-szociális (olcsó szükségletkielégítési)

feladatok megfelelő hányada. (A primer szükségletekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy itt semmiképpen nem központilag meghatározott szükségletekről van szó, hanem maguk a dolgozók és fogyasztók döntenek el, hogy mit sorolnak közéjük. Tehát nyitott és változó terjedelmű a primer szükségleteknek tekintett javak – áruk és szolgáltatások – szférája.) Az említett esetben egyidejűleg érvényesül a nyereségérdekeltség és az önköltség-minimalizálási érdekeltség. A gazdálkodási szervezeteknél egyrészt – tágran értelmezett – nyereséget kell termelni, hogy bizonyos mértékben hozzájáruljanak a nemzetgazdaság fejlesztési feladatahoz, valamint a közfunkciók teljes vagy részleges finanszírozásához. Másrészt – az előbbi feladattól nem elválasztva – érvényesül a megtakarításokban (a költségminimalizálásban) való érdekeltség.

Nyilvánvalóak azok az előnyök, amelyek egy nyereségorientált gazdálkodás működési korlátainak lebontásában, illetve szektorális különválasztásában rejlenek. Egy ilyen szektor autonómiája lehetőséget nyújt arra, hogy érvényesüljön a piac immanens természete: az árutermelés következetesen nyereségcentrikus alapon szerveződjön. A gazdasági vállalkozás, piaci versengés homlokterében – értelemszerűen – a termelés kérdése áll: a termelő immanens módon rákényszerül arra, hogy döntően gazdaságtechnikai fogások segítségével törekedjen alacsony önköltségek kialakítására. Ez – igen leegyszerűsítve – elsősorban a következő két változást feltételezi. 1. A piaci logikát keresztező *adminisztratív korlátozások megszüntetését* (szabad árképzést, munkero- és bérgazdálkodást stb.) 2. A tulajdoni *monopóliumokból származó hatékonysági fékek kiküszöbölését*.

A nemzeti tőke fejlesztésre fordítható része két módon növelhető: nyereséget hozó beruházások, vállalkozások révén, illetve az improduktív kiadások csökkentése, tehát megtakarítások révén. Az állami redisztribúció által létrehozott funkciók egy része nélkülözhetetlen, de gazdálkodásbeli racionalitás esetén központi finanszírozásuk terhei mérséklődhetnek. A nem-termelő funkciók másik része önfinanszírozóvá – illetve nemzetgazdaságilag nyereségessé – alakítható: kiadásait bevételeiből (tagdíj, honorárium, előfizetés stb.) fedezi. (Azok a tevékenységek, amelyekre nem irányul a fenntartásukhoz elegendő fizetőképes kereslet, fokozatosan elhalnak.) További nemzetgazdasági megtakarítási lehetőségként jön számításba – ahol erre mód nyílik – a dotált áruk és szolgáltatások árának értékarányossá tétele. Ez – ökonómiailag tekintve – nem jelent mást, mint a fogyasztói szükségletek önfinanszírozóvá tételét, azaz személyes munkával való ellentételezését.

Nyereségorientált szektor

A nemzetgazdaság fejlesztési feladataiból a nemzeti vagyon (tőke, termelési eszközök, létesítmények) olyan hasznosítására való törekvés következik, amely maximális nyereséget hoz. Elvileg elképzelhető egy olyan – ökonómiai szempontból optimális – rendszer, amelynek két alapvető összetevője:

1. az állami tulajdon termelő hasznosítására való *nyereségorientált vállalkozási szisztéma* létrehozása¹;

2. az egyes *munkakörökre való teljesítménycentrikus vállalkozási mechanizmus* kialakítása.

1. A nyereségorientált vállalkozási szisztémában – bizonyos szempontból a szerződéses vállalkozásoknak, illetve Liska Tibor koncepciójának megfelelően – a különböző termelési eszközök, tőkék, létesítmények használati jogát meghatározott időre mindenkor azok kapják, akik az államnak az adott ciklusra a legnagyobb nyereséget garantálják. A vállalkozó tehát közvetlenül érdekelt az állami tulajdon maximálisan termelékeny hasznosításában.

Az egyes gazdasági egységekre, vállalkozásokra általánosan érvényes szabály a következő.

A) Az államot illeti meg a szerződésben vállalt nyereség, továbbá a használt állóeszközök teljes amortizálódásának ellenértéke.

B) A nyereség maradék hányada jövedelemként (vállalkozói nyereségként, illetve munkavállalói nyereségrészesedésként) kerül felosztásra.

2. Az egyes munkakörökre való vállalkozás rendszerében minden munkahelyet következetesen az tölt be, aki az adott munkaköri és minőségi kötelezettségek teljesítését a legalacsonyabb bérért vállalja. Tehát a személyes teljesítőképeségek szabad versengése hivatott biztosítani, hogy a dolgozók folyamatosan áramoljanak a számukra társadalmilag legkedvezőbb (képeségeiknek és a társadalmi termelékenységnek egyidejűleg leginkább megfelelő) munkákhoz. Míg a nyereségmaximalizálásra történő vállalkozásokban a "licit" felfelé, a nagyobb nemzetgazdasági haszon irányába, addig itt a licitálás lefelé, a kisebb bérért vállalt munkateljesítmény – ezáltal a termelékenységmaximalizálás – irányába folyik. (Hogy miért érdekelt az egyén az olcsóbb munkavállalásban, arról később lesz szó.) Ily módon tendenciájában létrejöhet az egyes termékek előállításakor a társadalmi munkaráfordítás minimalizálása: a társadalmilag valóban feltétlenül szükséges munka tárgyiasítása.

A feltételezett szisztémában a termelési vállalkozó és a közvetlen munkavállaló egyén egyaránt önállóan és a maga felelősségére (beleértve anyagi felelősségét is!) cselekszik – valóban saját önmenedzselését hajtja végre. Észre kell venni továbbá, hogy a nyereségérdekeltség megköveteli a dolgozók tulajdonosi gyakorlatának, egyfajta termelési demokráciának a kialakítását. Ebben az esetben a termelői kollektíva dönthet a feltétlenül szükségesnek ítélt kiegészítő személyzet alkalmazásáról; bizonyos adminisztrációs és közvetítő tevékenységek átvállalásáról; egyes többletkiadások (reklám, reprezentáció, munkahelyi felszereltség stb.) mértékéről.

A gazdasági egységek egyik része alapszükségletek, másik része szekunder (a primer szükségleteken kívül eső termékek, illetve szolgáltatások iránti)

igények, harmadik része mindkét szükséglettípus kielégítésével foglalkozik. Ennek megfelelően a dolgozók egyik része résztvesz a primer szükségleteknek minősülő (a fogyasztók által annak minősített!) igények kielégítésében, másik része pedig kizárólag a szekunder szükségletek kielégítése érdekében tevékenykedik.

A korábban vázolt kettős kötöttség miatt a nemzetgazdaság számára előnyös a primer és a szekunder szükségletek területének szektorális különválasztása, ami eltérő bérezést és árképzést jelent. A nemzetgazdaság működésének gazdaságosabbá tétele, és ezen belül a karitatív jellegű kiadások mérséklése feltételezi (a munkaképtelenekről való szociálpolitikai gondoskodás megtartásával) a fogyasztói árak dotálásának fokozatos megszüntetését. Ugyanakkor bizonyos ideológiai megfontolásokból annak biztosítása következik, hogy a primer szükségletek mindenki számára realizálhatók legyenek. A gazdaságtalan karitativitástól megszabadított, de az említett ideológiai szempontok figyelembe vevő – feltételezett – jóléti-szociális szektor feladata, hogy lehetővé tegye az elemi igények gazdaságosan olcsó kielégítését.

A szóban forgó elképzelés szerint a jóléti-szociális szektorban dolgozóknak lehetőségük van arra, hogy alapszükségeiket – az adott szektorból származó jövedelmük határáig – társadalmi önköltségen elégítsék ki. Működésük áll az alapszükségleti termékeket és szolgáltatásokat megrendelni és szektoron belüli munkával ellentételezni. A primer igények kielégítését is szolgáló vállalkozásokban elsőbbséget élveznek a fogyasztói megrendelések (mivel ezek célozzák a karitatív kiadások csökkentését, illetve kiváltását). E megrendelések a termelési folyamat beindulását megelőzően meghatározott piacot képeznek a gyártásukat vállaló gazdasági egység számára. Az előzetesen adott szükségletre (fizetőképes keresletre) való termelés nem hoz nyereséget – ellenértéke csupán a dotáció- és nyereségmentes (de természetesen az amortizációs költségeket is magában foglaló) önköltség. Ugyanakkor a társadalmi önköltség minimalizálását a következő tényezők – tendenciálisan – garantálják.

1. A termelékenységi optimumot kialakítja a munkafeladatokra való dolgozói vállalkozások rendszere.
2. A nyereségorientált vállalkozási szisztéma megköveteli a holt munka maximálisan gazdaságos felhasználását.
3. A megrendelésre (biztos piacra) való termelés a túltermelésből adódó többletköltségek (önköltségnövekedés) kiköszöbölését jelenti.

A szisztéma működése feltételezi (legalábbis nemzetgazdasági szintű realizálódás esetén) egy információs központ létezését. E központba érkezének be, illetve innen áramolnának szét a különböző adatok. Több gyakorlati példa azt mutatja, hogy ezen "adatbank" feladatai a modern számítástechnika segítségével megoldhatóak.²

Mind a nyereségmaximalizálásra, mind a munkakörök betöltésére irányuló vállalkozások hatékony lebonyolítása, mind a különböző megrende-

lések felvétele és továbbítása igényli a szükséges információk nyilvánosságát, illetve funkcionális áramoltatását. Az adatok nemzetgazdasági méretű nyilvántartásáról és bárki számára való hozzáférhetőségéről – optimális esetben – egy központi adatbank gondoskodik. Az adatbanknak rendelkeznie kell a következő információkkal.

1. A nyereségorientált vállalkozási lehetőségek (gazdasági egységek) listája, az adott vállalkozási ciklus befejeződése, az új licitálás időpontja.

2. Az állami tőkehányadok nyereséges hasznosítására történő vállalkozások listája, a vállalt nyereség összege, teljesítésének határideje.

3. A munkavállalási lehetőségek (munkakörök) listája, jelenlegi bérezése, a vállalkozási ciklus lejáta, az új licitálás időpontja.

4. A primer javak társadalmi önköltsége (átlagára), vagyis napi árfolyama.

Az adatbank a nyereségorientált vállalkozási szisztéma működését az információk áramoltatásával segíti elő, a jóléti-szociális szektorban viszont – emellett – bizonyos gyakorlati szervezési feladatot is ellát. Az alábbiakban ez utóbbi szektor egy lehetséges szerveződését vázolom.³

Jóléti-szociális szektor

A gazdasági egységek állandó információt adnak az alapszükségletek kielégítésére vonatkozó munkavállalási ajánlataikról. Azaz folyamatosan betáplálják egy átfogó számítógépes nyilvántartási rendszerbe, hogy milyen primer szükségletek kielégítésére vállalkoznának, vagyis milyen jellegű és mennyiségű javak (termékek, szolgáltatások) biztosítására hajlandók és milyen ellenértékért. A nyilvántartási rendszer információs központként működik: adatok begyűjtésével, tárolásával, feldolgozásával, összesítésével és – mindenki számára bármikor elérhető – szolgáltatásával foglalkozik. Így – a munkajánlatoknak egyéb költségekkel (szállítás stb.) kiegészített értékei alapján – információt ad az egyes fogyasztási javak napi árfolyamáról.

Magyarázatra szorul, hogy mi készíti a dolgozót "olcsó" munkajánlatok megtételére. Miért érdekelt abban, hogy a feladatvállalásaiban megjelölt ellenértéket a számára lehetséges minimumra redukálja, vagyis kilátásba helyezze maximális teljesítőképességének mozgósítását. Természetes dolog, hogy szükségleteinek társadalmi kielégítését a dolgozó egyén a maga képességeinek, személyiségének legmegfelelőbb munkaterületen igyekszik ellentételezni. Mivel azonban *a termelési eszközök használata nem monopolizálható*, hanem folyamatosan a gazdaságosság, hatékonyság, termelékenység szempontjai szerint szerveződik, ezért az egyes individuum mint munkavállaló – állandóan ki van téve annak a fenyegetettségnek, hogy mások társadalmilag kedvezőbb munkajánlata kiszorítja őt az általa előnyben részesített munkaterületről. És ebben az esetben – valószínűleg – csak lényegesen kényelmetlenebb munkával tudja szükségleteit realizálni.

Az egyes egyének – az adatbanktól kapott információk révén – tudják, hogy a különböző fogyasztási javak milyen áron rendelhetők meg. Az "árak" ismeretében mérlegelik, hogy mely vágyaikat kívánják szükségletként elis-

mertetni (vagyis a jóléti-szociális szektorban végzett munkával ellentételezni), és melyek – e szektorbeli – kielégítéséről tesznek le, mondván: e vágy vonzása kisebb, mint a kielégítésével járó, azt ellentételező munka taszító hatása. (Így módon az információs rendszer mintegy *a szükségletek és a munkavállalások piacaként* funkcionál.) Megjegyzendő azonban, hogy az adott vágy ebben az utóbbi esetben sem feltétlenül marad realizálatlan. Realizálására módot nyújt a nyereségorientált szektor, illetve az egyének elvi lehetősége van arra, hogy individuális, kisközösségi vagy társadalmi öntevékenység segítségével gondoskodjon igényei kielégítéséről.

A rendszerbe betáplált munkaajánlatok nem pusztán információk, hanem – elfogadás esetén – az előzetesen vállalt formában és mennyiségben, kötelezettséget is jelentenek a gazdasági egység számára: mintegy munkavállalási szerződésként egzisztálnak. Ezek a munkavégzések képezik a jóléti-szociális szektorban dolgozók társadalmilag kielégítendő, mert társadalmi rangra emelt primer szükségleteinek fedezetét.

Szükségletképződés és munkavégzés viszonyát a szükségletek oldaláról is meg kell vizsgálni. Annál is inkább, mert a kérdéses szektorban a termelés kiindulópontját és határát az előzetes megrendelések alkotják. Erről az oldalról nézve a gazdálkodás folyamata a következőképpen szerveződik. Az egyén – a napi árfolyamok ismeretében – eldönti, hogy mely vágyait kívánja a jóléti-szociális szektorban kielégíteni. E szükségletekről tájékoztatja az adatbankot. Mivel azt azon információ birtokában teszi, hogy mennyibe kerül primer szükségleteinek kielégítése, rendelkezésére áll annak ismerete is, hogy ezek ellentételezéseként mennyit kell ebben a szektorban dolgoznia. Itt tehát a személyes primer szükségletek társadalmi képződése egybeesik az egyén konkrét termelési viszonyainak képződésével.

Még egy fontos következménye van annak, hogy az egyén primer szükségleteinek képződése összekapcsolódik a személyes munkavállalással: e szükségletek fizetőképes, vagyis társadalmilag kielégítendő szükségletekké válnak. Így biztosítva van a személyes primerszükségletek és munkafedezetük összhangja: megvalósul a realizálandónak minősülő igények és a fizetőképesség egyensúlya. Az előzetes megrendelésre előállított javakból való részesedést az egyéni munkavállalások, munkavégzések határozzák meg. Végső fokon tehát a személyes primer szükségletek társadalmi képződése nemcsak a termelési viszonyok, hanem az elosztási viszonyok képződésével is azonos.

A vázolt mechanizmusok a termelés oldaláról tekintve egy termelékenységcentrikus (a primer szükségletek gazdaságosan olcsó kielégítésére hivatott) gazdálkodási szisztémát eredményeznek. Ennek szerveződése a következő.

A dolgozók betáplálják a számítógépes nyilvántartásba mindazokat a szükségleteiket, amelyeket – az árakat ismerve – hajlandók a jóléti-szociális szektorban végzett munkával ellentételezni. Ezáltal megrendelik az általuk igényelt javakat. A számítógépes központ a betáplált szükségletekről infor-

málja azokat a gazdasági egységeket, amelyek az adott szükségletek kielégítésére – az összmegrendelés határáig – a legkedvezőbb ajánlatokat tették, tehát az adott munkák társadalmilag legtermékenyebb (legolcsóbb) elvégzését vállalták. Az érdekelt gazdasági egységek – a kapott információk (megbízások) alapján – elvégzik a kívánt (termelő, szolgáltató, közvetítő stb.) munkatevékenységet, vagyis eleget tesznek a megrendeléseknek. Ezáltal egyrészt saját dolgozóik primer szükségleteinek ellentételezéséről, másrészt mások primer szükségleteinek kielégítéséről gondoskodnak.

A rendszer működését tehát olyan *önszervező (önszabályozó) mechanizmus* vezérli, amely feltételezi a termelési feladatok termelékenységcentrikus (ezért megtakarításcentrikus) ellátására történő munkavállalások szisztémáját. Az egyéni feladatvállalások rotációs jellegű – az egyes munkakörök betöltésére való vállalkozások rendszere valamint a számítógépes nyilvántartás által garantált – működésének előfeltétele, hogy a munka technikai elemeinek individuális használata szigorúan a termelékenység szempontjai szerint szerveződik: az egyes termelési eszközöket a velük leghatékonyabban dolgozók kezelik. Ily módon – az önszabályozó mechanizmus révén – bármiféle előzetesen *rögzített terv nélkül* jut érvényre egy olyan *tervszerűség (arányosság)*, amely a gazdaságossági kritériumok realizálódását eredményezi.

A vázolt szisztémában a termelési eszközök használata kizárólag a gazdaságossági szempontok alapján, minden egyéb megfontolástól szabadon szerveződve működik. "Alullicitálás" esetén bárkinek módja nyílik bármelyik földterület, gép stb. termelő hasznosítására: odautazva, odatelepülve produkálhat a korábbinál magasabb termelékenységet. Ugyanakkor, mivel a szállítási, utazási, szervezési stb. kiadások többletköltségekként ráterhelődnek a termékek árára, ezért annak ellenére, hogy a termelési eszközök alkalmazása ösztársadalmi méretekben szabadon történik, és – optimális esetben – a nyilvántartás is nemzeti méretekre terjed ki, feltehető, hogy tisztán gazdaságossági megfontolások (a többletköltségek elkerülése) miatt – erős lakóhelyi-regionális kötődések alakulnak ki. Mivel ez a legökonomikusabb megoldás, szükségleteiknek számottevő hányadát helyi szinten elégítik ki az egyének, és lehetőségük nyílik arra, hogy ezek ellentételezéséről is itt gondoskodjanak – esetleg a nemzetgazdasági közvetítést kikapcsolva – a számítógépes átlagárnál olcsóbban. Így laza szerkezetű, de tartósan fennmaradó ökonómiai integrációk – társulások – jöhetnek létre. A nemzetgazdasági érdek tehát olykor partikuláris formákon keresztül jut érvényre. Mindennek azért van jelentősége, mert ily módon az egyének nem csupán a nemzetgazdasági léptékű integráció tagjaiként jelennek meg, hanem több kisebb (pl. lakóhelyi, munkahelyi) társulás tagjaiként is. Ezek a kapcsolódások azonban túllépnek a pusztán ökonómiai jellegű: olyan kollektív érdekeltségekkel, személyes viszonylatokkal egészülnek ki, amelyek a nemzetgazdaságot tehermentesítő társadalmi öntevékenységek (önkormányzati tevékenységek) és szükségletkielégítési formák bázisává válhatnak. Egyrészt

bizonyos helyi szociális, igazgatási, karhatalmi, karbantartási, takarítási stb. közfunkciók közösségi összefogás formájában való ellátása előnyösebb lehet a lakosságnak, mint fizetett megbízottak eltartása. Másrészt vannak olyan létesítmények, amelyek használata nem függ össze a termelő tevékenységgel. Ezek "elosztását" tehát nem nemzetgazdasági léptékű megfontolások vezérlik. Így a velük való rendelkezés sem nemzeti, hanem helyi szinten szabályozódik. Például egy település középületeivel vagy lakóházaival történő gazdálkodás a termelési eszközökkel való gazdálkodásától eltérő logikát feltételez. Itt nem az ökonómiai értelemben vett hasznosítás, hanem csupán a folyamatos állagmegőrzés a feladat. Erről maguknak a használóknak kell közvetlen vagy közvetett (individuális vagy kollektív) formában gondoskodni. Ily módon egy lakás bérleti díja – a vázolt logika szerint – amortizálódásával arányos: elhasználódásával párhuzamosan szükséges biztosítani pótlását, vagyis az adott épület újratermelését.

Kettős ár- és bérrendszer.

Volt róla szó, hogy azokban a gazdasági egységekben, amelyek egyaránt foglalkoznak primer és szekunder szükségletek kielégítésével, elsőbbséget élvez a jóléti-szociális szektor megrendeléseinek teljesítése, és ezt követi a nyereségorientált piacra való termelés. A megrendelt javak fogyasztói árát a társadalmi önköltség határozza meg, ugyanakkor a piaci ár kínálat és hatékony kereslet függvényében alakul ki. (Pl. 1 kg kenyér önköltségi ára 10 forint, piaci ára 20 forint.) Hasonló kettőség mutatkozik a bérezésben. Az egyes dolgozó a jóléti-szociális szektorban alacsony ("önköltségi") bért kap, a nyereségorientált szektorban viszont magasabb (nyereségtartalmú) jövedelemre tehet szert. Ugyanakkor a dolgozó egyén a primer szükségletekhez – a jóléti-szociális szektorban keresett jövedelmének (illetve ebből következő megrendeléseinek) határáig – önköltségi áron jut hozzá, ezen felül pedig piaci áron. A szekunder szükségletek kielégítőjeként dolgozó a kapott magasabb béréért kénytelen nyereségorientált, piaci árakon vásárolni.

A munkavállaló számára tehát mind előnyökkel, mind hátrányokkal jár az, hogy jövedelme melyik szektorból származik. A jóléti-szociális szektorban dolgozó nehezebben jut szekunder javakhoz, de olcsón tudja primer szükségleteit kielégíteni. A nyereségorientált szektorban dolgozónak viszont könnyen elérhetőek a "fényűzési javak", de magas jövedelmének jelentős hányadát kénytelen alapszükségleti javakra költeni.

A munkavállaló számára tehát az az optimális, ha mindkét szektor munkájában résztvesz, illetve ha olyan tevékenységet végez, olyan munkaköre van, amely primer szükségleteket és szekunder szükségleteket egyaránt kielégít.

JEGYZETEK

1. Vö. Liska Tibor ismert koncepciójával.
2. A különböző adatbankok telefonos, telexes illetve televíziós rendszerű információszolgáltatára való hivatkozáson túl megemlítek két olyan konkrétumot, amelyek egy átfogó nyilvántartási és adatszolgáltatási szisztéma technikai megvalósíthatóságát támasztják alá. Alvin Toffler (*The Third Wave*) beszámol arról, hogy az Egyesült Államokban egyes ruhaüzemek működése a következőképpen szerveződik. A vásárló az üzletben katalógusból kiválasztja az igényelt ruhaanyagot és fazont. Méretadatait betáplálják az üzem számítógépébe, és a megrendelt ruha egy-két nap elteltével átvehető. Tovább egyszerűsödik a folyamat egy másik – ugyancsak Egyesült Államok-beli – példában. A vásárlóTV-készüléke segítségével informálódik arról, hogy valamely adott áruházban milyen termékek kaphatók (milyen színben, mintával, méretben, áron, stb.), valamint hogy hány darab fogyott el belőlük. Az így kialakult vásárlási szándékát, megrendelését telefonon bejelenti. A kért árut házhoz szállítják.
3. A kérdéssel részletesebben foglalkozik Gazdasági demokrácia és szocialista termelési mód c. frásom a Válaszúton c. kötetben (*Politikatudományi Füzetek* 7. 1988.)

Előkészületben

Borbély Szilvia:

*Kollektív szerződések a
nyugat-európai országokban*

Az SZGTI kiadása

Megrendelhető:

SzGTI

1021 Budapest, Tárogató út 2-4.

...az energiapolitikáról

Az MTA Jövőkutatási Bizottsága 1991. február 18-án nyilvános vitautulást tartott az energiapolitikánk jövőjéről. E rovatunkban a vita 2 főreferátumát – némileg rövidítve – valamint a JKB közleményét hozzuk nyilvánosságra. Minthogy a vitát nem tekinthetjük lezártnak, folyóiratunk szívesen közölné olvasóinktól, szakemberektől megalapozott állásfoglalásokat, véleményeket, elemzéseket, akár az egész témakört, akár egy rész-kérdést illetően.

(A szerk.)

Várnai István

Elképzelések a várható hazai villamosenergia-igények biztonságos kielégítésére

A magyar gazdaság évente mintegy 32 millió t kőolajjegyértékű energiamennyiséget használ fel. Ennek a jelenlegi világgiazi áron mért értéke meghaladja a 8 milliárd US \$-t. A mennyiség 64 százaléka import, de ez nőhet is, annak minden következményével (elérheti a 70 százalékot).

A háztartásokra vagy az egy főre jutó villamosenergia-fogyasztásunk a hőn áhított Európa Ház hasonló értékeinek 50-60 százaléka, miközben a termelésben helyenként kétszeres fajlagos energiafogyasztásunk van a fejlett ipari országokhoz képest.

Ezért kiemelten fontos lenne a hazai "energiafaló" termelési struktúrák leépítése és a gazdaság jövedelemtermelő képességének a fokozása, hiszen ezt a stratégiát választották az "okos" országok 1973 után.

Az energiatakarékosságot szolgáló beruházások és fejlesztések nagyon fontosak, mert ezen az úton olcsóbb az energiaigények csökkentése, mint amibe az energiaforrások bővítése vagy az import kerül.

Az energiaracionalizáló berendezések 50 százalékkal olcsóbbak, mint a 20-22 US \$/barell bekerülési költséggel számított energiafejlesztő beruházások.

A jövőnkért aggódó szakemberek erre már elég régóta felhívták az illetékesek figyelmét, de az eddigi, kizárólag olcsó szovjet energiaforrások mennyisége, valamint a hazai energiahordozók termelése megbízhatóan kielégítette az igényeinket, ezért a kérdést asztal alá söpörték, érdemben nem vizsgálták.

A rendszer(ek) változásával azonban egy csapásra minden a feje tetejére állt, s eközben (éppen "véletlenül") előkerült újra az olajár kérdése is.

Az energiaracionalizáló beruházásokkal a villamosenergia teljesítményigényeket mintegy 500 MW értékben lehetne csökkenteni – kb. tíz év lefutási idővel –, ha ennek az érdekeltségi rendszere összeállna.

A gazdaság növekedésének szerkezete és üteme ma szinte becsülhetetlen, de az energetikának fel kell készülnie a jelenlegi és a várható igények *rugalmas* kielégítésére.

Ehhez részben bővíteni kell az import-energiák vezetékhalózatát, mind a földgáz, mind a villamosenergia területén (olajvezetékünk kettő is van: a Barátság a Szovjetunióból, az Adria a Földközi-tenger felől), hogy a Szovjetuniótól végre valóban függetlenné váljunk (ezen problematika szele tavaly már megcsapott bennünket az olaj és a villamosenergia területén, a földgázban eddig szerencsére még nem). Mindezeket túl egyébként nagyon reális a veszélye annak is, hogy a Szovjetunió nem is lesz képes kielégíteni az igényeinket, ezért mindenképpen szükséges *azonnal* dönteni (véleményem szerint két-három év késésben vagyunk jelenleg) egy alaperőmű kérdéséről, kb. a szovjet import-volumen (azaz 1850 MW) értékében.

Több megoldás is szóba kerülhet. Ha hazai erőforrásra támaszkodunk, akkor

A.) ligniterőmű (időben reálisan elképzelhető),

B.) diszkrét eloszlású biomassza erőműrendszer (a fűtőanyag megvan, minden évben újratermelődik),

C.) kombinált ciklusú kapcsolt villamosenergia-fejlesztés (a többlet-földgáz azonban újabb import-igényt jelent),

D.) atomerőmű (még hosszabb időre rendelkezünk is uránérccel).

A lignit bázisú erőműfejlesztést napirenden kellene tartani, de nem az ismert elképzelések szerint. A Gagarin Hőerőmű névleges 800 MW-os teljesítménye mintegy 550–600 MW értékben működött lignit-bázison, az évi 7 millió t kibányászott lignithez (miközben 100 m mélységben kiforgatták a földet Gyöngyösvisontától kiindulva) vendég-fűtőanyagot kellett használni; esetenként a dunántúli barnaszén-bányákból, vasúti tengelyen, vagy újabban közúton viszik a lignitet Bükkábrányból. A Mátra-Bükk alatti térség lignitvagyonát a felújítás alatt lévő Gagarin erőműben kell eltüzelni, a következő 30 évben úgy, hogy a fűtőanyag dúsítva kerüljön oda, ahol jelenleg is megvan a fogadás infrastruktúrája. A 800 MW-os kapacitást így végre ki lehetne használni, esetleg akár 50 százalékkal bővíteni is. Egy hasonló nagyságú vagy még nagyobb új lignit-erőmű létesítése Miskolc alatt a nagy-marosai katasztrófához lenne hasonlítható.

A biomassza erőművi-rendszer kialakítása csak a mezőgazdaságban várható forrongások letisztulása után képzelhető el, ha már kimerítettük a potenciális energiaracionalizálási lehetőségeinket; ehhez azonban a "fejekben" kell rendszerváltás, tehát időben az ezredforduló utánra tenném.

A kombinált ciklusú kapcsolt villamosenergia-termelés a világon ismert dolog (nálunk még szabadalom – ezért szerepelt a kormány energia-konceptiójában egyedüli variánsként), a jelenlegi legmagasabb hő/villamosenergetikai hatásfokot (jelenleg kb. 38 százalékig) 60 százalékra viheti fel. E rendszer fokozatos elterjesztése kívánatos is a jelenlegi távfűtőrendszerek fűtőműveinek fűtőerőművé történő állítása során, azok folyamatos rekonstrukciója közben. Ezek fosszilis tüzelőanyagigénye importnövekményt jelent a földgázmérlegünkben. Az import diverzifikálása céljából tárgyalások folynak (jelenleg) a nyugat-európai földgázhálózatra való rákapcsolásról.

Az atomerőmű bővítése – új blokkok belépésével – kb. 2x900 MW körüli teljesítménnyel Pakson lenne reálisan elképzelhető. Ezzel egyrészt kivátnánk a bizonytalanra és drágává vált szovjet importot (a korábbi 3 kopek/kWh értékről 1991-ben 5,1 dollárcent/kWh az új ár), másfelől, mivel a beruházást áramszállítással ellentételeznénk, a szükséges hálózati csatlakozás olyan nagy teljesítmények összekapcsolását igényelné, hogy galvanikusan kapcsolódhatnánk rá a nyugat-európai egyesített villamosenergia-rendszerre, s a kelet-európai (nyugat-ukrajnai) rendszerre való csatlakozásra kerülne az az egyenáramú csatoló, mellyel csatlakoztunk volna Ausztriához a nagymarosi építkezés ellentételezésének áramszállításai során (amit egyébként mindenképpen teljesítenünk kell, még ha a nagymarosi erőmű nem is épül meg).

Az így kialakuló villamosenergia-rendszerben azután hazánkat valóban "Európa szívének" lehetne tekinteni, egy ilyen nagy villamosenergia-transzport potenciális lehetősége miatt.

Ugyanakkor rendkívüli módon nőne a villamosenergia-rendszerünk rugalmassága, mert a jelenlegi szénhidrogén bázisú (s főleg nyáron puffer tüzeléssel működő) erőműparkunk variábilis tartalék lenne, s elsősorban nem az erőműben tüzelnénk el a drága földgázt.

Az energetika, az energiagazdálkodás és az ipari termelés kapcsolatának taktikai és stratégiai kérdései

Bevezetés

Napjainkban Magyarországon, de az egész világon is az energiaigények kielégítése óriási dilemmát okoz.

E dilemmának 3 igen fontos alapja van:

1. Az energiahordozók mértéktelen bányászata, így kivált az uránium bányászatának egyensúlyt (föld hőtartalma) zavaró hatásai.

2. A világ mértéktelen nagy energiaigénye és a kielégítés problémája.

Az energiahordozók felhasználásának gyenge hatékonysága, elsősorban a nyitott ciklusú, beruházás szempontjából olcsó, rövid távú gazdálkodás miatti folyamatok, melyek hatalmas energiaigényét, a zárt ciklusú folyamatok jóval kisebb energiaigényével szemben, csak napjainkban kezdik felismerni.

3. Az energiaigény kielégítése miatt, mintegy 80 évig, a környezetvédelem, életterünk beszűkülése hatalmas investíciókat igényel.

Hangsúlyozom, annak ellenére, hogy a fejlett országok tettek lépéseket, és vannak e lépéseknek eredményei is, messze nem mindősíthető ezen országok energiaszerkezete és energiafelhasználása megfelelőnek és kivált nem környezetkímélőnek. Vészterhes azonban az, ami a kelet-európai és ázsiai térségben (Japán és a „kis tigrisek” kivételével) történik.

Az energiagazdálkodást és az energiaigények kielégítését meghatározza a fejlett és fejlődő országok technikai és technológiai igénye, mely szoros összefüggésben áll a lakosság számának gyarapodásával. Az ipari termelésben a produkció exponenciálisan növekszik, a piac növekedésével összefüggésben (vagyis a piacon megjelenő vevők és termékek növekedésével.)

Az elmúlt évtizedekben a technikai és technológiai fejlődés létrehozott egy robbanásszerű vásárlási lázat, és a termelők részéről ezt a magatartást ösztönző termelői filozófiát. A piaci verseny megteremtette a „fogyasztói társadalom” képét, amelynek óriási kárait kezdjük érezni.

A fogyasztói társadalom képe egy szörnyű manipuláció, melyben antagonisztikus ellentmondások mellett kialakul a szociális helyzet és termelői struktúra „ördögi köre”.

A termelés szociális szempontból munkahely, létbiztonság, a termelés jelenlegi struktúrája viszont az élettér beszűkülése. A napról-napra feszített életvitel, a kiélezett verseny mind az egyének, mind a vállalkozások, mind a társadalmak között, végül felgyorsítja a szereplők halálos küzdelmét, melyben a betegség, a jogfosztottság, kismimizettség és a társadalmi rétegek közötti igen nagy differenciák létrejötte miatt felhalmozódnak a feszültségek.

A XX. században azonban olyan hatalom birtokába került az ember,

amelynek kihatásai kiszámíthatatlanok. Bár hosszú évekig abban a tévhitben éltünk, hogy a nukleáris folyamatok lehetnek békés célú, embert és fejlődést szolgáló folyamatok, azt hiszem óriásit tévedtünk, hiszen az általunk kezelt nukleáris folyamatok – mint pl. a magbomlás – mesterségesen és valójában békés körülmények mellett is korlátozzák lehetőségeinket a túlélésre.

Ezért lett minden területen az élet védelme szempontjából fontos a megelőzés filozófiájának érvényre jutása.

Azt mindannyian tudjuk, hogy biológiai létünkkel együtt a földön minden energiafüggő.

Technikai és technológiai fejlődésünk záloga, hogy mozgásban tartsuk környezetünket és létünket, és ehhez egyre több és több energiára van szükség.

Végre Magyarországról kellene beszélnünk, környezetvédelmünk és energiagazdálkodásunk igen lassú ésszerűsítésében univerzális, határokat nem ismerő és nem akceptáló folyamatok összessége és hatása mutatkozik meg. Hogy érezhető változások történjenek, a világ népeinek, de elsősorban a tudósoknak a kötelessége megismerni a körülményeket, az élet apró mozgásaitól a nagy átfogó mozgásokig, hogy globális megújítási folyamatok induljanak el, igen szoros összefogásban, a világ minden országának közreműködésével.

Természetesen az ember célja az élet és a mozgás. De az önpusztítás – áttételesen – már jóval korábban megindult, ezt a folyamatot kellene most megfordítani, és remélem, és hiszem, hogy még nem késő.

Magyarország energiafelhasználása, energiaigénye, energiaszerkezete

Magyarország energiahordozókban alapvetően gazdag ország, a világ 167 országából azon ritka szerencsével megáldott, hogy energiahordozó igényét ma 50 százalékban ki tudja elégíteni. Összes felhasználásunk 1300-1400 PJ/év, ez 32-35 Mt/év Oe [országos energiaegyenértékes], vagy 120-140 Mt/év szén eé [egyenértékes].

Ez a hatalmas mennyiség, ha arra gondolunk, hogy energiaátalakító folyamataink 25-30 százalékosak egyfelől, másfelől igen jelentős, mintegy 40 TWh/év villamosenergia felhasználásunk. (1 TWh = kb. 15 PJ energiahordozó elégetése kb 0,4 Mt Oe, és kapunk kb. 3,6 PJ hőértéket az átalakítást követően, amely 24 százalék hatásfok, s ez további kb. 20 százalékkal romlik, mire a felhasználóhoz kerül.)

Ma mindenki előtt ismert, hogy Magyarországon 3-szor, 4-szer több energiahordozó szükséges a kelleténél. Ezt én elsősorban – sokakkal ellentétben – nem azért tartom bosszantónak, mert ilyen a technikánk és technológiánk, hanem azért, mert teljesen ésszerűtlen, embertelenül megalázza tradícióinkat, geológiai helyzetünknek megfelelő struktúránkat, az ide nem illő, ipari és fogyasztói szerkezet kialakítása miatt.

A természetet nem lehet erőszakosan befolyásolni, hosszú távon a ter-

mészet fellázad az értelmes alkalmazkodás elvetése miatt, és rendezti a sorokat. Nagy áldozatok árán a dolgok a helyükre kerülnek.

Amikor 1985-ben kezdtem globális energiapolitikával foglalkozni, a legnagyobb csalódást a villamosenergiaigény hosszú távú prognózisa okozta számomra, és ennek nemzetet és közösséget semmibevevő rosszhiszeműsége. Csalódásomat csak tetézte, hogy a prognózist általunk, fiatalok által akkor tisztelt tudósok személye fémjelezte. Ez a prognózis 1990-re 14400 MW, 2000-re 20000 MW villamosenergia kapacitást (erőművet) akart az országra erőszakolni. Akkor már tudtuk, hogy 1990-ben a 7300 kapacitás is bőséges, és hogy 2000-ig a társadalmi-gazdasági átalakulás és a világon beinduló ésszerűsítési folyamatok következtében Magyarországon korszerűsített, jó hatékonyságú és hatásfokú villamosenergiafejlesztés esetén (vezérléssel, elektronikus szabályozással) elég lesz – korlátokkal együtt – 6000 MW is, hiszen ma csúcsgényünk 6500 MW, nappali igényünk 3500 MW, mely differencia egy modern korban tarthatatlan. Szóval ezzel a prognózissal és védőível találkozva, belső indulatoktól fűtve, kezdtünk energiapolitikával foglalkozni.

Hosszú utat jártunk be, és e témában igen sok előremutató, értékes munka született. Új filozófiát fogalmaztunk meg az energetikában, melyben a környezetkímélő, hatékony energiagazdálkodói magatartás megteremtésének lehetőségeit tártuk fel úgy, hogy hangsúlyoztuk a termelői struktúrák átalakításának sürgősségét. (Koncepciónk a Parlamentben a reformok indulásakor elismerést kapott.)

Azt is őszintén meg kell mondani, hogy számos pártállami és elfogult intézmény tisztességes szakértői (OT – IpM – EGI, ERŐTERV) segítségével tudtuk elfogadtatni álláspontunkat.

Ezen szakértők támogatásával sikerült PAV bővítésének leállításában és a Bős-Nagymaros-i Vízlépcső felfüggesztésében jelentős szerepet vállalni.

De térjünk vissza Magyarország energiafelhasználását követően a tényleges igényekhez. Mivel mind az ipari (szabályozott), mind a kommunális (szabályzatlan) szektorokban a fajlagos felhasználás 3-4-szerese az elfogadhatónak, megvizsgáltuk a tényleges igényt úgy, hogy végigjártuk a fogyasztói ágazatokat, és a következő konklúzióra jutottunk.

Magyarország tényleges energiaforduló igénye 1996-ig kb. 1000-1050 PJ (300-350 PJ-al kevesebb). Ezzel még nem történt meg az energiaszerkezet korszerűsítése, a felhasználás ésszerűsítése, a technológiai és technikai rendszerek megújítása, kizárólag a tudati átalakulás (elsősorban az árak miatt) és racionális intézkedések kihatásait vesszük számba, és egyben a korszerűtlen termelői szféra fogyasztásának csökkentése történik meg.

1996 és 2002 között ez a mennyiség stagnálhat, ha a társadalmi-gazdasági átalakulás végbemegy és Magyarország képes lesz az európai népekhez felzárkózni. (1000 PJ kb. 25 Mt Oe).

Hogyan tudjuk ezt kielégíteni, hiszen erőforrásainkból (sem energiahordozóból, sem cseretermékből), úgy tűnik, erre nincs mód.

A magyar források azonban még ebben a pocsékló gazdaságban is, amint ezt jeleztük, jelentősen, és 2015-ig még hosszú távon igen komoly értékűek maradnak.

Hiszen van mintegy 20-22 Mt/év szén körülbelül:

12 Mt lignit (energetikai szén)

7 Mt barnaszén (energetikai és nemesíthető)

3-4 Mt kőszén (fűtési célú, lakossági)

Összesen 200-250 PJ.

2 Mt/év kőolaj

Összesen 80 PJ

5 milliárd m³ földgáz

Összesen 160-170 PJ

Nukleáris villamosenergia

Összesen 140-150 PJ

Mezőgazdasági hulladék (10-12 Mt/év)

Bioenergia, geotermikus energia 100-150 PJ

Egyéb brikettálható bio és egyéb hulladék, állattenyésztés mellett képződő biogáz.

Összesen kb. 200-250 PJ.

Tehát rendelkezésre áll, elsősorban a kényszer, a piacgazdaság elvárásai és a környezetvédelmi intézkedések megvalósításának szükségessége miatt 800-900 PJ hőértékű energiahordozó, és elvileg 100-200 PJ (kb. 2,5-5 Mt Oe) energiahordozó hiányozna prognózisunk szerint.

Azonban ez nem így van, hiszen megállapítottuk, hogy rendszereink határfokát (az energiahordozó-hasznosítást) 25 százalékról a modernizációval, a szabályozás leállításával, a fogyasztói magatartás technikai befolyásolásával legalább 40 százalékra tudjuk növelni az ezredfordulóig.

Óriási változást fog előidézni elsősorban a felhasználás 25-30 százalékát kitevő energiahordozó-igény elmaradás, mely ma még akkor is szükséges, ha egy üzem, gazdálkodó semmit nem csinál (200-250 PJ olaj-energiahordozó igényt jelent).

Belátható, hogy a piacidegen befolyásoktól mentes gazdaságban prognózisunk nem álom. Azt azonban tudjuk, hogy ennek megvalósulása igen gyötrelmes és feszültségektől terhes időszakok átvészelésével is jár (pl. korlátozások, időszakos energiahiány, villamosenergiahiány). Hogy ezek a gyötrelmek milyen mélységűek lesznek, kizárólag a közgazdasági környezet megfelelő átalakításától, a tudati tényezők fejlődésétől és az energetikai változások, elsősorban a környezetbarát vállalkozások központi támogatásának mértékétől függ.

Sajnos azt látjuk, hogy a monopolhelyzetek nem változtak, az energetikában sem. Ha a vállalkozásokat nem segítjük az energetikában, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz, a helyzet igen gyorsan fog romlani, és sajnálatos események fognak minden jó szándékot megghiúsítani.

Magyarország ipari és fogyasztói szerkezetátalakításának stratégiája

Magyarország természeti kincsekben (értékes alapanyagokban) szegény. Meggyőződésünk azonban, hogy sokkal, de sokkal gazdagabbak vagyunk a hozzánk nem hasonlítható fejlett országoknál.

- Európa legértékesebb mezőgazdasági feltételeivel rendelkezünk, s megvan a magyar ember tradicionális földszeretete.
- Rendelkezünk a válságot vagy kényszert kezelni tudó energiahordozó-mennyiséggel. Van kb. 4000 MW jónak mondható villamosenergia-kapacitás, amelynek van energiahordozó bázisa, valamint jelentős természeti forrással rendelkezünk geotermikus energiahordozó területen is.
- Van bauxitunk, melyből tudunk alumíniumot csinálni, mely korszerű, környezetbarát fém. Van uránunk, addig, amíg ezt a technológiát be nem szüntetjük (erre igencsak szükség lesz, tehát kiváltásáról már ma kell gondolkodni).
- Van szellemi forrásunk, és reméljük, lesz vállalkozási kedv, melynél nincs semmi fontosabb.

Mindezzel számolva, és ismerve a gazdasági emberek véleményét, mégis azt mondjuk, ma a legfontosabb dominancia a gazdasági szerkezetben a mezőgazdaság.

A társadalmi-gazdasági átalakulás eredménye ettől az ágazattól függ,

- mert speciális és nagyértékű termék előállítására képes, a növénytermesztésben és állattenyésztésben egyaránt,
- mert új elvárások vannak a világban a természetes táplálkozás irányában, és erre ez a föld a legalkalmasabb,
- mert 6 millió magyar él a világban, mely szféra piac lehet a hazai mezőgazdasági termékekre,
- mert az ipari szerkezet gigantikus alkotásainak leépülésével ez az ágazat egyedül befogadóképes nagy számú munkáskézre,
- mert van jó közösségi és egyszerű termelői gyakorlat, mely a korszerű mezőgazdasági termelés feltétele,
- mert képes lehet anyag és energiaigényét igen nagymértékben csökkenteni, sőt néhol önmagát a drága energiahordozótól függetleníteni, a mezőgazdaságban a legegyszerűbb zárt ciklusú folyamatokat megvalósítani (bioenergia – termelés – fogyasztás lánc).

Tehát a stratégia az, hogy a magyar gazdaság tradícióinak megfelelő termelőszerkezetet alakítson ki, ez a szerkezet pedig csak akkor lehet ered-

ményes, ha toleráns a piaci elvárásokkal szemben, vagyis nem akar erőszakosan olyat csinálni, melyhez nem tud alkalmazkodni, geológiai, lakossági és éghajlati viszonyait figyelembe véve.

Az energiafelhasználás és ipari értéktermelés hatékonysága

Az energiagazdálkodás racionalizálásának célja az energiaátalakításban a lehető legnagyobb értékű munka elnyerése. Mikor érhető el az átalakításban a legnagyobb értékű munka? Például, ha a villamosenergiává alakítjuk át az energiahordozót, akkor azt kapcsoltan hőszolgáltatással együtt végezzük. További racionalitás, ha lokális rendszereket építünk, ahol a fogyasztás és a termelés egymással szoros kölcsönhatásban van és lehetőség szerint a lehető legkisebb a szállítási távolság.

Ezért a mezőgazdaság mellett a kis és közepes vállalkozásokat, elsősorban az egyedi, nagy szellemi terméket tartalmazó, kis anyag- és energiaigényű termelést kell ösztönözni (finommechanika, egyedi szerszámgépek, kis sorozatú célratörő közlekedési eszközök mind a személy-, mind az áruszállításban, hazai bázisú és ezekre épülő élelmiszer- és tartósítóiipar stb.).

Meg kell szüntetni a hatalmas kohászati és vegyiipari vertikumokat, és annyit szabad csak meghagyni, mely szolgálja az új dominanciákat és hosszú távú igényeket. Az energetikai ágazatot, benne a villamosenergiaipart és szénhidrogénipart, a helyi igényeknek megfelelően, az ország természeti és termelői strukturájának megfelelően kell átalakítani.

Kis ország vagyunk, természetellenes, gigantikus alkotásokat nem szabad építeni és a meglévőket hagyni kell a piac törvényeinek megfelelően lesóványodni, majd megszűnni.

A taktika azonban nem egyszerű, mert nem lehet egyik napról a másikra véghez vinni. Nagy türelemmel, erőszakmentes állami vezénnyelssel kell a folyamatokat segíteni, ezért ma a szakértelem, a megbecsülés, a megértés szükséges, hogy az átmenet megvalósuljon és fájdalmas konfrontációk ne történjenek.

Az energiagazdálkodás és energetika ipari szerkezetének átalakítása és mint domináns ágazat kezelése

A feladat: korszerű villamoserőművek, természetes források, az energiahordozó-nemesítés, a mezőgazdasági jellegű energiahasznosítás stb. ipari bázisának megteremtése.

A magyar energetika a villamosenergia-termelés feltalálása óta igen jelentős alkotásokkal járult hozzá az iparág fejlődéséhez (transzformátor, villamos gép, dinamó, erőművi hűtés stb.). Világhírnevet szerzett vállalatok voltak Magyarországon.

A feladat tehát az, hogy visszaadjuk a lehetőséget igazi képességeink kibontakoztatásához, és teremtsük meg a mezőgazdasági ország korszerű termelői és fogyasztói strukturáját. Ez a struktúra nemhogy kizárja, de

igényli a korszerű ipari termelő szektort, alkalmazkodó, közösségi igényeket szolgáló, a bel és külpiac érdeklődését kielégítő módon.

Micsoda különbség van egy nagyipari (vas és acélgyártás, vegyipar stb.) ország vagy egy farmergazdaságban termelő mezőgazdasági ország energia-igénye és energiaszerkezeti felépítése között! A nagy ipari termelés centralizált energiaszolgáltatást igényel (óriási erőműveket, finomítókat, energiahordozó nemesítő gyárakat), míg egy mezőgazdasági és ezt szolgáló ipari struktúrának decentralizált, lokális igényeket kielégítő, elsősorban saját célú energiaszerkezetre van szüksége.

Az energiagazdálkodással foglalkozó szakember, ha szereti és szívvel-lélekkel teszi a dolgát, rájön, hogy számára az energia és energetika csak másodrendű kérdés kell legyen, hiszen feladata ezek alárendelése a természetnek, az érték létrehozásának.

Mikro és makro termelési szinteken tehát első feladat meghatározni a dominanciákat, vagyis a terméket, az ahhoz rendelt technikát, technológiát és szolgáltatásokat, és ehhez kell meghatározni a racionális energia- és energetikai igényeket. Így kellene ezt az ország egészére is kialakítani, hiszen teljesen más energiatermelői és fogyasztói szerkezete van egy ipari, egy mezőgazdasági vagy pl. egy turisztikával foglalkozó országnak.

Vétkes felelőtlenség a centralizáció elveivel decentralizációt hirdetni, ez folyik ma Magyarországon, ez az oka, hogy a szakmai hozzáértés meghirdet jelmondatokat, melyek között antagonisztikus ellentmondások vannak. Azt mondják, teremtsük meg a kisvállalkozások és farmergazdaságok országát, de tartsuk meg hatalmas kohászati vertikumainkat és építsünk óriási alaperőműveket, közte atomerőművet, melynek jellege, működése alapvetően ellentmond Magyarország ideális termelői struktúrájának.

Gazdasági értékelés

(A kiemelt fogyasztók igényének változása 2000-ig)

A társadalmi-gazdasági átalakulás sikerének feltétele az Európai Közösséghez tartozó integrálódás. A gazdaság területein uralkodóvá kell válnia az emberi közösségek jogos törekvéseinek, nélkülözhetetlen a piaci mechanizmusok térhódítása, a diktatórikus, piacidegen befolyásoktól való megszabadulás.

Múltunkból építkezve, hagyományainkat, adottságainkat, képességeinket figyelembe véve, egy Európához alkalmazkodni tudó, annak vérkeringésébe szervesen beépülő modern társadalmat és gazdaságot kell felépítenünk. Ebben a társadalomban a hagyományokra épülő mezőgazdasági és ipari szerkezet kialakításának feltételeit kell elsősorban megteremteni a természetes szabályozórendszerek érvényesülésének szabadságával.

Ebben a szerkezetben az energetika nemcsak jól megfér, hanem alkalmazkodni is képes, hiszen ipari múltunk és geológiai adottságaink teszik ezt az iparágat fontos dominanciává.

Miért?

- Mert a mezőgazdaság hatalmas ún. másodlagos energiaforrás-termelő (mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés);
- Mert a mezőgazdaság átszervezésével kialakuló farmer és közösségi termelés igényli az energetikai berendezéseket, melyek az adott területek és gazdálkodási formák energiaátalakító berendezéseit szállítják, rendelkezésre bocsátják;
- Mert Magyarország földrajzi helyzeténél fogva óriási mennyiségű geotermikus energiával rendelkezik, melyet elsősorban a mezőgazdaság képes gazdaságosan hasznosítani.

A mezőgazdaság az elmúlt 40 évben 70-80 PJ alapenergiahordozót igényelt (kb. 1,75-2 Mt Oeé). Az elkövetkező évekre a mezőgazdaság energiatermelő is lehet. Ha

a) 10-12 Mt/év mezőgazdasági hulladékot feldolgoz pl. hővé, villamosenergiává, alkohollá (kb. 50 PJ)

b) szarvasmarha-tartás során a farmergazdaság megtermeli szükséges gáz-igényét (1 szarvasmarha 1 nap 1,8 m³ biogázt termel, ha 100 marhát tart a gazdaság, már érdemes az ehhez tartozó energetikai rendszert kiépíteni) (kb. 10 PJ)

c) 1100 kút van Magyarországon, 100°C feletti hőmennyiségű vízzel; (kb. 15 PJ)

d) A tervszerű gazdálkodásban művelt erdőgazdálkodás és azzal kapcsolt ipari termelés, a szőlőművelés, a gyümölcstermesztés (kis ipari műveléssel) a mezőgazdaságban további energiahordozót válthat ki. (kb. 30 PJ)

Ezt a mezőgazdaságot azonban ki kell szolgálni a piacnak, és elsősorban a 2-3 millió hektáron dolgozó kis, közép paraszti rétegeket, közösségeket, mintegy 80-120 ezer termelőt.

Ezen folyamatok kialakulásával párhuzamosan jelentősen fog csökkenni a magyar gazdaság energiaigénye, mert a nagyipari fogyasztók leépülnek.

A vaskohászat 3,5-4,2 Mt/év termelése csökkenni fog évi 1,8-2 Mt-ra, ebben a szerkezetben az érckohósítás visszaesik, és az évi 1,5-1,7 Mt hulladék feldolgozásával és kb. 0,7 Mt betét vásárlásával a kohászat kielégítheti a hazai és külföldi igényeket is, természetesen akkor, ha a termelés szerkezetben a korszerű alapanyag 5 százalékról 25 százalékra nő. Egy ilyen szerkezetben, ahol döntően a zártciklusú technológia alakul ki, az évi 140 PJ energiaigény 40-60 PJ-ra csökken.

A vegyipar, elsősorban a műtrágya és a korszerűtlen műanyaggyártás visszavonulása miatt és a zártciklusú vegyipari folyamatok térhódítása révén évi 250-260 PJ energiahordozó igényt 120-140 PJ-ra fogja csökkenteni.

A villamosenergia ipar decentralizációjával, a korszerű elemek kiépítésével, a villamosenergia-igény csökkentésével (2000-re 35 TWh villamosmunka, 8-10 PJ/TWh rendszer fajlagos) évi 220-240 PJ energiahordozó igényét (atomerőmű nélkül 13-14 TWh/év (5 PJ/TWh) 160 PJ/év-re csökkentheti.

Következtetések

Az emberiség elsőrendű feladata is lesz életterünk védelme, környezetünk megóvása. Lassan megindul az egész világ termelői és fogyasztói szerkezetének megújítása. Ez az egyetlen lehetősége hazánknak, hogy a világon végbemenő folyamatokat követve, intenzíven tudjunk a világ fejlődésével lépést tartani. A 40-50 éves elszigeteltség után együtt a világgal alakíthatjuk át egész struktúránkat a környezet védelmének új filozófiája szerint.

A Nyugat az elmúlt évtizedekben hatalmas áron rászózta Kelet-Európa országaira elavult technológiáit, környezetszennyező folyamatait. Óriási adósságunkban jelentős tétel ez.

Végtére egyszer tisztázni kellene, hogy mi az oka a 20-22 milliárd dollár adósságnak, hiszen szakértők szerint mindössze 4 milliárd dollár érték található meg.

Felelős a szakértelem nélküli vállalatvezetés, a beruházásokhoz nem értő és azon élőködő szektor. De felelős a kölcsönadó, illetve hitelező is, aki elavult, már amúgyis leszerelendő technikájától és technológiájától így szabadult meg.

Az adósságunkat nem megkérdőjelezve, de a hitelezők felelősségérzetére és lelkiismeretére apellálva, egyszer már ezeket a kérdéseket fel lehetne vetni annál is inkább, mert a jogtalan haszonszerzés a világon mindenhol, ha jogilag nem is, de erkölcsileg elítélhető.

A világ megérett a teljes átalakulásra. Az emberiség fejlődésének záloga, hogy ne éljünk vissza a természeti forrásaink nyújtotta előnyökkel, mert bebizonyította a természet, hogy tűrőképessége határán van, és az ember bármilyen erős lehet, a természet erőit legyőzni nem képes.

A jövőben termelésünk és fogyasztásunk struktúrájában a természeti folyamatok, az ökológia törvényszerűségeit kell figyelembe venni. Olyan folyamatokat kell kidolgoznunk, melyekben a zártciklus dominál, vagyis a folyamatokban résztvevő anyagok, energiák a késztermékekben a lehető legkisebb veszteséggel jelennek meg. Elképzelhetetlen lesz a jövőben, hogy az energia- és anyagátalakítás 18-22 százalék hatásfokú lesz, amikor már ma csak a kölcsönhatások és körfolyamatok révén ez 50-55 százalék hatásfokú lehet, és rövidesen 70-75 százalékos hatásfok is elérhető lesz.

Magyarországnak együtt kell haladnia Európa és a világ fejlődésével, le kell vetnie a régi statikus (diktatórikus) gondolkodást, egyetlen reménye, hogy gondolkodói után megy, és megértve az idő és a természet szavát, leküzdje a múlt béklyóit.

Energiaigényeink óriási mértékben csökkenthetők, ha hagyjuk a spontán folyamatokat érvényesülni. Ha nem tűrjük a hatalom erőszakát, akkor változások történnek; de ha tovább járunk az 1989-90-es évek útján, akkor soha nem látunk szebb jövőt.

TÁJÉKOZTATÓ

a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottságának nyilvános üléséről

A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága éves munkaterve szerinti ezévi ülésén nyilvános vitát rendezett a hazai energiaellátás jövőjéről és lehetséges alternatíváiról.

A mintegy félszáz szakember egybehangzó véleménye szerint mind a hazai energiaellátás egyoldalú függőségének csökkentését, mind az energiatermelés növelésének várható költségeit tekintve a legsürgetőbb feladat a hazai energiafelhasználás racionalizálása.

A Bizottság a vita alapján olyan átfogó program kidolgozását javasolja, amely a rendelkezésre álló szűkös erőforrások mellett is érdekeltté teszi a felhasználókat a takarékosabb berendezések, fogyasztók beállításában.

A Bizottság javasolja az OMFB-nek olyan műszaki fejlesztési program kidolgozását, amely a piacgazdaság feltételeire alapozva megteremti egy széles körű energiaracionalizálás feltételeit.

Ehhez szükségesnek tartjuk, hogy a technológiafejlesztési programok keretében váljon lehetővé a leendő megtakarításokból az energiaracionalizáló beruházások meghitelezése és finanszírozása.

A program részeként érdekeltté kell tenni a gazdálkodó szervezeteket abban is, hogy a gazdaságosan felhasználható helyi energiahordozókat (pl. biomassza) saját üzemi erőműveikben felhasználják, esetenként, lehetőségeik szerint energiatermeléseikkel bekapcsolódjanak az integrált villamosenergiahálózatba is.

Élénk vitát váltott ki az, hogy az energiaigényt, illetve az egyoldalú vezetékes szovjet energiafüggőséget (földgáz, villamosenergia) milyen mértékben csökkentheti egy átfogó energiaracionalizálási program és mikor indokolt egy új alaperőmű beruházásának megkezdése.

A jelenlevők véleménye szerint gazdaságossági szempontok alapján célszerű az energiaracionalizálástól várható igénycsökkenés alapján minél távolabbra halasztani egy új alaperőmű beruházásának megkezdését. Emellett azonban figyelembe kell venni az egyoldalú függőségből fakadó kockázatokat is.

Ugyancsak vitatott, hogy gazdaságossági, környezetvédelmi és biztonsági szempontok alapján milyen energiahordozóra célszerű az új erőműveket építeni.

A Jövőkutatási Bizottság a vita tanulságai alapján a jövőben is folytatni kívánja – szélesebb társadalmi érdeklődésre számottartó témák esetén – a nyilvános bizottsági ülések sorozatát.

E. Ulrich Cichy

Magyarország: reformok ellenére a gazdasági szakadék szélén *

1. A lényeg, röviden

Az 1990 márciusában és áprilisában lebonyolított választásokkal Magyarországon új időszámítás kezdődött: új politikai erők kerültek hatalomra, melyek a már egy ideje lassú változásokban átalakuló társadalmi és gazdasági rendszert gyors ütemben "szociális piacgazdasággá" kívánják változtatni. Az átalakulás jelenlegi szakaszára jellemző a magas infláció és a növekvő munkanélküliség, anélkül, hogy a gazdaságban az alapvető felfrisülés és a növekedési ütem fokozódásának jelei mutatkoznának. A kielégítőnek nem mondható gazdasági fejlődés mellett további jellemzőként a politikai szétaprózottságot és az élesedő társadalmi konfliktusokat említhetjük. Ezek a válságszimpptomák hasonló formában és mértékben a többi, egykor tervgazdálkodást folytató, de ma már a reformok útját követő kelet-európai országban is jelentkeznek. Figyelemre méltó azonban, hogy éppen Magyarországot rázta meg ilyen erősen a válság: Magyarország 1968-ban kifejezetten piacorientált reformokat vezetett be, amelyek a többi kelet-európai országok számára példaértékűek voltak, mégsem tudták az országot mindmáig az eredményes fejlődés útjára irányítani.

A magyar gazdaságra, politikára és társadalomra évtizedekig a "kádárizmus" nyomta rá a bélyegét. A "kádárizmust" a szocialista gazdaságpolitika reformorientált koncepciója jellemzi, mely a gyakorlatban, a tervgazdaság keretei között, szabad teret enged a decentralizált vállalati irányításnak. A reform azonban mégsem volt képes megakadályozni a nyolcvanas években kialakuló tartós válságot.

Az elmélyülő gazdasági válság és a növekvő társadalmi és politikai elmentések következményeként 1989-ben alapvető változás történt az országban, és nem csupán a gazdasági rendszerben, de a politikai rendszerben is. A változás folyamatát még a kommunista párt (MSZMP) indította el; a folyamat továbbvivői a nagy számban megalakuló új politikai csoportok voltak, majd az 1990 márciusában lebonyolított parlamenti választások nyomán

* E. Ulrich Cichy tudományos munkásságában hosszú évek óta foglalkozik Magyarországgal. Elemzése a Vierteljahresberichte 122. számában (1990. december) jelent meg. A magyarországi változások nyugati tudományos megítélésének egyik jellemző álláspontját ismerhetjük meg a cikkből.

hatalomra került új polgári kormány folytatta az átalakítást.

Az új kormány a reform következetes folytatására törekszik – jóllehet gyökeres szakítás nélkül – azzal a céllal, hogy végre valódi piacgazdaság alakuljon ki az országban. A politikai rend folyamatos átalakulása miatt az elkövetkező hónapokban továbbra is növekvő inflációval és munkanélküliséggel, csődbe jutó vállalatokkal és egyre fenyegetőbb külföldi eladósodással kell számolni. Ráadásul, az új politikai platform annyira széttagolt, hogy még a politikai stabilizálódás sem megy zökkenőmentesen. Összességében azonban elmondhatjuk, hogy megtörtént a váltók állítása a piacgazdasághoz és a parlamenti demokráciához vezető irányba. Magyarországnak megvan a lehetősége arra, hogy bizonyos átmeneti szakasz megtétele után nyugati léptékű, virágzó piacgazdasággá váljék.

2. A kádárizmus öröksége: a gazdasági reform és a hatalom-politikai konzerválás ellentmondásán alapuló helyzet

Magyarország arculatát alapvetően a "kádárizmus" határozta meg. A "kádárizmus" hosszú időn át a viszonylag haladó gazdaságpolitika ismérve volt a szocializmusban, ám az utóbbi években már egyre zavaróbb akadállyá vált az alapvető változások folyamatában. A "kádárizmus" olyan gyakorlati gazdaságpolitikát jelentett, amely a tervgazdasági keretek ellenére bizonyos mozgásteret hagyott az egyéni kezdeményezéseknek, különösen a gazdaság szférájában, annak érdekében, hogy a szocializmus politikai struktúráit megóvja a bírálattól. A kádárizmus az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején alakult ki, miután Kádár a Szovjetunió segítségével leverte az 1956-os forradalmat. Kádár a hatalomátvétel után igen hamar olyan politikát kezdett alkalmazni, amely teret engedett az egyéni kezdeményezéseknek, az egyéni kibontakozásnak, különösen a mezőgazdaság terén. A kollektivizálás ellenére például a termelősövetkezeti tagok lehetőséget kaptak arra, hogy a termelősövetkezésbe vitt földjük egy részén egyéni (úgynevezett háztáji) gazdálkodást folytassanak.

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), különösen a hatvanas évek vége felé, igen készségesnek mutatkozott a pragmatikus kísérletekre a gazdaságpolitikában. 1968-ban bevezették az "új gazdasági mechanizmust". Ez olyan reformkonceptiót jelentett, mely nem felszámolni, hanem piaci mechanizmusok bevezetésével jelentősen javítani akarta a tervgazdasági rendszert. A vállalatok számára kötelezően előírt tervfeladatokat megszüntették, és helyettük a piacszabályozás pénzügyi eszközeit vezették be (kamat, szubvenció, adók, árfolyam).

Az új gazdasági mechanizmus nem volt tökéletes reformkonceptió. Alapvető hiányossága abban állt, hogy bár a gazdaság irányításának mechanizmusait megváltoztatták, a magyar gazdaság intézményeinek felépítése azonban változatlan maradt. A minisztériumok továbbra is befolyást gyakorolhattak a vállalatokra – ugyan már nem tervutasítások formájában, hanem a közvetlen személyi érdekeltségek, érdekösszefonódások útján.

A minisztériumok vezető helyzetét 1972-ben egy újbóli, nem formális centralizációval ismét megerősítették, mivel az erősödő piaci hatások – többek között – növekvő jövedelemkülönbségeket eredményeztek, amit ideológiai és társadalompolitikai szempontok egyaránt problematikusnak ítélték. Emellett az ideológiai normák általános fellazulása is tapasztalható volt. Ezért, a gazdasági fellendülés dacára, a párton belül kialakult a bal-szárny (az úgynevezett "munkásellenzék" *), és erős nyomást gyakorolt a pártvezetőségre, hogy megerősítse az ismét egyenlősítő központi befolyást. Ezzel most először nyilvánvalóvá vált a kádárizmus végzetes kettőssége, ellentmondása. Ez a politika az egyik oldalon lehetővé tette a gazdasági erők mobilizálását, a másik oldalon azonban nem volt képes túllépni a szocialista hatalom ideológiai és hatalompolitikai keretein.

A kádárizmusra a későbbiekben a reformpolitika előretörése és a hatalompolitika diktálta revízió közötti állandó konfliktus volt a jellemző, ami összességében végül is inkonzisztens gazdaságpolitikai koncepciókat eredményezett, és a fejlődésben komoly tévutakra vezetett. Itt ki kell emelnünk, hogy a kötelező tervutasításokon alapuló központi irányítás megszűnése után nem alakulhatott ki átfogó piaci rendszer a gazdaságban, hanem egyfajta tárgyalásos kapcsolat jött létre az állami gazdaságirányítás és a szocialista vállalatok között, amit sem részletes tervek, sem pedig működőképes piacok nem ellenőriztek. Ebben a tárgyalásos rendszerben a gazdasági hatóságok érdekeiket eleinte még gyakran közvetlen utasításokkal tudták érvényesíttetni, később azonban egyre inkább anyagi juttatásokat (például hiteleket, szubvenciót, adókedvezményt) voltak kénytelenek nyújtani, ha konkrét lépéseket vártak a vállalatoktól. Egyfajta állami "paternalizmus" alakult ki, ahol a hatóságok a kiválasztott vállalatokat különböző kedvezmények nyújtásával támogatták, sokszor még egymás ellenében is. Ez a gyámkodás éppen a középállalatok vezetőinek volt kényelmes megoldás, mivel a többé-kevésbé folyamatos pénzügyi támogatás ő magukat és az irányításukra bízott vállalatokat is megkímélte a piaci verseny és a teljesítményjavítás kényszerétől. Így, Magyarországon érdekösszefonódás alakult ki a vállalatok és a gazdasági hatóságok között, és ez a szövevényes kapcsolat a külső szemlélő számára csak nehezen áttekinthető.

3. A nyolcvanas évek: a gazdasági szakadék szélén

A nyolcvanas évek elején különböző problémák jelentkeztek a magyar gazdaságban: a gazdasági növekedés mutatószámai visszaestek, és tekintélyes külföldi adósság halmozódott fel. A tényleges változásokra képtelen politika tünetei voltak ezek, azé a politikáé, mely elfogadta a nagymértékű külföldi eladósodás kockázatát, csakhogy beruházási és fogyasztási javak nyugati

* A szerző álláspontja itt vitatható és feltehetően félreértésen alapul (a "munkásellenzék" kifejezésnek más történelmi közegből való átvétele miatt). (A szerk.)

importja révén stabilizálja a belgazdaságot. A gazdaságból hiányoztak azonban a hatékony irányító-vezérlő mechanizmusok, melyek segítségével az importált javakat, erőforrásokat ésszerűen lehetett volna felhasználni. Ráadásul, a lakosság, egyre nagyobb arányban, kivonta magát a hivatalos szocialista gazdaságból, és az úgynevezett "második gazdaság" különböző félhivatalos, nem hivatalos, sőt illegális tevékenységi formáiban egy privát szektort épített ki. A második gazdaság felölelte a termelészövetkezeti parasztok által folytatott háztáji gazdálkodást, a különféle hivatalos és nem hivatalos pénzkereső mellékfoglalkozásokat (fekete kereskedelem, fekete munka), és gyakran egyértelműen bűncselekményekhez, például korrupcióhoz vagy megvesztegetéshez kapcsolódott.

A magánháztartások 75 százaléka érdekelt volt a második gazdaságban, és a bruttó nemzeti termék legalább 20 százalékát ott termelték meg. A magyar polgár életében a második gazdaságból származó javak és jövedelmek az egyéni jólét biztosításának egyre fontosabb alapját jelentették. A második gazdaság nélkül ma, a gazdasági válság idején, sok család kerülne a létminimum határára.

A nyolcvanas évek első felében Kádár tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy pragmatikus módon, reformok bevezetésével megjavítsa a gazdaság teljesítőképességét. Mindenekelőtt felértékelték a (szocializmusban kivételes területnek számító) magángazdaság jelentőségét, ami abban nyilvánult meg, hogy a hagyományos kereskedelmi és kisipari magánvállalkozások mellett a jövedelemszerző mellékfoglalkozás számos más formáját is lehetővé tették.

De magát a szocialista szektort is megreformálták; a legátfogóbb reform ezen a téren 1984-ben egyfajta munkásönkormányzat bevezetése * volt.

Az 1988-ig végrehajtott további reformintézkedések között szerepelt a monopolhelyzetben lévő nagy állami szállító- és szolgáltatóvállalatok kisebb, önálló vállalatokra bonntása (1980-tól), a privatizációs program beindítása (1985-ben), a csődtörvény megalkotása (1986-ban) és a két szintű bankrendszerre való áttérés (versenyorientált üzleti bankok bevezetése, 1987-ben).

Mindezen intézkedések sem tudták megakadályozni azonban a gazdasági növekedés további stagnálását, a külföldi adósságállomány katasztrofális felduzzadását és az inflációs ráta növekedését, amely 1988-ban érte el először a 15 százalékot.

A rendszerpolitikai változások ekkor még nem érték el azt a "kritikus mértéket", amely a működőképes piacgazdaság megteremtéséhez szükséges lett volna.

* Az 1984-es vállalati törvény módosításának "munkásönkormányzatként" való értelmezése félreértésen alapul. (A szerk.)

4. A "kettős gazdaság" eredménye: társadalmi és politikai válságjelenségek

A nyolcvanas évek végén a gazdasági válság társadalmi és politikai krízissé, a kádárizmus nagy válságává szélesedett.

A társadalmi válságot elsősorban a növekvő jövedelem- és vagyonkülönbségek jelezték. A társadalom egyik oldalán álltak az egyre nagyobb számban megjelenő "újgazdagok": a magánvállalkozók, a második gazdaságból hasznot húzók, mint például a szakmunkások, és mások, akik kivételes pozíciójuknál fogva szabálytalan jövedelemre, majdhogynem vesztegetésből származó pluszpénzekre tettek szert. A másik oldalon pedig egyre nőtt a kirekesztettek száma: a nyugdíjasoké, a nagycsaládosoké, a gyermeküket egyedül nevelőké és mindazoké, akik nem tudtak részt venni a virágzó privát jövedelemszerző tevékenységekben, és ráadásul még a növekvő inflációt is megszenvedték. A magas inflációs ráták, különösen 1987-től kezdve, a bérből és fizetésből élők reáljövedelmének jelentős csökkenéséhez vezettek. Jelenleg a magyar lakosság legalább egyötöde a hivatalosan elismert létminimum alatt vagy annak határán él, miközben a növekvő infláció miatt a középrétegeket is egyre jobban fenyegeti a lecsúszás veszélye.

A jövedelem-kiegészítésként végzett mellékfoglalkozás a szociális polarizálódás mellett egyéb problémákat is rejtett magában: a különböző, hivatalos vagy nem hivatalos munkahelyeken végzett napi 12 sőt 14 órás munka sok dolgozó számára már teljesen természetessé vált, és ez mind az egyénre, mind családjára nézve jelentős túlterhelést eredményezett. A szociális problémák okozta terhek világosan megmutatkoznak a válások, és öngyilkosságok, az abortuszok és az alkoholizmus áldozatává válók magas számában. A növekvő szociális konfliktusok a nyolcvanas évek végén a fennálló rendszer egyre nyíltabb politikai bírálatában találtak visszhangra. Nem csupán újságírók és tudósok adtak hangot – ha gyakran csak visszafogottan is – elégedetlenségüknek: a kommunista párton belül is nőtt az elégedetlenség a Kádár-rezsimmel szemben.

5. A fordulat: reformkommunizusból a parlamenti demokráciába

1988 májusában, a kádárizmus megmentésére tett utolsó kísérletként leváltották Kádár Jánost pártelnöki tisztségéből, és helyére Grósz Károlyt választották meg. Grósz aparátcsik módjára, különösebb reformpolitikai ambíciók nélkül, de a hatalomerősítő intézkedések iránti jó érzékkel látott munkához. Grósz megválasztásával fordulópont következett be Magyarországon háború utáni történelmében: a kádári politikát, melyre a reformok és a hatalom megtartása közötti egyensúlyozás művészete volt a jellemző, feladták egy olyan politikáért, mely az MSZMP számára menteni igyekezett azt, ami még menthető. Úgy látszott, erre a feladatra Grósz a megfelelő ember, mivel 1987-ben, miniszterelnökké választása után jelét adta a ha-

tározott cselekvés iránti készségének. Kormányzása alatt került bevezetésre az 1988. január 1-je óta érvényes adótörvény, mely Kelet-Európa államainak egy addig példa nélkül álló modellt mutatott. Az általános, minden gazdasági szektort egyaránt érintő általános forgalmi adó, valamint a szintén általános jövedelemadó bevezetésével először került a szocialista és a magánszektor egyenlő elbírálás alá, legalább az adórendszerben – ami alapvető tényező az átfogó piaci mechanizmusok kialakulása szempontjából. A reformmal nemcsak a szocialista szektorban addig alkalmazott bonyolult adórendszert sikerült javítani, hanem megtörtént az első lépés az állami vállalatok kasszájába bőségesen folyó szubvenciók korlátozására is. Grósz a népszerűtlen intézkedések meghozatalára való készségét még azzal is hangsúlyozta, hogy sürgette az 1988-as csődtörvény minél következetesebb érvényesítését a hatékonyság nélkül működő állami vállalatok felszámolása céljából.

Am Grósz első titkárnak nem sikerült megállítania a magyar gazdaság további romlását, jóllehet vezetése alatt létrejött az 1988 januárjától érvényes társasági törvény, mely megengedte az állami vállalatok magántulajdonba adását, és ezzel megteremtett a szocialista szektorban kialakult érdekösszefonódások felszámolásának és áttekinthető tulajdonviszonyok kialakulásának előfeltételét. A törvény első ízben teremtett formális egyenlőséget a szocialista és a magánszektor között, és vált az 1989 júniusában bevezetett "átalakulási törvénnyel" együtt az állami vállalatok privatizációjának alapjává. Ezekívül, a törvény lehetővé tette a magyar vállalatokban való százszázalékos külföldi tulajdonosi részvételt.

A Grósz által megvalósított reformcsomag azonban nem adott kellő lendületet a gazdasági helyzet javítására. A gazdaságpolitikai intézkedések erejüket veszítették a vállalatok és az állami hatóságok között mind sűrűbbé váló pénzügyi és érdekösszefonódásokban. Az állam paternalista magatartása és a vállalati középvezetők részéről a változásokkal és a teljesítménynöveléssel szemben megnyilvánuló vonakodás továbbra is a reform keresztülvitelének útjában állt. Mindehhez még az 1984-ben elfogadott vállalati szervezeti szabályzat által helyzetükben megerősített munkavállalók is fékévé váltak a vállalaton belüli változásoknak, mivel számukra a biztos munkahely és a bérek növekedése sokkal előbbrevaló érdek volt, mint a gazdaság alapvető racionalizálása. De a fő- és mellékfoglalkozások útján egyre bővülő magángazdaság is hozzájárult a szocialista szektor megkárosításához, mivel a magánmunkát sokan az állami vállalatok terhére végezték (anyaglopás, a hivatalos munka elhanyagolása).

1989-ben, a gazdasági nehézségek láttán a kommunisták feladták vezető szerepüket, és utat nyitottak a nagyobb változások előtt. Ezek a változások, a társadalom egyre erősebb destabilizálódása miatt, már nem csupán a gazdaságot érintették, hanem a politikára is kiterjedhettek.

Először is, 1989 májusában csere történt a párt első titkára posztján, Grósz Károlyt Nyers Rezső váltotta fel. Nyerssel, a 68-as reform szülőaty-

jával olyan erők kerültek hatalomra, amelyek készek voltak valódi változtatásokra. Alapvető reformkészségük első jeleként a "háromoldalú tárgyalásokat" említhetjük. Az 1989 júniusa és szeptembere között zajló tárgyalásokon az alábbi felek foglaltak helyet a tárgyalóasztalnál: az MSZMP, a kommunista többségű tömegszervezetek (a szakszervezetek, a Hazafias Népfront, a szocialista ifjúsági szövetség stb.), és azok a különböző újonnan alakult politikai egyesületek, szervezetek, amelyek száma később több mint 40, többnyire kislétszámú pártra szaporodott. A háromoldalú tárgyalások folytatása, valamint az, hogy a kormány és az MSZMP vezetősége elhatárolta magát az ortodox kommunista szárnytól, lehetővé tette a parlamenti demokrácia kialakulását, és elősegítette a gazdasági reformfolyamatok sokkal következetesebb kezdeményezését.

6. Az új politikai keretfeltételek az Antall-kormány alatt

A háromoldalú tárgyalások résztvevőinek összetétele, de a márciusi választások eredményeként kialakult országgyűlés összképe is azt mutatja, hogy a magyar pártélet – mind szervezeti, mind felfogásbeli szempontból – erősen megosztott, széttagolt. Ennek elsősorban az az oka, hogy jóllehet a kádárizmus a különösen gazdasági téren széles körben kibontakozó egyéni kezdeményezések engedélyezésével nem tudta megakadályozni az ellenzéki erők kialakulását, ám soha nem teremtett olyan helyzetet, hogy a lakosság nyíltan és egységes erővel az állam ellen szerveződjön. Ezenkívül, az MSZMP – amely nevét 1989 októberében Magyar Szocialista Pártra (MSZP) változtatta, mire a konzervatívok egy része kivált a pártból – egészen az utolsó időkig hajlandóságot mutatott a reformintézkedésekre, és a változások egyik hordozója volt. Így, komolyabb konfrontációk híján – mintegy a lengyel példával ellentétben – nem alakult ki egységes ellenzék. A növekvő liberalitás légkörében, már az MSZMP végleges leváltása előtt is, számos párt szerveződött, melyek saját érdekeik és pozícióik tudatos kifejtésére törekedtek.

A pártspektrum széttagolódásának az lett az eredménye, hogy jelenleg a parlamentben érdekek sokasága jut kifejezésre. A külső szemlélő ennek alapján attól tart, hogy csak törékeny többségek jöhetnek létre az országgyűlésben, bár a Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) a 386 mandátum 42,5 százalékának, illetve 23,8 százalékának birtokában éppenséggel stabil kormánytöbbséget tudna elérni. Azonban az MDF liberális, populista és nemzeti erők jobb-közép gyűjtő mozgalma, amely a bal-közép orientációjú SZDSZ-től élesen elhatárolódik (balos orientációja ellenére az SZDSZ az állami vállalatok gyors és radikális privatizációjának a híve). Ezért a kormány az MDF, a Kiszgazdapárt (FKgP) és a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) koalíciójából állt össze, mely pártok közül a két utóbbi a mandátumok 11,4 százalékát, illetve 5,4 százalékát kapta. A két kisebb párt esetében konzervatív keresztény szellemet képviselő szervezetekről van szó, emellett azonban a Kiszgazdapárt elsősorban a mezőgazdaság privatizációjára helyezi a hangsúlyt.

Az MSZP is jelen van a parlamentben, de 8,5 százalékos képviselői aránnyal és a régi kommunista párt utódjának bélyegével nem rendelkezik többé említésre méltó befolyással. Szintén csak kisebb súllyal esik a latba a mandátumok 8,5 százalékaival rendelkező Fiatalkorú Demokraták Szövetsége (Fidesz), és csekély jelentőséggel bírnak a kisebb tömörülések és a független képviselők is.

A hárompárti kormánykoalíció a képviselők 59,3 százalékának támogatására támaszkodhat. A kormánypartok egyetértettek abban, hogy a piaci-gazdasági reformfolyamatokat következetesen folytatni, illetve gyorsítani kell. Ellentétben a lengyel "Szolidaritás" polgári mozgalommal, Magyarországon a polgári hatalomátvétel nem jelentett egyben teljes szakítást az előző politikával, mivel már a Grósz-kormány alatt beindult a gazdaság átalakítását célzó intézkedések folyamata. Mindazonáltal, az MSZP kirekesztése a politikai hatalomból a gazdaság szempontjából is nagy jelentőséggel bírt. Az MSZP-nek hosszabb távon nemigen lett volna ereje további gazdasági reformok véghezviteléhez, mivel az irányzatok belső harcai a párt irányvonalát illetően tovább élesedtek, egészen az 1989 őszén bekövetkező pártszakadásig. Azt azonban mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy a nyílt és többoldalú politikai vitában a gazdasági eredmények iránti egyéni felelősségtudat is erősödik. És azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kommunista párt bukásával bomlási folyamatok indultak meg a közintézményeken belül, amit csak egy új és legitim kormány állíthat meg.

Az új koalíciós kormány vezetője Antall József lett, aki már jóideje mint az MDF egyik prominens személyisége volt ismert. Antallnak már nem sokkal a kormányalakítás után a szemére vetették, hogy a reform szempontjából fontos gazdasági posztokon túl sok a professzor és az elméleti szakember. Azt is felrótták, hogy Rabár Ferenc pénzügyminiszter, Kádár Béla, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere és Bod Péter Ákos ipari és kereskedelmi miniszter már a kommunista hatalom alatt is az állami Tervhivatalban tevékenykedett. Itt is megmutatkozik azonban, hogy az új kormány nemcsak a tudományos megalapozottságra, hanem a folyamatos-ságra is súlyt fektet. Az új miniszterek, akik közül néhányat már régóta külföldön is elkötelezett reformerként ismernek, elméleti és gyakorlati téren is jól ismerik a magyar gazdaság problémáit; éppen ezért alkalmasak arra, hogy a reformfolyamatot megfontoltan továbbvigyék, anélkül, hogy az új kormánnyal törésre kerülne a dolog, ami a gazdaságot újfent csak megterhelné.

7. Gazdasági és gazdaságpolitikai keretfeltételek a kilencvenes évek elején

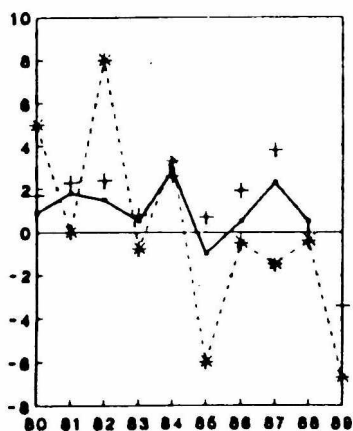
A magyar gazdaság jelenlegi fejlődését az új kormány még csak csekély mértékben tudta befolyásolni. Jelenleg még a kommunista kormányok – utolsóként a Németh-kormány – intézkedéseinek utóhatása érvényesül. Rendszerpolitikai szempontból a társasági törvény és az adótörvények emel-

hetők ki. Az is lényeges mozzanat, hogy 1989/90-ben megteremtették a működőképes áru-tőke- és munkaerőpiac alapvető elemeit. 1989 óta nagyobb mozgás tapasztalható a munkaerőpiacon, mivel az állam a munkanélküli segély összegét az utolsó jövedelem 50 százalékáról 70 százalékára emelte; működni kezdett a napi jegyzésekre reagáló értékpapírtőzsde is. 1990 elején szinte az összes fogyasztási cikk árát felszabadították, majd egy második lépcsőben a konvertibilis import 60 százalékát kivonták az állami szabályozás alól. A kemény devizában fizetendő import 40 százaléka már korábban, 1989-ben mentessé vált a szabályozás kötöttségeitől; 1999-re pedig a mentesség a teljes import 80 százalékára kiterjed majd.

Ami a stabilitás megőrzését célzó politikát illeti, fontos tényező, hogy az utolsó kommunista kormány – részben saját pártja ellenében és az ellenzék támogatásával – 1990-re szigorúan takarékos költségvetési programot fogadtatott el. A Nemzetközi Valutaalap támogatásának elnyerése érdekében Magyarország kötelezte magát, hogy 1990-ben 10 milliárd forintnál magasabb összegre nem engedi felfutni a költségvetés hiányát. Ez az előző évi deficit egyharmadának felel meg. (A költségvetési hiány azonban már 1990 első négy hónapjában elérte a 7 milliárd forintot, úgyhogy a 10 milliárd forintra tervezett deficit aligha tűnik tarthatónak). A deficit csökkentése céljából erősen lefaragnak a szubvenciókból is.

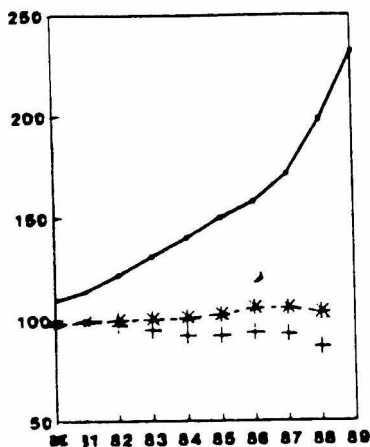
1. ábra

Nemzeti jövedelem, ipari és mezőgazdasági bruttó termelés

2. ábra

Fogyasztói árindex, reálbérek és az egy főre eső reáljövedelem

Évi növekedési ráta százalékban

— nemzeti jövedelem

--- ipar

-*- mezőgazdaság

1979 = 100%

— fogyasztói árak

+ reálbérek

* az egy főre eső reáljövedelem

A gazdaság támogatására folyósított összegek jelentős mértékű csökkenése a fogyasztói árak emelkedését eredményezi; 1990-ben legalább 20 százalékos áremelkedés várható. Becslések szerint csak a lakbérek 35 százalékkal nőnek majd. A magánháztartások anyagi eszközei érezhetően megcsappannak. Már 1990 első felében 10,3 százalékkal visszaesett a kiskereskedelmi forgalom, a vendéglátóiparban pedig több mint 16 százalékos forgalomcsökkenés volt tapasztalható.

De nemcsak a magánháztartások fogynak ki anyagi eszközeikből, hanem a vállalatok is. 1990-ben 30-50 nagyvállalat csődjével kell számolni, és ezzel a munkanélküliek száma is érezhetően megugrik majd.

Az Antall-kormánynak csak kevéssé áll módjában, hogy elődjei által hozott intézkedések hatásának irányán változtasson. Ezért, a kormány láthatóan a pontos irányításra és a megkezdett politika folytatására helyezi a hangsúlyt. Így, rövidebb az 1990 májusában történt hivatalba lépése után, további ártámogatások megvonása céljából, bejelentette, hogy júliustól, illetve augusztustól megemeli az ásványolaj, a cigaretta, az alkohol és az energiahordozók árát.

Az új kormány – az előző kormány megállapításai ellenére – gyors és átfogó cselekvésre is készen áll. Eltökélttségének jelét akarja adni, és évente 100-200 állami vállalatot kíván az Állami Vagyonügynökség közreműködésével magánkézbe adni. Első lépésként, rövid határidőn belül 30 különösen jól jövedelmező állami vállalatot akarnak értékesíteni a tőzsdén, ezenkívül, 1990 szeptemberéig, "gyors program" keretében a maximum 15 dolgozót foglalkoztató vállalatokat is privatizálni kell. Kereken 40.000 vállalatról van szó. A nem jövedelmező vállalatokat csődeljárás fenyegeti.

Ámde a kormány olyan népgazdaságot kapott örökül, mely mély válságot él meg jelenleg. A nemzeti jövedelem növekedése évek óta gyenge, a mezőgazdasági és az ipari bruttó termelés 1989-ben 6,7, illetve 5,7 százalékkal csökkent. Másrészt, az árak gyorsan emelkednek – a fogyasztói árak 1989-ben például 17 százalékkal lettek magasabbak – és továbbra is erősen növekvő munkanélküliséggel kell számolni. Jelenleg még arra sincs mód, hogy importtal járuljanak hozzá a gazdaság megszilárdításához. Az utóbbi években, a kelet-európai országok közül Magyarország jár az élen az egy főre eső adósság terén, és jelenleg konvertibilis valutabevételének 50 százalékát – a számítások 42 és 60 százalék között ingadoznak – az adósságszolgálat teljesítésére (törlesztés és kamatok) kell fordítani.

8. Külgazdasági és külpolitikai összefonódások

Amint a nagy adósságállomány mutatja, az Antall-kormánynak a gazdaság belső stabilizálása mellett – ami a növekedést elősegítő új erők mobilizálását és az infláció megfékezését jelenti – rendkívüli erőfeszítéseket kell tennie a fizetési mérleg egyensúlyának megteremtésére is. Magyarország már 1985 óta képtelen arra, hogy az esedékes kamatokat az éves teljesítménymérleg aktívumából fizesse. Az óriási adósságteher alapjai a hetvenes években

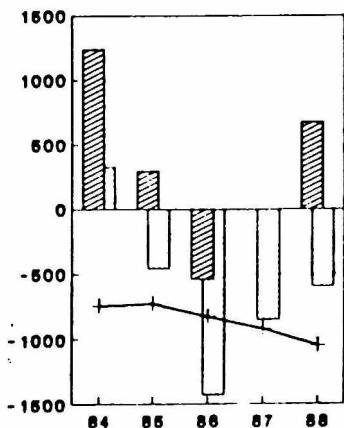
keletkeztek, amikor Magyarország Kádár vezetése alatt nagyvonalúan nyugati nyugati adósságokba verte magát, hogy a belgazdasági hiányokat import útján kompenzálja. 1980 és 1984 között az ország csökkenteni tudta adósságállományát, de 1985-től kezdve ismét óriási iramban nőtt eladósodása.

3. ábra

Kereskedelmi mérleg, teljesítménymérleg és konvertibilis valutában teljesítendő kamatszolgálat

- kereskedelmi mérleg
- kamatszolgálat
- a folyó tételek mérlege

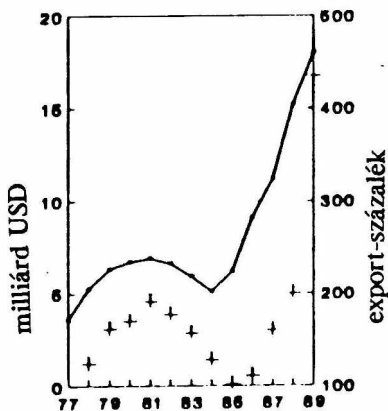
millió USD-ben

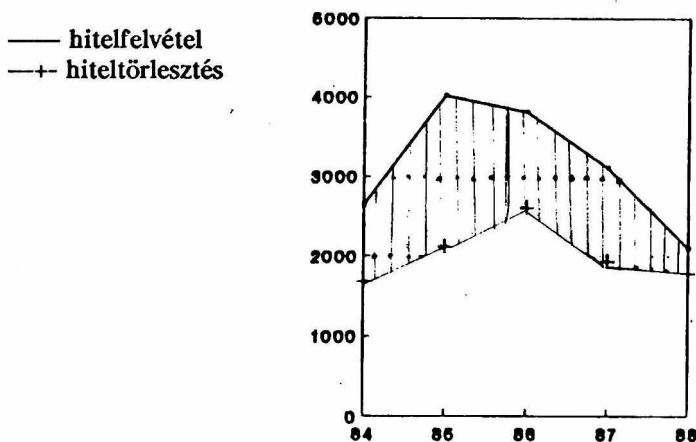
4. ábra

Külföldi nettó adósságállomány milliárd USD-ben és az export százalékában

- adósság (milliárd USD)
- az export százalékában

Hitelfelvétel és hiteltörlesztés millió USD-ban

Az eladósodás katasztrofális mértéke lényegében két tényezőre vezethető vissza: először is, a magyar gazdaság a tervgazdálkodás jegyeit még mindig magán viselő irányítási keretek között csak nehezen tud bekapcsolódni a nemzetközi szerkezetváltás folyamatába. A magyar exportban a hagyományos energia- és anyagigényes, alacsony feldolgozottsági fokú termékek vannak túlsúlyban (kohászati termékek, vegyi és mezőgazdasági termékek). Hiányoznak a nagy értékű végtermékek, melyekért magas árak érhetőek el a nyugati piacokon. Másodsorban pedig, a magyar gazdaság erősen függ a külkereskedelmtől. Az export, illetve az import részaránya a nemzeti jövedelemben mintegy 50 százalékot tesz ki. (A legnagyobb cserepartner a Szovjetunió, melyet rövid időn belül minden bizonnyal az egyesült Németország vált majd fel.)

A KGST-országok aránya a kivitelben és a behozatalban 1989-ben erősen 50 százalék alá, 1990 első felében pedig 29 százalékra csökkent. Az Európai Közösség országainak jelentősége nő, összességükben jelenleg Magyarország exportjának 25 százalékában, importjának 29 százalékában érdekeltek. (Korábban, az erős külkereskedelmi függőség mellett a magyar termékek alacsony minőségi színvonala miatt érezhető cserearány-romlás következett be.) Még ha jelenleg tapasztalható is kisméretű javulás, az elkövetkező években a cserearányok további romlásának veszélye fenyeget.

Természetesen, a magyar külgazdaság további fejlődése szempontjából az ország KGST-kapcsolatai is jelentős szerepet játszanak. A KGST most megszűnik, és így az üzletkötéseket nem lehet többé transzferábilis rubelban elszámolni, hanem konvertibilis valutában kell kiegyenlíteni. A helyzet ilyenén alakulása Magyarország számára egyelőre kedvezőnek tűnhet, mivel a vállalatok a fokozódó verseny miatt kénytelenek lesznek termékeik minőségét javítani. Eddig sok állami vállalat számára előnyös volt, hogy hosszú

távú, kétoldalú megállapodások alapján szállíthattak a KGST-országokba, mivel így nem kellett számolniuk a kellemetlen konkurenciával. Alig volt olyan tényező, mely a minőség javítására kényszerítette volna a vállalatokat, pedig a verseny a KGST-n belül is alkalmas arra, hogy a magyar termelés színvonalát emelje, és a termékeket a világpiacon való megjelenésre alkalmassá tegye.

Már csak azért is pozitívan érzékelhető a KGST-n belüli szabadkereskedelem a magyar gazdaság szempontjából, mert Magyarország a kelet-európai országokkal folytatott kereskedelemben jelentős többleteket tudott kialakítani. A többi szocialista ország – különösen a Szovjetunió – a termelés szűk keresztmetszete miatt gyakran nem tudott szállítani a magyar partnereknek, illetve éppen ezen okból még több árut igényelt tőle. A bilaterális rubeleltszámolás keretében a többletszállítások kamatmentes hitelt jelentettek a többi ország számára. Konvertibilis valutában teljesített fizetés esetén Magyarország olyan fizetőeszközhöz jut, melyet közvetlenül felhasználhat a nyugati országokban történő áruvásárlásra vagy adósságtörlesztésre.

Kérdéses azonban, vajon sikerül-e teljes mértékben érvényesülniük a pozitív hatásoknak. Egyrészt, számos magyar gépipari vállalat kénytelen elfogadni az értékesítési lehetőségek beszűkülését, különösen a szovjet piacon, mivel a Szovjetunió már nem folyamodhat a korábbi elszámolási módhoz, az azonnali fizetéshez pedig hiányoznak az eszközei. Emiatt tartani kell attól, hogy vállalatok mennek majd csődbe és tömeges elbocsátásokra kerül sor. Másrészt, a konvertibilis fizetőeszközök használatával a világpiaci árak is érvényesülni fognak a kelet-európai piacokon. Nem csupán áremelkedéssel kell majd számolni, például a nyersanyagok piacán; félt az is, hogy a magyar termékek a versenyképes nyugati árukkal szemben hátrányos helyzetbe kerülnek. Ezért várható, hogy Magyarország fizetési mérleg-problémái – legalábbis még egy darabig – tovább szaporodnak.

A várható fizetési mérleg-problémák ellenére Magyarország számára mégis fontos, hogy a merev KGST-keretek megszűnjenek. Ez nemcsak gazdasági szempontból, a világpiac irányába történő orientálódás egészséges kényszere miatt van így. A külpolitikai függőség csökkenését is figyelembe kell venni. A külpolitika hatását a magyar reformfolyamatra nem szabad alábecsülni. A kádárizmus tehetetlensége, az, hogy képtelen volt a magyar gazdaság és társadalom alapvető átalakítására, arra vezethető vissza, legalábbis részben, hogy Moszkva nem engedett messzeható változásokat végbemenni Magyarországon. A reformok igazán csak akkor kaptak szabad utat, mikor Gorbacsov színrelépésével a Szovjetunióban is megkezdődött az "új gondolkodás" érvényesítése. Magyarország csak most, a meglévő, egyes elemekből összefércelt, reformalapokra tudott olyan reformkonceptiót kialakítani, mely egységét tekintve eddig még nem talált követőre Kelet-Európában (ezért az egykori első titkár, Kádár sorsában is van valami tragikus: Kádár a korlátozott liberalizmus eszközeivel már régen lerakta a mai reformfolyamat alapkövét, de az 1956-os felkelés leverésében játszott

szerepe miatt a közvélemény szemében mégis hitelét veszítette).

Moszkva a magyarországi reformfolyamatot feltehetően még ma is korlátozná, ha a régi, szigorú centralizált KGST-mechanizmus továbbra is működőképes lenne, és ezt kevésbé azért tenné, mert szándékosan akadályozni akarná a magyar reformot, hanem technikai szükségszerűségből. A szovjet reformfolyamat messze lemaradt a magyar mögött. A KGST-gépezetnek azonban továbbra is tekintettel kellene lennie a jóval nagyobb KGST-partner érdekeire. Ezáltal Magyarország önálló gazdasági mozgásterére óhatatlanul beszűkülne.

9. Távlatok

A KGST megszűnése és a konvertibilis fizetőeszközök használatára való áttérés az elkövetkező időben nagy követelmények elé állítja Magyarországot. Így súlyos probléma, hogy a konvertibilis import liberalizálódásával a világszerte verseny hatása teljes erővel érvényesül a magyar piacon. Az államnak – mint ahogy azt az 1990-es válság-költségvetés mutatja – a gazdasághoz hasonlóan csekély tartalékaik vannak ahhoz, hogy az elkövetkező időben mérsékelni tudja a világgazdasághoz való alkalmazkodás kényszerének egyre súlyosabb megrázkódtatását. Csődbe jutó vállalatok sokaságával, továbbra is stagnáló termeléssel, magas inflációval és növekvő munkanélküliséggel kell számolni. A jelentős áremelések nem csupán a múltban árufedezet nélkül képződött pénzbevételek lebontásából keletkeznek, hanem a növekvő munkanélküliséghez hasonlóan, a reformpolitika által indukált szerkezetváltás szükségszerű velejárói is. Elkerülhetetlenül tovább nő majd a külföldi eladósodás is, mivel a magyar gazdaságnak, legalábbis átmenetileg, masszív pénzügyi támogatásra van szüksége. Különösen kritikus helyzetről van szó, mivel az elmúlt években már többször szárnyra kapott a hír, miszerint szükséges az adósságok általános átütetése, és ráadásul Magyarország iránt időközben erősen gyengült a nyugati hitelezők bizalma.

Magyarországnak megvan az esélye arra, hogy a jelenlegi stabilizálási válságból kilábaljon, és működőképes piacgazdasággá nője ki magát. Ehhez azonban rendkívül fontos, hogy a szociális és politikai konfliktusoknak határt szabjanak. Az első sztrájkok arról tanúskodnak, hogy a dolgozók elérték tűrőképességük határát. A problémák megoldása szempontjából végzetes lenne, ha a politikai spektrum még jobban széttöredezne. Csak határozott és cselekvőképes vezetés tudja a szükséges reformfolyamatokat győzően véghez vinni, egy olyan gazdaságban, amelyet a jelenlegi birtokviszonyokban való gondolkodás és az érdekösszefonódások merevvé tettek.

Magyarország a piacgazdaságra való áttérés folyamatában még az eddigieknél is jobban rá van szorulva a külső segítségre. Mivel az eladósodás miatt Magyarország mozgásterére erősen beszűkült, gazdaságának sorsa elsősorban a külföldi vállalatok közvetlen beruházásaitól függ. A potenciális beruházóknak éppen ezért nem kell visszariadniuk az éleződő válság láttán. Magyarország a kelet-európai országok közül nemcsak a legalaposabban

átgondolt reformkoncepciót mondhatja magáénak, de a múltban is ő kötődött a legerősebben Nyugathoz. Így feltételezhetjük, hogy Magyarország viszonylag gyorsan nyugati léptékű piacgazdaságot tud létrehozni, és az ország, úgy is mint piac, és úgy is, mint termelési helyszín, nagy vonzerőre tesz majd szert a külföld szemében.

Statisztikai függelék

1. sz. táblázat:

Magyarország nettó adósságállománya konvertibilis valutában

év	nettó adósság milliárd USD-ban	nettó adósság egy főre, USD-ban	nettó adósság az export százalékában
1977	3,6	339	124
1978	5,2	488	162
1979	6,3	590	170
1980	6,7	626	191
1981	6,9	644	177
1982	6,6	616	157
1983	5,9	551	128
1984	5,1	478	102
1985	6,2	582	111
1986	9,1	855	160
1987	11,2	1.055	200
1988	15,2	1.433	435
1989	kb. 18,0	kb. 1.700	nincs adat

2. sz. táblázat:

A fogyasztói árindex, a reálbérek és a reáljövedelmek egy főre eső éves növekedése

év	fogyasztói árak	egy főre eső reálbér (bérből és fizetésből élők)	egy főre eső reál- jövedelem
1980	9,1	-2,0	-3,0
1981	4,6	1,4	2,2
1982	6,9	-2,1	0,5
1983	7,5	-2,5	0,5
1984	7,0	-3,0	1,0
1985	7,0	0,0	1,3
1986	5,3	2,0	3,0
1987	8,6	-1,0	0,0
1988	15,5	-7,0	-2,0
1989	17,0	-	-

**Kereskedelmi és tőkeforgalmi mérleg.
Adósságszolgálat és valutatartalékok (millió USD-ban)**

	1984	1985	1986	1987	1988
Kereskedelmi mérleg					
konvertibilis valutában	1.236	295	-540	3	670
a folyó tételek mérlege	330	-457	-1.419	-847	-592
– szállítás/biztosítás	-154	156	-237	-308	-300
– idegenforgalom	163	149	199	368	41
– kamatszaldó	-744	-725	-829	-924	-1.048
– a kormánykiadások szaldója	-37	-42	-32	-52	-76
– az egyéb fizetések szaldója	-197	-43	-54	-36	7
– egyoldalú átutalások	83	65	74	102	114
Tőkeforgalmi mérleg					
– hitelfelvétel	2.643	4.014	3.802	3.108	2.102
– hiteltörlesztés	1.681	2.114	2.600	1.931	1.787
Adósságszolgálat (kamatok és törlesztés)	2.580	3.059	3.685	3.090	3.053
Valutatartalékok (deviza és arany)	2.556	3.543	3.639	2.478	2.194

(Fordította: Farnadi Éva)

A foglalkoztatás dilemmái

("A munkaerőpiac és munkanélküliség" –
Nemzetközi tanácskozás, 1991. január 17-20.)

Munkaerőpiac és munkanélküliség címmel rendezett négynapos nemzetközi tanácskozást január közepén Balatonfüreden a Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete. Az előadásokból és vitákból kiderült, hogy napjainkban a foglalkoztatás ismét a legsúlyosabb gazdasági problémák egyikévé vált – nyugaton és keleten egyaránt. A megoldásra azonban sem ott, sem itt nincsenek kész válaszok, sőt a legerősebb döntési szinteket ma azok a nézetek uralják, melyek szerint munkanélküliség a strukturaváltás és a modernizációs folyamat kikerülhetetlen kísérőjelensége, nem a "megoldását," hanem a "kezelésének" lehetőségeit kell keresnünk. E szemlélet ma áthatja a tömegkommunikációt, és ez felettébb megkeseríti azoknak a szakembereknek az életét, akik a fentiekkel ellentétes nézeteket vallanak. A teljes foglalkoztatás szükségességének felvetése ma deviáns nézetnek számít – mind tudományos, mind gazdaságpolitikai szempontból. Az uralkodó tendencia sikeresen osztja meg és marginalizálja az ellentétes alternatívát valló irányzatot, így várható, hogy az megreked a fejlődésben, s egy idő után nem tudja kellő körültekintéssel megfogalmazni válaszait a napi-renden lévő közgazdasági kérdésekre.

Az SZGTI által rendezett konferencia a kérdések elfogulatlan újrafogalmazására tett kísérlet kezdetének tekinthető. A foglalkoztatás problémáinak rendszeres elemzésére irányuló kezdeményezés elvezethet oda, hogy az adott kérdésekre a munkavállalók szempontjából is előnyös, a kor színvonalán álló elméleti és gyakorlati válaszok szülessenek. A januári konferencia tanúsága szerint a felhívás kedvező visszhangra talált, s maga a tanácskozás eljutott a munkaerőpiacra és a munkanélküliséggel kapcsolatos legfontosabb kérdések megfogalmazásáig.

A foglalkoztatás nemzetközi trendjei

Ha lehetséges beszélni a foglalkoztatás aranykoráról, akkor egyértelműen a negyvenes és ötvenes éveket érthetjük ez alatt. Akkoriban ugyanis a tőkés gazdaságok 2-4 százalékos átlagos munkanélküliségi rátával működtek, az államszocialista országok pedig még ennél is alacsonyabban. A csaknem teljes foglalkoztatás és a fokozott szociális gondoskodás intézményrendszeréhez és politikájához nyugaton a "jóléti állam", keleten a "létező szocializmus" ideológiája kapcsolódott. Úgy tűnt, hogy az elért eredmények alapját egyes közgazdasági problémák végső megoldása képezi: a gazdaság mér-

nőkei (nyugaton a keynesi, keleten a sztálini ihletésű közgazdák) működésének eredményeként a tömeges munkanélküliség befejezte földi pályafutását. A tömeges munkanélküliség a gazdaságtörténet már lezárt fejezetében nyugszik.

A 70-es években azonban gyökeres változások következtek be. A közgazdaság-tudomány jeles képviselőit és a gazdaságpolitikai tanácsadókat felkészületlenül érte a stagfláció, egy sor új vagy újszerű problémára, egyebek között az állami konjunktúra- és árszabályozás válságára igazából nem volt sem magyarázat, sem megoldás. A gazdasági növekedés üteme az 1970-73 közötti átlagos, 4,7 százalékról 1973-79 között átlagosan 2,8 százalékra esett vissza. Ennek megfelelően a munkanélküliségi ráta az 1970-es 3,1 százalékról 1975-re 5,2 százalékra nőtt az OECD-országok átlagában. A következő nagy recesszió 1980-82-ben már 1 százalékra csökkentette a növekedés átlagos ütemét, s egyúttal 8,5 százalékra emelte a munkanélküliségi rátát. A 80-as évek viszonylag hosszú, bár mérsékelt konjunktúrája megnövelte ugyan a foglalkoztatottak számát és arányát, de a munkanélküliség rátája 1989-ben sem ereszkedett 6 százalék alá. Sőt, mivel az egyes fejlett tőkés országok adatai igen nagy különbségeket mutatnak, nem meglepő, hogy Olaszországban 12,1 százalék, Spanyolországban 17,1 százalék, Franciaországban pedig 9,4 százalék volt a hivatalos arányszám 1989-ben.

Az elmúlt év során a foglalkoztatás szempontjából új és döntő változások kezdődtek keleten és nyugaton egyaránt. A tőkés világgazdaság túlnyomó részében ismét recesszió alakult ki, az ideai növekedési rátákat az angolszász országokban például 1 százalék körülire prognosztizálták. S mivel ezen országokban a korábban lappangó krónikus gazdasági bajok (lassú termelés-növekedés, pazarló fogyasztás, pénzügyi egyensúlyhiány, stb.) felszínre kerüléséről van szó, ráadásul az Öböl-válság elhúzódása tovább fokozhatja a kalkuláció és a befektetések bizonytalanságát, továbbá az európai egységesülési folyamat is munkahelyek megszűnéséhez vezet; reálisan számolni lehet azzal, hogy a munkanélküliek száma az OECD-országokban a 90-es évek első felében ismét tartósan és jelentősen emelkedni fog.

A képet még sötétebbé teszi az a tény, hogy Kelet-Európa újonnan demokratizálódott országainak kormányai, melyek a kapitalizálódás útjára vezetik e társadalmakat, és gyors ütemben alakítják át országuk külgazdasági orientációját, lemondtak a teljes foglalkoztatás prioritásáról, s így ezen társadalmak hosszú évtizedek után most szembesülnek először a nyílt és tömeges munkanélküliség okozta gondokkal. Az átmenet gyorsaságát tekintve viszont megkérdőjelezhető, hogy felmérhették-e a kelet-európai társadalmak, milyen munkaerőpiaci helyzet vár rájuk tartósan a megcélzott tőkés piacgazdaságra való átmenet következtében.

A munkaerőpiac elméleti megközelítései

Az utóbbi évtizedek foglalkoztatási tendenciái láttán a közgazdasági elmélet különböző irányzatai különböző magyarázatokat dolgoztak ki, és termé-

szetesen eltérő tennivalókat fogalmaztak meg a munkanélküliséggel kapcsolatban.

A neoklasszikus közgazdaságtan neokeynesiánus követői az úgynevezett Phillips-görbe eltolódásáról beszélnek, vagyis arról, hogy a munkanélküliség és az infláció közötti optimum csak egy "magasabb szinten" alakítható ki. Ebből következően az állam továbbra is képes arra, hogy befolyásolja a makroökonómiai mutatókat, de az állami befolyásolás korlátai ma szigorúbbak, mint a megelőző időszakban. E változás magyarázata azonban hiányzik. S azt a tényt sem vették figyelembe, hogy az utóbbi két évtizedben inkább csak kivételnek számítottak azok az időszakok, amikor a munkanélküliség és az infláció valóban kiváltották egymást, s csökkenteni lehetett egyiket a másik rovására. A valóságban gyakrabban fordult elő, hogy a két mutató egy irányban mozdult el.

Az új monetarizmus profétájának számító Milton Friedman hívei a munkanélküliség természetes rátájának megemelkedésével magyarázzák a változásokat. A "természetes ráta" – mely Friedman találmánya, a Wicksell által megalkotott természetes kamatláb mintájára – azért természetes, mert a gazdaság reálfolyamatai határozzák meg, így beavatkozásokkal tartósan nem lehet megváltoztatni. Sőt, az ilyen kísérletek csak megzavarják a gazdaság normális működését. Ha az elmülethez konkrét számokat kívánunk kapcsolni, a kialakuló matematikai útvesztő legalább olyan bonyolult, mint az ebből a szempontból is híressé vált marxi transzformációs probléma. A "természetes ráta" hipotézis alapján nehéz számszerűsíthető kapcsolatot kimutatni az elmélet és a gyakorlat között. Tovább csökkenti a teória magyarázó erejét, hogy benne olyan groteszk kategóriákkal is találkozunk, mint nagyarányú "önkéntes munkanélküliség". (Ez azt jelenti, hogy akik állás nélkül vannak, tulajdonképpen maguk választották a munkanélküliséget, mivel a kínált bérnagysággal szemben előnyben részesítik a megnövekedett szabadidő és a munkanélküli segély által nyújtott előnyöket.) Hogy erről miként ítélkezhethünk azoknak az empirikus kutatásoknak a tükrében, melyek különböző életesemények stresszhatását vizsgálták, s arra a következtetésre jutottak, hogy az elbocsátás stresszhatása meghaladja a közeli barát halálakor érvényesülőt, s a kényszerszabadság nagyobb stresszt gyakorol az egyénre, mint az iskolai bukás, bízzuk az olvasóra.

A konzervatív közgazdászok figyelmen kívül hagyják, hogy a tartós munkanélküliség tulajdonképpen nem más, mint a társadalomból való kizáródás egy formája. A tartós és tömeges munkanélküliség által sújtott térség a gazdasági és társadalmi "rothadás" állapotába kerül, a feketegazdaság, a bűnözés, az erőszak, a nyomor melegágyává válik. A társadalom e kóros elváltozásainak utólagos kezelése rendkívüli költségeket jelent az állam és önkormányzatok számára. Meg kell fogalmaznunk a kérdést: a tömeges munkanélküliség vajon nem egy társadalom zsákutcás fejlődésének egyik mutatója? Ha egy gazdaságpolitika hagyja elmérgesedni a foglalkoztatási helyzetet, e politikát nem illeti meg többé a "jóléti" vagy "demokratikus"

epitheton ornans. A demokratikus, a jóléti politika egyik legfontosabb ismerve a munkahelyhez és megélhetést biztosító jövedelemhez való jog elismerése, hiszen ezek általános emberi jogok. E megfontolásból következik, hogy a munkanélküliség közgazdasági és politikai elméleteit nem lehet egymástól függetlenül vizsgálni.

A konferencia résztvevőinek körében (a leginkább elfogadott institucionalista megközelítés alapján) kulcsszerepet játszott a korábbinál jóval magasabb munkanélküliség magyarázatában az állam szerepének, helyzetének megváltozása. Ugyanis a munkanélküliség csökkentésére felhasználható eszközök hagyományosan az államhoz, a kormányzati gazdaság- és foglalkoztatáspolitikához kötődnek. Ennek alapján három-négy évtizeddel ezelőtt a mainál sokkal nagyobb mértékben érvényesülhettek ezek az eszközök. Akkor ugyanis a gazdaságok – részben a válság, részben a központosítással vezérelt iparosítás következtében – sokkal inkább államosított vagy államilag szabályozott, sőt – a háborúk miatt – helyenként kifejezetten militarizált formában működtek. Azóta viszont a tőke koncentrációja, és különösen a transznacionális vállalatbirodalmak megjelenése folytán az állam partneri helyzete megingott: cél- és eszközrendszere, tevékenysége és ideológiája alárendelődött a nagyvállalati érdekeknek.

E nézetből logikusan következik, hogy az inflációnak sem a foglalkoztatás vagy a reálbérek túltengése az oka, hanem a megingathatatlan monopolhelyzetre szert tevő nagyvállalatok túlzott hatalma, ellenőrzése a piac és az árak fölött. Az átalakulni igyekvő kelet-európai országokban – csakúgy, mint a többi fejlődő országban – a közgazdasági nyitás kényszerében ölt formát a multinacionálissá vált cégek új típusú dominanciája. Mivel e tendenciák tartósnak bizonyulnak, megfogalmazódhat a kérdés: lehetséges, hogy a közel teljes foglalkoztatás korának egyszer s mindenkorra vége?

A hazai munkaerőpiac alakulása

Magyarország a jelek szerint gyors ütemben kíván felzárkózni a fejlettebb országok munkanélküliségi "normáihoz". Mint ismeretes, az államszocialista időszakban nem volt nyíltan elismert munkanélküliség, s a munkanélküliek nyilvántartása (néhány ezres létszámmal) már az átmenet egyik lépéseként kezdődött meg. Az állástalanok tábora ez év elején már százszorosra emelkedett, s az év végére kétszeresére, de inkább háromszorosára nőhet. Ami aggasztó tehát, az egyelőre nem önmagában a munkanélküliek száma, hanem a munkanélküliség növekedésének gyorsuló tempója.

A konferencián elhangzott elemzések alapján a gyorsan növekvő munkanélküliség négy fő okát, forrását különböztethetjük meg. Az első a kormány megszorító politikája, amely a támogatások leépítése, a költségvetési kiadások lefaragása, a KGST-piac visszafejlesztése által munkahelyek megszüntetésére, elbocsátásokra ösztönöz. A másik ok a gazdasági és technológiai átalakítás feltételeinek, átgondoltságának hiánya (a képzési és átképzési rendszer kezdetlegessége, a technológia beáramlásának szervezetlenség-

ge, stb.). Harmadikként jelentős szerepet játszik a privatizáció és a piacossítás. Ennek üteme persze még elég bizonytalanoknak tűnik, de az máris egyértelműen látszik, hogy mivel a magántőkés gazdálkodásban az államinál jobban érvényesül a költségminimalizálás kényszere, a tulajdonviszonyok megváltozása felgyorsítja a 15-20 százalékosra becsült "túlfoglalkoztatás" (rejtett munkanélküliség) "externalizálását". Negyedszer pedig súlyosbítja az amúgy sem egyszerű helyzetet az a demográfiai trend, hogy a következő években nagylétszámú generáció ér aktív korba.

Észre kell azonban venni, hogy a kormánykörökből (különösen a munkaügyi tárca részéről) manapság elhangzó nyilatkozatok arra a magabiztosan hangzó ítéletre támaszkodnak, miszerint a jelenlegi gazdaságpolitika egy olyan átmenetet, átalakulást véghezvivő intézkedéssorozatot tesz szükségessé, mely gazdaságunkat egy abnormális, természetellenes állapotból egy normális természetes állapotba viszi át. Ez azt a megállapítást is magába foglalja, mintha a négy évtizeden keresztül fennállt teljes foglalkoztatás is egy aberráció, egy zsákutca, a nemzet megaláztatásának egyik formája lett volna; s most végre valahára kialakul az igazi, az emberi nemnek, az európai normáknak megfelelő munkaerőpiac, annak természetes velejárójával, a (tömeges) munkanélküliséggel együtt.

Egy kevésbé primitív leegyszerűsítésektől és előítéletektől mentes látásmód kialakítása érdekében legalább egy pillantást kell vetni a hazai munkaerőpiac előtörténetére és a jelenlegi gazdaságpolitika eredetére.

A hazai munkaerőpiac nem a felszabadulás előtt létezett feudálkapitalista korszakban teljesedett ki, hanem paradox módon az extenzív iparosítás következtében. Lényegében tehát 1948 és 1962 között. Azelőtt a sokmillió paraszti népesség körében jellemző volt az idénymunka, a részben természetbeni fizetségért végzett napszámos-munka; nagy tere volt a mezőgazdasági önellátásnak. Az iparosítás nagy hullámai nemcsak az agrár-túlnépességet szívták fel, de az addig a háztartásokban dolgozó nőket is bevonták a társadalmi termelésbe; a 60-as évek közepére csaknem az egész lakosság bérből és fizetésből élővé vált. Ez a változás feltételezte a belső piac kiszélesítését is. Ma viszont a gazdasági válság és a válságkezelő programok következtében ez a piac összehúzódik, ami ma már nemcsak a reálbérek csökkenésével, hanem a foglalkoztatottak számának leépülésével is jár. A központ a továbbiakban nemcsak szétteríti a válság terheit a bérből és fizetésből élőkön, hanem egyes csoportjaikat ki is zárja a piacról.

Mindeközben, értelmi szerzői és végrehajtói úgy állítják be ezt a gazdaságpolitikát, mint az egyetlen lehetséges és üdvözítő gyógyírt. Holott, s ezt az utóbbi időszakban nyilvánosan is elismerték, ebben az esetben a Nemzetközi Valutaalappal egyetértésben kialakított restriktív stratégiáról van szó. Ennek lényege a fokozott exportkényszer, illetve a népgazdaság bekapcsolása a multinacionális tőke által kezelhető nemzetközi rendszerbe. E magasabb szempontokat szolgálja a liberalizáció, a dereguláció és a privatizáció, s ezeknek rendelődik alá minden egyéb szempont, köztük a dolgozók

életszívnála, a társadalmi fejlődés és biztonság is. (Lásd erről a GT-Füzetek "Adósság" című kötetét. SZGTI) Tisztában kell azonban lenni azzal – az eladósodott országok sorsának ismeretében –, hogy ez nem átmeneti állapot, hanem egy alárendeltségi viszony stabilizálása, amelytől közép- és hosszú távon sem remélhető az áldozatokkal arányban álló mennyiségű pozitívum. Ahogy időnként ki is nyilvánítják: ezek az áldozatok a múltbéli "túlfogyasztás" következményei, vagyis nem egy jövőbeni fellendülést alapoznak meg többletfelhalmozással, hanem az egykori felelőtlen össznépi hedonizmusért kirótt büntetésnek tekintendők.

A konferencia magyar résztvevői közül többen is figyelmeztettek arra, hogy a kormány nem alakította még ki az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerét, sőt, úgy tűnik, hogy nincs is tudatában a gazdasági hanyatlás jellegének, az abból fakadó nehézségek várható mértékének, valamint a tömeges munkanélküliségből következő szociális és morális, sőt minden bizonnyal politikai feszültségeknek. Azok a javaslatok pedig, miszerint a mezőgazdaságnak kellene felszívnia az iparból kiváló munkaerőt, tökéletesen szembenállnak az európai civilizáció fejlődési irányával. Nem jelent megoldást a nyugati munkavállalási lehetőség sem, hiszen a tőkés országok által alkalmazott korlátozások, a bevándorlók "megszűrése" a jövőben csak fokozódni fog. Gyakran hallható olyan vélemény is, mely szerint hazánkban egy legalább 5-6 százalékos munkanélküliség kifejezetten jó is, mert elengedhetetlenül szükséges a hatékony termeléshez, a gazdasági fejlődés meggyorsításához. Ez sem helytálló, hiszen a munkanélküliség kezelési költségei, az elvesző szakmai gyakorlat, a növekvő kapacitáskihasználatlanság, stb. olyan tényezők, amelyek csak csökkentik a ma és a jövőben felosztható torta nagyságát. Az is elgondolkodtató, hogy a gazdasági csodaországoknak tekintett Japánban mindössze 2-3 százalékos a munkanélküliség.

El kellene gondolkodnunk azon, hogy vajon mi szükséges még ahhoz, hogy valaki a thatcherizmus bukása és a Balcerowicz-programot fogadó ellenállás után is kiálljon a neoliberais gazdaságpolitika mellett.

Alternatív kezdeményezések

A konferencia egyik legfontosabb tapasztalata, hogy az említett nagyarányú változások miatt a foglalkoztatás megoldása terén felértékelődik a társadalmi szervezetek, önkormányzatok, lakóhelyi közösségek szerepe. Ezt igazolja a kanadai gyakorlat is. Kanadában a szakszervezetek, ahol csak lehet, igyekeznek kihagyni a tőke érdekeit egyoldalúan képviselő államot a kollektív tárgyalásokból. Úgy tűnik, ebbe az irányba fejlődik Hollandia is, ahol már formálódik a háromoldalú érdekegyeztetés "negyedik oldala", a lakóhelyi szervezetek képviselőinek részvételével. A gyakorlati fejlődés ezen csírái igazolni látszanak az Egyesült Államokban kialakult radikális közgazdaságtant, mely a gazdasági rendszer megújítását a legelső lakóhelyi és üzemi szintekről történő változtatások útján tartja lehetségesnek. Elemzésük szerint az Egyesült Államok relatív gazdasági hanyatlásának fő oka a

gazdasági demokrácia hiánya, vagyis az erőforrásoknak a társadalom valószínűségeivel és szükségleteivel ellentétes felhasználása. A megoldást az érdekeltségi és döntési rendszer átalakítása jelenti, ami alatt a munkahelyi és lakóhelyi viszonyok teljes demokratizálását, az alkalmazotti tulajdon kiterjesztését, a tervezés és a beruházások demokratikus ellenőrzését kell érteni.

A reformokat sürgetők kevésbé radikális, de nem kevésbé elszánt köre a posztkeynesiánus irányzat alapjain próbálja keresni a mikro- és makroökonómiai folyamatok összekapcsolásának, az állam és a vállalatok partneri viszonya helyreállításának lehetőségeit a teljes foglalkoztatás megvalósítása érdekében. A legtöbb ilyen kezdeményezés gondolati magvát az az ötlet képezi, hogy a munkavállalók fix összegben megállapított bére vagy fizetése helyett az egész alkalmazotti kollektíva bérhányadát kell megállapítani az árbevétel vagy valamely más jövedelmi mutató százalékában. Ez azt jelenti, hogy a munkaadónak egy újabb dolgozó felvétele nem kerül többletkiadásba, ezért nem áll érdekében, hogy elutasítsa a jelentkezőt. A javaslat különböző kidolgozóinak véleménye e fő vonásokon túl olyan részletekben már eltér, hogy például ezt a bizonyos bérhányadot ki állapítsa meg (tehát hogy az állam, vagy valamilyen szintű kollektív szerződés), vagy abban is, hogy a dolgozói kollektívát a bértömeg elosztásában teljesen egységesen kezeljék-e, vagy pedig fel kell-e osztani egy magasabb jövedelmű törzsállományra és egy alacsonyabb jövedelmű csoportra – a munkahelyek közötti áramlás ösztönzése érdekében –, de az alapvető kérdésekben egyetértés van.

A jelenlegi körülmények között mindenképpen szükséges, hogy a teljes foglalkoztatásért fellépő szakszervezetek, területi és rétegszervezetek törvényekbe foglalva elismertessék az állami felelősség- és kötelezettségvállalást. E törvényeknek azonban feltehetőleg mást kell tartalmazniuk ott, ahol egy már meglévő, 8-10 százalékos munkanélküliséggel kell megküzdeni, és mást nálunk, ahol kellő átgondolással még elkerülhető lenne a katasztrofális romlás. Ehhez azonban a sajnálkozás mellett a megelőzés eszközeit is alkalmazni kell. A megelőzés nemcsak a foglalkoztatási politika aktív eszközeinek megerősítését jelentené, hanem azt is, hogy a foglalkoztatás szempontja a csúcshintű gazdaságpolitikai döntéshozatal prioritásai közé emelkedjen, és szerepet játsszon a többi gazdasági (strukturápolitikai, külgazdasági, monetáris, stb.) döntés meghozatalánál. Ennek jelei azonban a mai vitákban és programnyilatkozatokban nem látszanak körvonalazódni.

Sajnálatos, hogy a kulturális szférában elhatalmasodott provincializmus a gazdasági életben is érezteti romboló hatását. Egyelőre nem tudhatjuk, vajon meddig zárhatók még ki a hazai köztudatból mindazok a nyugati tendenciák, melyek a munkaviszonyok demokratizálásán keresztül célöbzbák meg a magasabb hatékonyságot és a gazdasági fejlődést.

A Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete a *Munkaerőpiac és munkanélküliség* című konferencia anyagát önálló kötetben megjelenteti – mely az intézet címén postán is megrendelhető. A kötet tartalmazza az alábbi előadások szövegét, illetve ismertetését, melyekre a fenti írás is támaszkodott:

Alberto Chilosi: Intézményi fejlesztés és a munkanélküliség kérdése

Andor László: A teljes foglalkoztatás az amerikai közgazdasági gondolkodásban

Luigi Frey: A munkanélküliség Olaszországban – a definíciók és az elérhető információ jelentősége és korlátai

Yves Flückiger: A strukturális munkanélküliség és az UV-görbe eltolódása

Somogyi Csaba: A munkanélküliség természetes rátájáról

Czabán László: A piacgazdaságra való átmenet és a foglalkoztatás kérdése Magyarországon

Alberto Chilosi: Intézményi átalakulás, stabilizáció, munkanélküliség és a szociálpolitika feladatai – Lengyelország példája

Morva Tamás: A kormány három éves programjának várható hatásai

Turo Bergman: A munkaerőpiaci politika és a foglalkoztatás

Lóránt Károly: Gazdaságpolitika és munkanélküliség Magyarországon

Michel Husson: A munkaerőpiac dinamikája a fejlett ipari országokban

Bánfalvy Csaba: A munkanélküliség hatásai a különböző társadalmi csoportokra

Renata Livraghi: Az egységes európai piac és a nők potenciális helye a munkaerő-állományban

Frey Mária: A munkaerőpiac racionalizálásának előfeltételei és eszközei Magyarországon

Marcus Scheuer: A munkaerőpiac intézményi vonatkozásai

Ékes Ildikó: Munkanélküliség magyar módra

Guy Scat: A munkanélküliség Franciaországban

Thomas Swart: Az érdekegyeztetés és a munkaerőpiac Hollandiában

Bob Russell: A nyugati szakszervezetek és a gazdasági válság

Natalia Podsibjakina: A szovjet munkaerőpiac – a szakszervezetek álláspontja a munkanélküliségről

Steve Koerner: A létszámleépítés szabályozása a kollektív szerződéseken Kanadában

Kameniczky István: A privatizáció és a szakszervezetek

Az 1990. évfolyam tartalomjegyzéke

Gazdaság

Bóc Imre: A lakosság áruvásárlásának visszafogása és a gazdaság külső és belső egyensúlya	6.	24-44.
Czabán László: Magyarország nemzetközi pénzügyi helyzete 1982-1989 között	4.	52-74.
Ékes Ildikó: A magyar gazdaság átalakulása – szociális problémák	5.	5-26.
Nyilas András: Első számú közellenség az infláció	6.	5-23.

Modernizáció és válság

Ágh Attila: Modernizáció és legitimáció (Közép-európai modernizáció és legitimációs vákuum)	1.	18-40.
De Bernis, Gérard: A nemzetközi eladósodás folyamata	1.	63-78.
De Bernis, Gérard – Jedlicki, Claudio: Nemzetközi adósság-gazdálkodás (A nemzetközi adósság kezelése)	1.	79-83.
Gidai Erzsébet – Galgóczi Béla: A műszaki fejlődés jellege, gazdaságstratégiai összefüggései nemzetközi viszonylatban	2-3.	5-19.
Mach Péter: A hazai szénbányászat közgazdasági környezetének kormányzati alakításáról	2-3.	20-53.
Urbán László: A modernizáció-elméletekről	1.	41-62.

Participáció

Kenderes György – Rác Zoltán – Tatár Irén: Állhat-e a kft. tagja munkaviszonyban a kft.-vel?	4.	100-104.
Prugberger Tamás: A munkavállalói részvétel a vállalati irányításban	6.	75-92.
Prugberger Tamás: Rendszerváltás és a magyar munkajog átalakítása	5.	72-94.
Prugberger Tamás: Vállalati tulajdon, vállalati öngazgatás, polgári jogias munkajog	4.	75-99.

Politika

Borbély Szilvia: A szociáldemokrácia és a szakszervezetek Nyugat-Európában	2-3.	61-74.
Rathmanné Túry Mária: Együttműködés és versengés (osztrák tapasztalatok)	5.	52-71.
Thoma László: A választások és a szakszervezetek	1.	3-17.
Valentino, Renata: Út a szociális Európához	2-3.	54-60.

Privatizáció

- Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP)
(A szabályozás koncepciójának alapelvei) 6. 45-74.

Társadalom

- Bognár Zoltán: Egy magánháztartás húsz éve
a statisztika tükrében (1969-1988) 4. 26-51.
Ernst Gabriella: Egy lakáspolitikai körvonalaihoz 1. 158-171.
Kozma Ferenc: Ökonómia és ökológia
(A gazdaságpolitika Szköllája és Kharübdiszé?) 1. 145-157.
Kozma Ferenc: Ökonómia és ökológia
(A gazdaságpolitika Szköllája és Kharübdiszé) II. r. 2-3. 92-107.
Molnárné Venyige Júlia: A fiatalok munkanélküliségeinek
megelőzési lehetőségei 5. 27-51.
Orolin Zsuzsa: A lakosság rétegződése
jövedelemforrások szerint 4. 5-25.

Európa

- Az Európai Szociális Charta 4. 105-125.

Kelet-Európa

- Nove, Alec: Megvalósítható szocializmus?
Néhány társadalmi-politikai előfeltevés 1. 118-134.
Reiff, Klaus: A "Szolidaritás" éve:
A munkásszakszervezet népi mozgalommá válik 4. 126-147.
Reiff, Klaus: A "Szolidaritás" éve:
A munkásszakszervezet népi mozgalommá válik (II.r.) 5. 116-127.
Touraine, Alaic: 1956-1968-1980: A kommunista uralommal
szembeni ellenállás Közép-Európában. 1. 135-144.
Touraine, Alain: 1956-1968-1980: A kommunista uralommal
szembeni ellenállás Közép-Európában. II. r. 2-3. 75-91.
Touriane, Alain: "Szolidaritás"
Egy társadalmi mozgalom elemzése 5. 95-115.

Nyugat-Európa

- Borbély Szilvia: Űzemi (munkás)tanácsok
Nyugat-Európában 6. 102-106.
Pécsi Anna: Érdekegyeztetés Belgiumban 6. 93-101.

Vita

- Ékes Ildikó: Hozzászólás az "Indulatos Röpirat.." -hoz 1. 84-98.
Mocsáry József: Az államkapitalizmus csapdája 2-3. 114-134.

- Nyilas András: A szakszervezeti nézőpontú gazdaságpolitika néhány kérdéséről 1. 99-117.
 Vigvári András: Hozzászólás a vitához, avagy mégis kinek az érdeke? 2-3. 108-113.

Módszer

- Szántó Borisz: A tudományos-műszaki tevékenység előrejelzése a termelés strukturális átalakulásának fényében 6. 107-114.
 Totth Gedeon: Szocio-kulturális áramlatok elemzése és a marketing 5. 128-134.

Dokumentum

- Munkás öngazgatás a peresztrojka védelmére: A Kuznyecki-medence Dolgozóinak Szövetsége programnyilatkozata (Dokumentum) 2-3. 135-147.
 Munkástanácsok és szakszervezetek (Adalékok az 1956-os munkástanácsok történetéhez) (L.Vincze Judit) 6. 115-137.
 Rácz Sándor és társai perének vádirata (1957) 4. 148-178.
 Rácz Sándor és társai perének vádirata (1957) (Folytatás) 5. 135-150.
 Rácz Sándor és társai perének vádirata (1957) (Befejező rész) 6. 138-156.
 Tézisek a Gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához (1954. november 25.) (Részletek) 1. 174-190.
 Vigvári András: Megjegyzések egy dokumentum részletei elé 1. 172-173.

Összeállította: Gellén Antalné

A szerdés és a nyomtatás az SZGTI házi sokszorosítójában készült.

A szerdés Bosnyákovits Józsefné munkája,

a tördelést Batizl Lászlóné készítette.

Nyomdavezető Vursner Gyula.

A nyomtatás készült 1991. márciusban

Ára: 96,- Ft